

गोभिलपरिशिष्टम् ।

प्रथमभागरूपम् ।

सव्याख्य-ज्ञानख्य-तत्परिशिष्ट-ब्राह्मकल्प-तत्परिशि

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यकृतभाष्यसहितम् ।

तैनेव परिशीलितम् ।

ब्राह्मकल्पभाष्ये कृषिम् कृषिम् परित्यज्य परित्यजितं परित्यजितम् ।

(द्वितीयसंस्करणम् ।)

श्रील श्री-

बङ्गदेशीयास्त्रातिरुषमाजानामनुमत्या अवेन च ।

~~~~~

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीवैद्यनाथभट्टवर्तिना

संस्कृतग्रन्थे सुद्रितम्

एषियाटीसोसाइटीवाभिक्रयः समया प्रकाशितम् ।

मकान्दाः १८२ ।

गोभिलपरिशिष्टम् ।

प्रथमभागरूपम् ।

सन्ध्यास्त-स्नानाभ्युदय-तत्परिशिष्ट-प्राङ्मुख-तत्परिशिष्टात्मकम् ।

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यकृतभाष्यसहितम् ।

तेनैव परिशीलितम् ।

प्राङ्मुखभाष्ये कश्चित् कवित् परित्यक्त परिवर्द्धित परिवर्त्तितम् ।

(द्वितीयसंस्करणम् ।)

श्रीर श्री-

वङ्गदेशीयास्त्रातिक्रममाजानामनुग्रहा व्ययेन च ।

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीउपेन्द्रनाथबक्शसिना

संस्कृतग्रन्थे सुद्रितम्

एसियाटिकसोसाइटीनाभिक्रया सभया प्रकाशितम् ।

थकाब्दा १८११ ।

अथ छन्दोगसन्ध्यासूत्रम्

ॐ नमः मामवेदाय ।

प्रणिपत्य परात्मानं देहपातेर्मुहुर्मुहुः ।

छन्दोगसन्ध्यासूत्रस्य भाष्यमाभाष्यतेऽधुना ॥

अथातः सन्ध्यापासनविधिं व्याख्यास्यामः ॥ १. ॥

अथेत्ययं शब्दो यन्मारम्भाद्यद्योतकः । छन्दसि प्रणव इवाप्येतेषु
अन्येष्वाम्नादाद्यशब्दः पठ्यते इति छुन्नं प्रातिगाख्ये कात्यायनेन ।
अथवा । अथशब्द आनन्तर्यार्थः श्रुत्या च मङ्गलप्रयोजनो भवति ।
उपनयनानन्तरं स्नानानन्तरं वेति तदर्थः । कृतोपनयनस्य सन्ध्या
वन्दनेऽधिकारात् । स्नानमभिधाय,

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्यापासनिकं विधिम् ।”

इति कर्मप्रदीपे स्नानानन्तरं तदुपदेगाच्च ।

अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् सन्ध्याहोतः कर्मणामनर्हः ।

यस्माच्च सन्ध्यापासनरहितो ब्राह्मण एव नोचते ।

“अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहोतः यतः स्मृतः” ।

इति ।

ऽसावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेद"—इति ।
 प्राणायामादिकं कुर्वन् आदित्यसमिधायन्नित्यर्थः । मन्त्राः
 क्रोगस्तीतिवदत्रादित्यगन्धेनादित्यमण्डनमध्यवर्त्ती परमात्मा
 भण्यते । गायत्र्यर्थानुगमात् । स्थानेन स्थानिनीलवर्णाच्च ।
 स्मरन्ति च ।

“गवां सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यङ्गपोषणम् ।
 निःशृतं कर्णसंयुक्तं पुनस्तासां तदीषधम् ॥
 एवं स हि शरीरस्थः सर्पिवत् परमेष्ठिनः ।
 विना चोपासनां देवो न करोति हितं नृपु ॥
 प्रणयव्याहृतिभ्याच्च गायत्र्या त्रितयेन च ।
 उपास्य परमं ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः” ॥

इति ।

“आदित्ये ब्रह्म इत्येपा निष्ठा ह्युपनित्स्वपि ।
 कान्दोग्ये वृक्षदारुणे तैत्तिरीये तथैव च” ॥

इति ।

“आदित्यान्तर्गतं यच्च ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम् ।
 हृदये भर्त्यजन्तूनां जीवभूतः स तिष्ठति” ॥

इति चैयमादि बहुलम् । सैयं सम्बन्धैव देवता गायत्रीरूपेणापि
 प्रतिष्ठितेति अभ्यर्च्यते ।

“सा सन्ध्या सा तु गायत्री द्विधा भूत्वा प्रतिष्ठिता” ।

इत्येवमादी । तथा—

“एतत् सन्धात्रयं प्रोक्त ब्राह्मणं यदधिष्ठितम् ।

यस्य नास्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते” ॥

इति च कर्मपदीपोक्तेः । अत एतस्मात् कारणात् । सन्धोपासनस्य विधिं विधानमतिकर्तव्यतामित्येतत् । व्याख्यास्यामः विशेषेण कथयिष्यामः । अत्र च सन्ध्याशब्दस्तदुपासनकाले तावत् प्रयुज्यते ।

“अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रयज्जितः ।

सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः” ॥

इति ।

“ज्ञासव्वडी तु सततं दिनरात्रोर्यथाक्रमम् ।

सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ज्ञासव्वडी समा स्मृता” ॥

इति चैवमादिस्मृतिषु । तद्योपासनक्रियायाम्—

“उपास्ते सन्धिवेलाया निशाया दिवसस्य च ।

तामेव सन्ध्या तस्मात्तु प्रवदन्ति मनोपिणः” ॥

इति । “प्रातः सन्ध्यां ततः कृत्वा” इति चैवमादी । एवमुपास्या देवताऽपि सन्ध्योच्यते । “अहरहः सन्ध्यामुपासीत” इति श्रुतेः ।

“सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्त्ये नोन्नते रवी” ।

इति स्मृतेषु । तदेव यद्यपि सन्ध्याशब्दे नानार्थः, तथाप्युपास्या देवतैव सन्ध्याशब्देन गृह्यते । कुतः ? श्रुत्यनुगमात् ।

“अथेमां सन्ध्या नोपास्ते” इत्याद्युपसंहारदर्शनात् । वक्ष्यमाण-
पङ्क्तिग्राहणेऽपि तथैवाभिधानाच्च । आ खल्वियं सन्ध्याशब्दाच्चा-
देयता प्रक्षेपः । अतएव तैत्तिरीयाः समासनन्ति । “उद्यन्तमस्तं
यन्तमादित्यमभिधायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्रुते-

“सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुश्यादाचमनक्रियाम् ।

ऋत्वाः प्रवरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाय बर्हिषः ॥

दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः भस्त्र्यादिकर्मणि ।

सव्यः सोपग्रहः कार्थ्यो दक्षिणः सपवित्तकः” ॥

इति ॥ २ ॥

उपविश्येत्युक्तं, कुत कथमुपवेशनं कर्त्तव्यम् ? तदभि-
धातुमाह,—

प्रागद्येषु दर्भेषु प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा बहगिखी
यज्ञोपवीती ॥ ३ ॥

प्रागद्येष्वित्यादेरुपविश्य इति गतेन सम्बन्धः । बहो चासौ
गिखा चेति बहगिखा । माऽस्यास्तीति बहगिखी । बहगिख-
इत्यनेनैव मित्रे बहगिखीतिनित्ययोगे भवत्यर्थीयप्रयोगः गिखा-
वन्धनस्यावश्यकत्वप्रज्ञापनार्थः । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्—

“मद्योपवीतिना भाव्यं सदा बहगिखेन तु ।

विगिखोव्युपवीतय यत् करोति न तत् कृतम्” ॥

इति । यज्ञोपवीती, “दक्षिणं बाहुमुदृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽंगे
प्रतिष्ठापयति दक्षिणं बाह्यमन्यवन्धनं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति”
इति गृह्योक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अयेदानीं प्राणायामं यत्तमुपक्रमते—

तत ओंपूर्वा भूर्भुवःस्वर्सहर्जनस्तपः सत्यमिति

“न भिक्षा प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।

सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित् ।”

इति । “ॐकारो भगवान् विष्णुः” इत्यादिवद्वाच्यवाचकयोरभेदादित्यभिप्रायः । गायत्रीप्रतिपाद्यः सूर्यमण्डनान्तर्गतः परमेश्वरोऽहमस्मीति प्रत्यगात्मपरमात्मनोरभेदबुद्धौपासीतित्यर्थः । तदस्या देवतायाः कालभेदेन नामभेदः स्मर्यते । यथा—

“गायत्री नाम पूर्वोक्ते सावित्री मध्यमे दिने ।

सरस्वती च सायाह्ने सैव सन्ध्या त्रिधा स्थिता ॥

प्रतिपद्यादन्नदोषात् पातकादुपपातकात् ।

गायत्री प्रोच्यते तस्मादुगायन्तं त्रायते यतः ॥

सवित्र्योतनात् सैव सावित्री परिकीर्तिता ।

जगत् प्रसवित्रीत्वात् बाभ्रूपत्वात् सरस्वती” ॥

इति । सेयमेष देवता एकैव च गायत्री कालभेदेनोपाधिभेदेन च नामभेदेन निर्दिश्यते । उपासनन्तु तस्या अभिधानम् । पूर्वोक्त-
तेत्तिरीयश्रुते । केचित्तु—

“वाच्यं स ईश्वर प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः ।

वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्य एव प्रसीदति” ॥

इति यचनादुपासनं प्रसादनमित्याहुः ॥ १ ॥

सुप्रचालितपाणिपादवदन उपविश्यापरसृग्य ॥ २ ॥

पाणिपादवदनानां प्रचालनक्रमः पाठक्रमादुभेयः । उपसृग्य
मृद्वसूत्रोक्तक्रमेणाचम्य । तत्र विग्रीपमाह कन्दोगपरिशिष्टम्—

इति वर्त्तते एव । उच्यते । सत्यसोऽपूर्व्या इति वर्त्तते । सप्रणवा इत्यनुक्तो परतोऽध्वोऽपूर्व्या इत्येव वर्त्तिष्यते । तथा च शिरसोऽन्ते प्रणवो न प्राप्नोति । अतस्तदुक्तम् । शिर इत्यत्र लिङ्गविपरिणामेन सप्रणवमित्यनुषङ्गनीयम् । शिरस्य सप्रणवमादावन्तो चेत्यर्थः । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्—

“भूराद्यास्त्रिस्त एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

महर्जनस्तपः सत्य गायत्री च शिरस्तथा ॥

आपो ज्योतीरसोऽमृत ब्रह्म भूर्भुवः स्वरिति शिरः ।

प्रतिप्रतीक प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः” ॥

इति । अथैवं सप्रणव शिर इत्येवोच्यता किमिति सप्रणवा गायत्री-
त्युच्यते । नैव दोषः । यतस्तयासति अंपूर्व्या, सप्तव्याहृतयः इति
सामानाधिकरण्येन निर्देशादन्ते च सप्रणव शिर इत्युपादानात्
नास्त्येव गायत्र्याः सप्रणवत्वमित्यपि कदाचिदागङ्गा स्यात् । सा
माभूदिति सप्रणवा गायत्रीत्युक्तमित्यदोषः ॥ ४ ॥

सोऽयं मन्त्रगणः,—

दशप्रणवसंयुक्तस्त्रिभ्यस्तः पूरककुम्भकरेचकाख्यः

प्राणायामः ॥ ५ ॥

ऋतुरक्षरार्थः । शिरसोऽन्तेऽपि प्रणवप्रसाधनार्थं दशप्रणव-
संयुक्त इत्याह । पूरकादिसरूपसुक्तं ऋत्विगन्तरे—

“नासिकारुद्र चच्छामो ध्यातुं पूरक उच्यते ।

कुम्भको निधनमासो रेचमानस्तु रेचकः” ॥

सप्त व्याहृतयः सप्रणवा गायत्र्यापोज्योतीरसोऽमृत-
मिति शिरः ॥ ४ ॥

तत इति विशिष्टमानन्तर्यं द्योतयति । वारिणा आत्मानं
रक्षित्वा सौदकविन्दुभिः कुयैः शिरसौ मार्जनं कृत्वा प्राणायामं
कुर्यात् । तथा च कन्दोगपरिशिष्टम्—

“रक्षयेद्धारिणात्मानं परिक्षिप्य समन्ततः ।

शिरसौ मार्जनं कुर्यात् कुयैः सौदकविन्दुभिः” ॥

इति । एतदनन्तरं हि तत्र प्राणायामोऽभिहितः । अथवा ।
अत्रादितः मार्जनानभिधानात् प्राणायामात् परतस्तदभिधानाच्च
कन्दोगपरिशिष्टे चैतद्विपर्ययेणाभिधानात् उभयवैकल्पस्यैव
मार्जनस्योपदेशाच्च कन्दोगपरिशिष्टानुसारेण प्राणायामात् पुरती-
वा मार्जनं, एतदुपन्यानुसारेण परतो वेति युक्तमुत्पश्यामः ।
इयोरेव समानत्वात् । शिष्टाचारस्य चोभययोपलम्भात् । केचित्
किन्तु शिष्टाः प्राणायामात् पुरत एव, केचिच्च प्राणायामात् परत-
एव मार्जनं कुर्वन्ती दृश्यन्ते । अतएव माधवाचार्यप्रभृतिभिः
प्राणायामात् परस्तादेव, सुबोधिनौकारादिभिश्च पुरस्तादेव
तन्मार्जनं लिखितम् । पुरस्तादुपरिष्ठाच्चोभयत्र तु केनापि न
लिखितम् ।

सूत्रमिदानीं व्याख्यायते । प्रत्येकमीपूर्वाः सप्त व्याहृतयः ।
सप्रणवा गायत्री । व्याहृतीनामादितः प्रणवोपदेशात् गायत्र्या-
भ्यादितः प्रणवी बोद्धव्यः । अथैवं सप्रणवा इत्येतदवाच्यं ॐपूर्वा

“एता एता सदानेन तथैभिर्हृग्भि सह ।

त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते” ॥

इति । प्राणायामः स उच्यते इत्यनेन नायं प्राणायामस्य कर्त्तव्यताविधिः किन्तु कोऽसौ प्राणायाम इत्यपेक्षायां स एव परिभाष्यते इत्युक्तम् । मनुनाऽप्येवमेवोक्तम् । याज्ञवल्करः,—

‘स्नानमव्देवतैर्मन्त्रैर्माज्जनं प्राणसयम ।

सूर्येस्य चाप्युपस्थान गायत्र्याः प्रत्यङ् जपः ॥

गायत्रीं शिरसा शार्दं जपेद्ग्राहतिपूर्व्विकाम् ।

दशप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसयम ” ॥

इति पूर्व्ववचनाभिहितं प्राणसयममुत्तरवचनेन परिभाषितवान् ।
योगियाज्ञवल्करः—

“भूर्भुवः स्वर्महर्जनः तपः सत्य तथैवच ।

प्रत्योद्धारसमायुक्तस्तथा तत्तवितुः परम् ॥

ॐ आपोऽन्योतिरित्येतच्छिरः पश्चात् प्रयोजयेत् ।

त्रिरावर्त्तनयोगात्तु प्राणायामस्तु शब्दितः” ॥

इति । प्राणायामः प्रकीर्त्तित इति पाठान्तरम् । सोऽयं प्राणायामः परिभाषितः । विनियोगस्त्वस्य उत्तरसूत्रे वक्ष्यते । केचित्तु अर्थवादानां विधिश्चेत्यतथैव प्रामाण्यात् तदर्थं कर्त्तव्यपदमत्रा-
ध्याहार्यम् । तथाच प्राणायामः कर्त्तव्य इत्येकवचनसयोगात्
एकः प्राणायाम इत्यशङ्कः । उत्तरसूत्रोपात्ता संख्या तु फलान्ति
मयार्था, इत्याहुः । तदमङ्गलम् । स्वर्गादिवीधकार्थवादावाक्यस्येव
उत्तरसूत्रोपात्तविधिश्चेत्यतथैवास्य प्रामाण्यमश्वये कर्त्तव्यपदा

इति ।

“पूरक पूरण वायो कुम्भक स्थापन क्वचित् ।

वहिर्नि सारण तस्य रेचक परिकीर्तित ” ॥

इति च । तदत्र त्रिरभ्यस्तस्य मन्त्रगणस्य प्राणायामत्वमुक्तम् । तस्य कथं पूरककुम्भकरेचकाख्यता ? प्राणं श्वस्वदस्याविशेषात् तदाख्योभवति । उच्यते । सत्यं प्राणस्यैवावस्थाविशेषात् पूरककुम्भकरेचकाख्यता सुख्या । तद्योगात् मन्त्रगणोऽपि पूरककुम्भकरेचकाख्यं कथ्यते । दण्डयोगात् दण्डं पुरुष इतिवत् । तस्मात् पूरककुम्भकरेचकयोगात् त्रिरभ्यस्तो मन्त्रगणोऽपि भवति पूरककुम्भकरेचकाख्यः । एवञ्च पूरकेण मन्त्रगणस्यैकोऽभ्यासः कुम्भके नैक रेचकेनैक इति सिध्यति । अनुरपि—

“सध्याह्नि सप्रणवा गायत्री गिरसा सह ।

त्रि पठेदाद्यतप्राण प्राणायाम स उच्यते” ।

इत्याद्यतप्राणसि पठदित्याह । अत्र पाठस्य प्राणायामत्वं पूर्वोक्तं दिग्भावेनैवम् । अत्र चाभ्यस्तोमन्त्रगणस्तदभ्यासो वा प्राणायाम इत्युभयथाऽपि फलतो न विरोधः । यथा न्यायनये अर्थाभ्युपगमयोर्गुणप्रधानभावयोर्विधत्वातन्त्रत्वादर्थान्भुषणमाऽभ्युपगम्यमानावाऽयं सिद्धान्त इत्यविरोधोपपादनं, तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम् । तदनेन सूत्रेण प्राणायामपदार्थं परिभाषितो नात्र प्राणायामस्य कर्त्तव्यतायतः । तथाविधवचनव्यक्तेरभावात् । उत्तरसूत्रे तदुपदेशः । तथाच छन्दोगपरिणिष्टम्—

इति । चक्षोऽपीत्यपिकारेण जघन्योऽयं पक्षः नातोन्मूलः पक्षोऽस्तीत्युक्तम् । अत्रिः—

“कर्मणा मनसा वाचा यदङ्गा कुरुते त्वघम् ।

आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैश्च शुष्यति” ॥

इति । वशिष्ठः—

“कर्मणा मनसा वाचा यदङ्गा कृतमेवसः ।

आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैर्व्यपोहति ॥

कर्मणा मनसा वाचा यदङ्गा कृतमेवसः ।

उत्तिष्ठन् पूर्वसन्ध्यायां प्राणायामैर्व्यपोहति” ॥

इति । कौर्म्ये—

“प्राङ्मूलेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु च समाहितः ।

प्राणायामवयं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति श्रुतिः” ॥

इति । व्यासः—

“आदानं रोधमुत्तमं वायोस्त्रिःस्त्रिः समभ्यसेत् ।

प्रक्षालनं केयवं शशुं ध्यायेद्देवानशुक्रमात्” ॥

इति । यत्तु—

“त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते” ।

इति छन्दोगपरिगिटवचने त्रिर्जपमात्राभिधानात् अत्र त्रिस्त्रि-
रिति वीक्षा सन्ध्यात्रयापेक्षया इति तत्त्वलक्ष्मिर्वाख्याते, तदुक्त-
वचनजातानवलोकनेन । पूर्वोर्लिखिततद्गतकूष्मपुराणवचनवि-
षोधस्य तत्त्वावर्जनीयः स्यात् । किञ्च छन्दोगपरिगिटवचने, न
प्राणायामो विधीयते । किन्तु परिभाष्यते । अत्र तु स विधीयते

ध्याहारे प्रमाणाभावात् । तथात्वेऽपि अत्रैककवचनसयोगेऽपि,
उत्तरसूत्रे सख्याविशेषोपादानात् अष्टका रात्रिदेवता इतिवत्
एकत्वसख्याया अविवक्षितत्वोपपत्तेश्च । यावदभेदस्यैवमापद्येत ।
कथम् ? प्राणायाम कर्त्तव्यं स चैव रूप इत्यर्थमिदात् ।
सर्वेरेव मुनिभिः सप्तापरतया निदेशेन च विधिपरत्वं वचनस्य
नैकोपपद्यते । अधिकमुत्तरसूत्रे वक्ष्याम ॥ ५ ॥

एव त्रीन् कृत्वा सप्त वा षोडश वाऽऽचामेत् ॥ ६ ॥

एवमा प्राणायाम परावृत्त्यते । प्राणायामो व्याख्यातः । त्रीन्
प्राणायामान् कृत्वा । एव त्रि कृत्वेति पाठान्तरम् । तत्रापि
तथैवार्थः । सप्त वा षोडश वा प्राणायामान् कृत्वा आचमन
कुर्यात् ।

तदत्र त्रीन् कृत्वित्यत्र वाग्यद्वानुपादानात् सप्त वा षोडश
वेत्युत्तरत्र प्रत्येक वाग्यद्वोपादानाच्च त्रय प्राणायामा अवश्य
कर्त्तव्या, उत्तरपक्षयोस्तु विकल्प इति प्रतीयते । तथाच,

‘एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामा परं तपः’ ।

इति मनुवचनव्याख्याने प्राणायामा इति बहुवचननिर्देशात्
तयोऽवश्यं कर्त्तव्या इत्युक्तमिति कुषूकभट्टः । तथा मदनपारि
जाते मनुरवाह—

‘प्राणायामा ब्राह्मणस्य तयोऽपि विधिवत् कृता ।

भ्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेय परमं तपः ।

प्राणायामत्रयं कार्यं सन्ध्यासु च तिष्ठत्यपि” ॥

मार्जनमन्त्रानाह —

प्रणवेन महाव्याहृतिभिस्तिष्ठभिर्गायत्र्याऽऽपोहि-
ष्टाभिस्तिष्ठभिः ॥ ८ ॥

सप्तमां महाव्याहृतीनां पूर्वमुक्तत्वात् परतमानां चतुर्णां व्यव-
च्छेदार्थं तिष्ठभिरिति महाव्याहृतिविशेषणम् । तिष्ठो हि
व्याहृतयो भूराद्या एव प्रसिद्धाः । तयार्चोक्तम्—

“भूराद्यास्तिष्ठ एवेता महाव्याहृतयोऽव्ययाः” ।

इति । आपोहिष्टाभिरापोहिष्टादिभिः । तथाच छन्दोगपरि-
शिष्टम्—

“शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सौदकविन्दुभिः ।

प्रणवो भूर्भुवः स्वय सावित्री च तृतीयिका ।

अव्देषत्वं द्यवच्चेव चतुर्थमिति मार्जनम्” ॥

इति । हारीतस्वाह । “मार्जनार्थनवलिकर्षभोजनानि देव-
तीयं कुर्यात्” इति । मार्जनन्वस्माकं प्रणवेनैकं, तिष्ठभिर्महा-
व्याहृतिभिरेकं, गायत्रैकं, आपोहिष्टादित्यूचेन चैकमिति
बोद्धव्यम् । कुतः ? भेदेन निर्देशात्तथाऽवगतेः । छन्दोगपरिशिष्टे
सावित्र्यास्तृतीयत्वस्याव्देषत्वत्युचस्य चतुर्थत्वस्याभिधानाच्चेतदेवं
प्रतिपत्तव्यम् । अतएव—

“ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ।

आपोहिष्टा-तृया कार्यं मार्जनन्तु कुशोदकैः ॥

इति कस्य केनाभिसम्बन्धः । प्राणायामत्रयस्य कर्त्तव्यताबोधकानि
मन्त्रन्यायपि बहूनि वचनानि । अन्यगौरवभयात् लिखितानि ।

बृहस्पति —

“वध्वाऽऽसन नियम्यासुन् क्षृत्वा ऋष्यादिकं तथा ।

मग्निसीनितदृङ्मौनी प्राणायामं समाचरेत्” ॥

इति । व्यासः—

“अङ्गुष्ठेन पुटं प्राञ्चं नासाया दक्षिणं पुनः ।

कनिष्ठानामिकाभ्यान्तु वाम प्राणस्य संग्रहे ॥

अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु ऋष्वेदी, नामगायनः ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु, प्राञ्चं मर्द्दयन्मूर्धनिः” ॥

इति । योगिप्राज्ञवक्त्राः—

“प्राणस्थायमनं कृत्वा आचामेत् प्रयतीऽपि सन् ।

अन्तरं स्तिष्ठति यस्मात्तस्मादाचमनं श्रुतम्” ॥

इति । आचमने तु मन्त्रविशेषो नोपदिष्टः । शिष्टास्तु—

‘सायमन्नियं नेत्सुखा प्रातः सूर्योत्थयः पिवेत् ।

आपः पुनस्तु मध्याह्ने ततश्चाचमनं चरेत्” ॥

इति भरद्वाजवचनात् तत्तत्तन्मैराचमनं कुर्वन्ति । शौनकाख्यायि
तादृग्वचनम् । किन्तु तत्र, तत इत्यत्र एतेरिति विशेषः ॥ ६ ॥

ततो मार्ज्जनम् ॥ ७ ॥

कुर्यादिति सूत्रगेय ॥ ७ ॥

वीनुदकाञ्जलीनादित्यं प्रति क्षिपेत् सावित्र्या ॥ १० ॥

वीनुदकाञ्जलीनादित्याभिमुखो भूत्वा सावित्र्या क्षिपेत् । उदक-
पूरितोऽञ्जनिरुदकाञ्जलिः । यद्यपि ती युतावञ्जलिः पुमान्
इत्यभिधानकाण्डे पाठात् विन्यासविशेषविशिष्टौ वस्तुतयाञ्जलिः
तस्य च क्षेपो न सम्भवति । तथापि “मविशेषणे विधिनिषेधौ
विशेषणमुपसक्तमसः सति विशेषे बाधे” इति न्यायेनाञ्जलिस्थो
दकस्यैव क्षेपः । विशेषणीभूतस्योदकस्य क्षेपेण तद्विशिष्टस्याञ्जलौर्वा
क्षेप उपचर्यते । शिखी विनष्ट इत्यादिवत् । अञ्जलेरुदकमिति
वा वर्णनीयम् । अस्मिन् पक्षे व्यत्ययेन च्छान्दसं पुंस्त्वमास्येयम् ।
अथवीदकाञ्जलिक्षेप उत्थाय प्रणवव्याहृतियुक्तया गायत्र्या
कर्ण्यः । प्रणवव्याहृतिसाहित्येनैव गायत्र्या सर्वत्र प्रयोग-
दर्शनात् । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्—

“उत्थायार्कं प्रति ग्रीहेत् त्रिकेणाञ्जलिमश्वसः” ।

इति । त्रिकेण, ‘सावित्री च तृतीयिका’ इत्युक्तेः प्रणवव्याहृति-
गायत्रीरूपेण । अञ्जलिमित्येकवचनं जात्यभिप्रायम् । सूत्रे
अञ्जलित्रयक्षेपस्योक्तत्वात् । भवतु वा विकल्पः । अञ्जलित्रय वा
एक वा अञ्जलि क्षिपेत् इति । तथा गायत्र्या वा त्रिकेण वा,
इति । तत्त्वकारस्याह—

“कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिमुखस्तुठन् विरुद्धं मन्त्रयोः क्षिपेत् ।

मध्याह्ने तु सकृदेवं क्षेपणीयं दिजातिभिः” ॥

प्रतिप्रणवसमुक्तं क्षिपेन् मूर्द्ध्नि पदे पदे ।

नृचस्थान्तऽथवा कार्येऽप्यपीणा मतमीदृशम् ॥

इति । नृचस्थान्ते इत्यस्मच्छाखिविषयम् ॥ ८ ॥

अथोदकं हस्ते कृत्वा तत्र नासिकामवधायता
सुरनायतासुर्वा जपेद्वत्तञ्च सत्यञ्चेति ॥ ९ ॥

अयानन्तरमुदकं दक्षहस्ते कृत्वा । दक्षहस्ते इति कुतो वर्ण्यते ?

‘यतोपदिग्यत कर्म कर्तुरङ्गं न चोच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेय कर्मणा पारगं करः’ ॥

इति कर्मप्रदीपदर्शनात् । तत्र तस्मिन्मुदके नासिकामवधाय
सज्यं ध्यायतासुर्नियमितप्राणं ध्यायतासुरनियमितप्राणो वा
एकवारं वारत्रयं वा ऋतञ्च मत्वञ्चेति तृचमधमर्पणसूक्तापर-
पर्यायं जपेत् । नृचमिति कुतो व्याख्यायते ? ‘नृचसूक्तानां
मादिग्रहणं विधिरनादेशे इति सूत्रकारवचनात् । अतएव
अष्टांगपरिगिष्टम्—

‘करीषीदृत्य सलिमं घ्राणमासज्यं तत्र च ।

जपेदनायतासुर्वं त्रिं सकृद्वा ऽधमर्पणम् ॥

इति । हतार्थस्योदकस्य मूर्ध्नी परित्यागोऽर्धप्राप्त इति कृत्वा
न सूत्रितः । स्मरन्ति च—

जनपूर्णं तथा हस्तं नाभिकाये समर्पयेत् ।

ऋतञ्चति पठित्वा तु तज्जलसु क्षिती क्षिपेत् ॥

इति ॥ ९ ॥

करन्तेऽपि गोभिनीयानां स्वगास्तीक्ष्णविकल्पस्थानुपालनात् नास्ति
काचिद् वस्तुसतिरित्यवधेयम् ॥ ११ ॥

ध्यानयुक्तमावर्त्तयेदौपूर्व्यां गायत्रीम् ॥ १२ ॥

ध्यानयुक्तमिति क्रियाविशेषणम् । ध्यानयुक्तं यथा भवति, तथा
ॐपूर्व्यां गायत्रीमावर्त्तयेत् जपेत् । गायत्रीं ध्यात्वा जपेदि-
त्यर्थः । ध्यानञ्च स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् । यथा महाप्रयोगसारादौ ।

“कुमारीसूक्तद्वयुता ब्रह्मरूपा विचिन्तयेत् ।

ह्रस्वस्थिता कुशहस्ता सूर्यमण्डलमस्थिताम् ॥

मध्याह्ने विष्णुरूपाञ्च तार्क्ष्या पीतवाससीम् ।

शुभतीक्ष्णं यजुर्वेदा सूर्यमण्डलमस्थिताम् ॥

सायाह्ने शिवरूपाञ्च ब्रह्मा ह्रस्वमवाहिनीम् ।

सूर्यमण्डलमध्यस्था सामवेदसमायुताम्’ ॥

इति । एतद्वैकल्पिक ध्यानान्तरं स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यम् । यद्यपि
ॐपूर्व्यां गायत्रीमावर्त्तयेदित्युक्तं, तथापि व्याहृतिपूर्व्यामित्यपि
बोद्धव्यम् । कुत ? तस्माद्विद्येनैवास्या प्रयोगदर्शनात् । अरन्ति
च ।

“मणवव्याहृतियुता गायत्रीं च जपेत्ततः ।

समाहितमनासूक्ष्मीं मनसा वापि चिन्तयेत्” ॥

इति । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्—

‘तिष्ठेदोदयनात् पूर्व्यां मध्यमामपि शक्तिम् ।

यासीतोद्ग्रहमाद्यान्त्यां सन्ध्यां पूर्व्यैतिकं जपन्” ॥

इति व्यासवचनादवस्थितोऽयं विकल्पः सन्ध्योरञ्जलितयं त्रैप-
णीयं मध्याह्ने त्वेकोऽञ्जलिः इति । तच्चिन्तवम् । सन्ध्यात्रयप्रक्रमे
छन्दोगपरिशिष्टे तदभिधानात् —

“सन्ध्याहयेऽप्युपस्थानमेवमाहुर्मनोविणः ।

मध्ये त्वद् उपर्यस्य विभ्राडादीच्छया जपेत्” ॥

इति परतः सूर्योपस्थाने मध्याह्ने विशेषाभिधानेनात्र तदनभि-
धानेन चैतस्य सन्ध्यात्रयसाधारण्यावगतेः । व्यासवचनोक्ता
व्यवस्था त्वन्येषां भविष्यति ॥ १० ॥

तत उपस्थानमुदुल्यं चित्रमिति ॥ ११ ॥

तदनन्तरं उदुल्यं जातवेदसमिति चित्रं देवानामिति चैताभ्या-
मग्निसमुपस्थानमाराधनं कुर्यात् । सूर्यस्तेति शेषः । तत्र विशेष-
माह छन्दोगपरिशिष्टम् —

“तदमंसक्तपार्थिवी एकपादद्वेपादपि ।

कुर्यात् कृताञ्जलिर्वापि ऊर्ध्ववाहुरवापि वा ।

यत्र स्वात् कच्छभूयस्व श्रेयसीऽपि मनीषिणः ।

भूयस्वं ब्रुवते तत्र कच्छात् श्रेयोह्लावाप्यते” ॥

इति । तदत्र कृताञ्जलिर्ऊर्ध्ववाहुर्वेति तुल्यवद्विकल्पाभिधानात् —

“मायं प्रातरुपस्थानं कुर्यात् प्राञ्जनिरानतः ।

ऊर्ध्ववाहुमु मध्याह्ने तथा सूर्येभ्य दर्शनात्” ॥

इति हारीतवचनं गोमिमीयव्यतिरिक्तविषयम् । वस्तुतस्तु तथा

इत्यभिधाय तद्वचनाभिधानात्तस्य वेदाध्ययनविषयत्वादेतद्विषय-
त्वात्तु उपपत्तेः । अन्यथा मन्त्रान्तराणामप्यन्ते प्रणवकरणापत्तेः ।
ज्ञानसूत्रपरिशिष्टे तु कल्पान्तरमुक्तम् । यथा—

“व्याहृतिभिः प्रतिप्रणवं गायत्रीं च प्रति प्रति ।

षट्प्रणवमंयुक्तं गायत्रीजपनक्षणम्” ॥

इति । तथापि अन्ते प्रणवो नोक्तः । तस्मात् स्वशास्त्रविरोधात्
कीयुमादिभिरन्ते प्रणवो न कर्त्तव्यः । तथा हि कुर्वन् प्रमाणं
सन्तमपि सप्रमाणं कुर्यात् । तच्चानिष्टम् । तथाच श्रद्धासंग्रहः—

“यः स्वशास्त्रोक्तमुकृत्य परशास्त्रोक्तमाचरेत् ।

अप्रमाणमपि कृत्वा सोऽन्वे तमसि मज्जति” ॥

इति । जपे विधिनिषेधौ स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यौ । अन्यगौरवभया-
दुपारम्यतेऽस्माभिः ॥ १२ ॥

आवर्त्तयेदित्युक्तम् । कतिकृत्व आवर्त्तयेत् ? तदुच्यते—

अष्टकृत्व एकादशकृत्वोद्वादशकृत्वः पञ्चदशकृत्वः

शतकृत्वः सहस्रकृत्वश्चेति ॥ १३ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । चण्डो विकल्पार्थः । कथं प्रायते ? एकार्य-
त्वात् । “एकार्यास्तु विकल्परन्” इति हि तन्तस्मितिः । अत्र
चोत्तरोत्तरकल्पेषु फलभूमा बोद्धव्यः । अन्यथा सम्भवति लघू-
पाये गुरुपायत्वेनाननुष्ठाननक्षणमप्रामाण्यमापद्येतोत्तरकल्पा-
नाम् । तथाच फलवादं वक्ष्यति ।

ज्ञानसूत्रपरिशिष्टे दशकृत्वोऽपि गायत्रीजप उक्तः । यथा—

इति । पूर्वत्रिकं—

“प्रणवो भूर्भुवःस्वय गायत्री च तृतीयिका” ।

इति पूर्वमुक्तां प्रणवव्याहृतिगायत्रीरूपम् । अथैवं ॐपूर्वमिति न वक्तव्यं, प्रणवव्याहृतिगायत्रीणां युगमन्त्रवाहित्वेन प्रयोगादेव तत्प्राप्तेः । अयोच्यते कारणं वक्तव्यम् । उच्यते । केचित् किल गायत्र्याः पूर्वतः परतश्च प्रणव प्रयुज्यते । यथाह योगियाज्ञ बल्करः—

“ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवःस्वस्ततः परम् ।

गायत्री प्रणवस्थाने जप एवमुदाहृतः” ॥

तदन्ताक न भवतीति प्रज्ञापनार्थमोपूर्वामित्युक्तम् । कथं नाम ? ॐकारपूर्वमेव न पुनरोद्धारान्तामपोति । अतएव पूर्वत्रिकमित्युक्तं कात्यायनेन । यत्तु अन्ते प्रणवप्रयोगेऽपि प्रणवत्वेन द्वयोरेक्यात् पूर्वत्रिकमित्येतदविरुद्धमिति तत्त्वकङ्कितम् । तदसद्गतम् । प्रणवत्वेन द्वयोरेक्येऽपि व्यक्तीनां चतुष्पापत्तेर्दिरोधपरिहारस्यामश्ववात् । पूर्वमन्ते प्रणवस्यानभिधानेन पूर्वत्रिकमित्यनुपपत्तेर्य । यदपि जलायुधेनीकम्—

“अक्षरः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

स्वत्वानोद्भूतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति” ॥

इति मनुवचनादादावन्ते च प्रणवप्रयोगः इति । तदपि न युक्तम्—

“अध्येषमाणन्तु गुरुर्नित्यकालमतन्वितः ।

अधीच भो इति द्रूयादिरामोऽस्त्विति चारमेत्” ॥

तत् सर्वमाप्नोति । ‘सर्वत्वमाधिकारिकम्’ इति न्याया-
दत्रापि पूर्वोक्तमेव सर्वमिति मा प्रमादहीदिति यत् किञ्चि-
दित्युक्तम् ॥ १४ ॥

अथ य इमां सन्ध्यां नोपास्ते नाचष्टे न स जयति ॥ १५ ॥

अथेत्यधिकारानन्तर्यमाह । यः खल्वधिकारो इमां सन्ध्यां नोपास्ते
पूर्वोक्तेन विधिना, न स जयति । नाचष्टे इत्यनेनैतदाह । यदु-
पामनाऽशक्तौ सन्ध्यापासनविधेरध्ययनमपि कुर्वीत । तावताऽपि
न प्रत्यवेतीत्यभिप्रायः । कुतः ?

“यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्याप्नुयात् फलम्” ।

इत्यादिदर्शनात् । ऋचित्, नाचष्टे इति प्रतीक नास्ति । एतदुप-
सहारात् गायत्रीजपान्ता सन्ध्या इति प्रतीयते । षड्विंशब्राह्मणे
सन्ध्यापासनमेवमाज्जायते ।

“ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्माद्ब्राह्मणः सायमासीनः सन्ध्या-
मुपास्ते कस्मात् प्रातस्तिष्ठन्, का वा सन्ध्या कथं सन्ध्यायाः कालः
किञ्च सन्ध्यायाः सन्ध्यात्वं, देवाश्च वा असुराश्चासर्वन्त तैऽसुरा-
भ्रादित्यमभिद्रवन्त आदित्यो विभेत्तस्व हृदयं कूर्मरूपेणातिष्ठत्
स प्रजापतिमुपाधावत् तस्य प्रजापतिरेतज्जेषमपश्यद्वृत्तश्च सत्यश्च
ब्रह्म षोडशश्च त्रिपदाश्च गायत्रीं ब्रह्मणोमुखमपश्यत्तस्माद्ब्राह्म-
णोऽहोरात्रस्य संयोगे सन्ध्यामुपास्ते सन्ध्यातिथ्याज्योतिषो दर्शनात्
सोऽस्याः कालः-सा सन्ध्या तत्सन्ध्यायाः सन्ध्यात्वं, यत् साय-
मासीनः सन्ध्यामुपास्ते तथा वीरस्थानं वयत्यथ यदपः प्रमुङ्क्ते

“सहस्रपरमा देवी शतमध्या दशावराम् ।

गायत्रीन्तु जपन् विप्रो न स पापेन लिप्यते” ॥

तत् तु पापापनोदनार्थं भविष्यति । न स पापेन लिप्यते,—
इत्युपमहारात् । तत्र दशावरामित्युक्तत्वादत्र चाष्टकत्वे जपोप-
देशात् । तत्रैव—

“दशभिर्जन्मजनितं मतेन तु पुराकृतम् ।

त्रियुगन्तु सहस्रेण गायत्री इति दुष्कृतम्” ॥

इत्यभिधाय तद्वचनाभिधानात्तयाऽवगतेय । अपिच तत्र पद-
प्रणयुक्तगायत्रीजपस्योक्तत्वात् तद्विषयिण्येव तदुक्तदशसंख्येति न
किञ्चिदनुचितम् ॥ १३ ॥

पूर्वोक्तकल्पानां फलवादमाह—

अष्टकतः प्रयुज्य पृथिवीमभिजयत्येकादशकृत्वो-
ऽन्तरीक्षं द्वादशकृत्वोदिवं पञ्चदशकृत्वः सर्वादिशो-
जयति शतकृत्वः सर्वान् सहस्रकृत्वो यत्किञ्चित्
सर्वमिति ॥ १४ ॥

प्रयुज्य इत्युत्तरतः सर्व्वेभ्योऽप्युपनीयम् । पृथिवीमभिजयतीति
पृथिवीशेषु भोग्यवस्तुष्वस्य कामचारी भवतीत्यर्थः । एवमुत्तर-
त्रापि । पृथिवीद्युनोक्तयोरन्तराले अन्तरीक्षमोक्तः । काम्यन्ते
इति कामाः । सर्व्वान् कामान् पूर्व्वोक्तानाप्नोतीत्यर्थः । पूर्व्वोक्ता
निति कथं प्रायते ? “सर्व्वत्वमाधिकारिकम्”—इति सिद्धा-
त्तात् । अथवा पूर्व्वोक्तव्यतिरिक्तमपि यत् किञ्चित् कमनीयमस्ति,

यस्मात् सन्ध्योपासने महानभ्युदयः विपर्यये कास्त्रातिपाते च
महाननर्थः—

तस्मात् सायं प्रातः सन्ध्यामुभासीत् ॥ १० ॥

ऋतुररुचरार्थः । अत्र सायं प्रातरित्युपादानात् पञ्चविंशद्वाङ्मनेऽपि
तथैव पठितत्वात् सायंप्रातर्होमवत् सन्ध्योपासनमपि कौयुमा-
दीनां सायमुपक्रममेव प्रतीयते ॥ १० ॥

अथेदानीं सन्ध्योपासनानन्तरं कचिच्छपोऽभिधीयते—

उदुत्यं चित्रमुद्वयं तमसम्परि भासं प्रागन्यदनुवर्त्तते

उन्नय गायत्रानुगानं प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन् जपेत् ॥ १८ ॥

उदुत्यमित्यादयस्त्रयो मन्त्रप्रतीकाः । तत्रोदुत्यं चित्रमित्येतौ
मन्त्रौ छन्दस्यार्चिके पठितौ सूर्योपस्थाने विनियुक्तावेव । उद्वय
मित्ययं मन्त्रः छान्दोग्योपनिषदि पठ्यते । भासदयः सामविशेषाः ।
तत्र भासस्य बहुच गीयमानत्वेऽपि छन्दस्यार्चिके समाम्नाताया
प्रसस्य हृष्यो भरुपस्य नूतन इत्यस्याश्चि गीयमानं यज्ञास
नाम सामारण्यके पठ्यते तदेवाद्रियन्ते ब्रह्माः । प्रागन्यदनुवर्त्तते
इत्यनेन तत्संबन्धात्ताच्छब्दमिति न्यायात् तद्वाक्यसंबन्धात् उदुत्यं
जातवेदसमित्यस्याश्चि आरण्यके गीयमानं आद्यमहोरात्रव्रतं नाम
साम लक्ष्यते । उन्नयं नाम साम, उत् । नयामि । आदित्यम् ।
इत्यादिके स्तामे आरण्यक एव गीयते । गायत्राश्चि यत् नाम
गीयते, तद्गायत्रानुगानम् । एतत् सर्वं प्रातः पूर्वोभिमुख-
स्तिष्ठन् दण्डवदूर्ध्वः सन् जपेत् ॥ १८ ॥

ताविप्रयो वजीभवन्ति ताविप्रयो वजीभूत्वाऽसुरानपाप्नन्ति ततो
देवा अभवन् परासुरा भवन्त्यात्मना पराभ्य आह्वयो भवति य
एव वेद, यत् मायञ्च प्रातश्च मभ्यामुपास्ते तथा वीरस्थानं
स्थानञ्च सन्ततमविच्छिन्नं भवति य एव वेद” ।

ये तूपासते श्रोत्रिया भवन्तीति ॥ १५ ॥

ये पुनरुपासते मभ्या ते श्रोत्रिया भवन्तीति फलवादः । अत्र
यच्छब्दोपादानात् तच्छब्द उपासत्प्राय इति स प्रतीयते । तथाच
योगियात्रवत्कार —

“तच्छब्देन तु यच्छब्दो बोद्धव्यः सततं बुधेः ।

उदाहृते तु यच्छब्दे तच्छब्दः स्यादुदाहृतः” ।

इति ॥ १५ ॥

उपनीताच्छेदनभेदनभोजनमैथुनस्वप्नस्वाध्यायाना-
चरन्ति ये मभ्याकाले, ते प्रवणूकरशृगालगर्दभ-
सर्पयोनिष्वभिसम्पद्यमानास्त्वसोऽभिसम्पद्यन्ते ॥ १६ ॥

उपनीतानामेव मभ्योपासनेऽधिकारादुपनीता इत्याह । ये
किनोपनीता, मभ्याकाले कृदनादीन्याचरन्ति न मभ्यामुपासन्ते,
ते श्वादियोगिषु जायमानास्तावद्भवन्ति ततोऽपि तसोऽभि
सम्पद्यन्ते; श्वो निद्रा । स्वाध्यायो वेदाध्ययनम् । अतिराहितार्थं
मन्यत् । मभ्याकाले मभ्योपासनं विज्ञाय लौकिकं वेदिक वा
ऽन्यत् किमपि कर्म न करणीयम् । तदानीं श्रुतं वेदाध्ययन-
मप्यनर्थाय भवति क्वैव कथाऽन्येषां कर्मणामित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

प्रपाठकस्य द्वितीयाहं चतुर्दशसूक्तस्य प्रगाथात्मकस्य प्रथमा च ।
उद्देदमिन्द्रता हवमित्यादिका तु तथैवार्चिकस्य द्वितीयप्रपाठकस्य
प्रथमाहस्य चतुर्थदशतो प्रथमा ऋक् । उत्तरार्चिकस्य षष्ठ
प्रपाठकस्य छतीथार्हगतद्वितीयसूक्तस्य प्रथमा च । वर्गमिति
करणात् सर्वत्रैव दशतिसमाप्तिपर्यन्तं यथायथं सूक्तसमाप्ति-
पर्यन्तं वा जपः करणीय इति प्रतिभाति ।

एषो उपा अपूर्व्या इति प्रतीकं केचिच्च पठन्ति । तत्-
स्थाने च केचिदत्र षोडशाब्दमिति केचिच्च अन्तषोडशाब्दमिति
पठन्ति । उभयथा पाठेऽपि तत् प्रयत्नेव सूत्रम् । तत्र तावदत्र
षोडशाब्दमिति पाठे अष्टवर्षोपनीतस्य ब्रह्मचारिणः षोडश-
वर्षपर्यन्तमयं जप इत्यर्थः । पाठान्तरेऽपि व्यत्यासेन प्रयोगात्
षोडशवर्षस्यान्तपर्यन्तमिति तथैवार्थः । तच्च सूत्रं पूर्व्वेण प्रात-
र्जपेन परेण च सायं जपेन संबध्यते । मध्यपठितस्य विशेषा-
भावात् । साहचर्यात् मध्यन्दिनजपेऽपि तथा ॥ १८ ॥

मध्यन्दिने विभ्राड् बृहदासीनो जपेदासीनोजपेदिति ॥ २०

विभ्राड् बृहदिति मन्त्रः छन्दस्यार्चिके पठ्यते । दिर्वचनमिति
करणञ्च मन्त्रासूक्तसमाप्तिं द्योतयति । केचिदेतत् सूत्रमन्यथा
पठन्ति । मध्यन्दिने विभ्राड् बृहद्वल्गहाए असीति बल्गहाए
असीति इति । तत्पाठे तु प्राङ्मुख उपविश्य जपेदिति पूर्व्वसूत्रा-
दनुवर्त्तनीयम् । बल्गहाए असीत्ययमपि मन्त्रः छन्दस्यार्चिके
उत्तरार्चिके च पठ्यते ।

एषो उषा अपूर्व्या आवुन्दं वृहता ददे ऋजु-
नीतिनो वरुणः प्रत्यु अदर्श्यायत्युद्देदभिष्टुता हव-
मिति वर्गमस्तं गते गतशो धारा अवकीर्य्य गायत्रानु
विष्टज्य प्राङ्मुख उपविश्य जपेत् ॥ १६ ॥

गायत्रीजपादनन्तरं गायत्रीं विष्टज्य प्राङ्मुख उपविश्य जपेत् ।
गायत्रानुविष्टज्य इति छान्दसः प्रयोगः । सुषा सुनुगित्वादिना
द्वितीयैकवचनस्य स्थाने सुर्वा । तथाच अनु जपानन्तरं गायत्रीं
विष्टज्येत्यर्थः । गायत्रानुविष्टज्य इति केचित् न पठन्ति ।
पठन्ति च प्राङ्मुख इत्यत्र प्रत्यङ्मुख इति । कदा जपेत् ? अस्तं
गते । सूर्ये इति शेषः । सूर्यास्तगमनपर्यन्तकालस्य मन्त्रो
पामनेनावद्वृत्तात् तदानीं जपासम्भवादित्यभिप्रायः । किं कृत्वा
जपेत् ? गतशो धारा अवकीर्य्य । गतशब्दीवहुत्ववचनः ।
कस्मात् ? नैघुण्डके काण्डे बहुनामसु पाठात् । वक्षीरुदकधारा
अवकीर्य्य विक्षिप्य । किं जपेत् ?

एषो उषा अपूर्व्या इत्यादिवर्गं जपेत् । तत्र, एषो उषा
अपूर्व्या इत्यादिका ऋक् छन्दस्वार्धिके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयार्धे
चतुर्थदशते सतुर्थी । आवुन्दं वृहता ददे इत्यादिका तस्यैव
तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमार्धस्य तृतीयदशते, तृतीया ऋक् । ऋजु
नीतिनोवरुण इत्यादिका ऋक् तस्यामेव दशतौ पञ्चमी । प्रत्यु
अदर्श्यायति इत्यादिका च तस्यैवार्धिकस्य चतुर्थप्रपाठकस्य
प्रथमार्धे द्वितीयदशतौ प्रथमा ऋक् । उत्तरार्धिकस्य प्रथम-

छन्दोगज्ञानसूत्रम् ।

प्रथमा खण्डिका ।

विश्वेश्वरं नमस्कृत्य पितरौ च गुरुंस्तथा ।

छन्दोगज्ञानसूत्रस्य भाष्यं वक्ष्ये समासतः ॥

अथ ज्ञानविधिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथेत्ययं निपात आर्षधन्यस्यादितः प्रयुज्यते प्रन्योपक्रममावद्योतकः ।
श्रुत्या च मङ्गलप्रयोजनी भवति । सम्ब्याधन्यानन्तर्यं वाऽभिधत्ते ।
तदनन्तरमेतस्याभिधानात् । ज्ञानं नाम सर्व्वज्ञीणो जनसंयोग-
विशेषः । तस्य विधिं विधानमितिवर्त्तयतामिति यावत् ।
व्याख्यास्यामः विधिपेण विस्मष्टं वा सम्यक् कथयिष्यामः ॥ १ ॥

नदीदेवखातगर्त्तप्रस्रवणादीन् गत्वा ॥ २ ॥

ज्ञानार्थं नद्यादीनां मध्ये कश्चित् जन्माशयं गत्वा । नदीगर्त्तलक्षण-
माह छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवद्वा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः” ॥

इति । देवखातमल्लत्रिमखातजलाशयः । प्रस्रवणं निर्भरः ।

स खल्वयं जपं सन्ध्योपासनात् परं करणीयं न सूर्योपस्थानकाले । प्रमाणाभावात् । सूर्योपस्थानमतिक्रम्य सन्ध्योपासनञ्चोपसङ्ख्याभिधानात् । अस्तं गते सूर्ये सायं जपविधानात् । सायंप्रातः सन्ध्योपासनमभिधाय तद्वैपरीत्येन प्रातः सायंजपस्याभिधानाच्च । तथा कात्यायन —

‘उच्चित्रसृङ्गयेनाथ उपतिष्ठेदनन्तरम् ।

सन्ध्याहयेऽप्युपस्थानमेवमाहुर्मनीषिणः ॥

मध्ये त्वङ्ग उपस्थाने विभ्राडादीच्छया जपेत् ॥’

इति प्रातः सायंमुपस्थानमुच्चित्रसृङ्गयेन मध्याह्ने तु उपस्थाने विभ्राडादीनामिच्छया जपमाह । तदत्र मध्यन्दिने विभ्राड्बृहदित्यस्य जपोऽपि सन्ध्यापासनात् परमेव न सूर्योपस्थानकाले । प्रातः सायंजपेन साहचर्यात्तथाऽवगते । कात्यायनेन उपस्थाने विभ्राडादीनां जपविधानात् अत्र तु विभ्राड्बृहदन्तस्यैव जपोक्तत्वं तस्माद्वैलक्ष्म्यमस्यावगम्यते ॥

विप्रश्च चन्द्रकान्तं तन्मसिद्वान्तवेदिना ।

छन्दोगसन्ध्यासूत्रस्य भाष्यं काश्या विनिर्मितम् ॥

य सर्व्वञ्च सर्व्वं गतिर्मांमत्र विनियुक्तवान् ।

प्रीयता कर्मणैवेन स एव परमेश्वरः ॥

इति शेरपुरनगरवास्यवस्यवटीयसहस्रसोपाध्यायराभाकान्त

मिद्वान्तवागीगमहाचार्याकजत्रमयीगर्भसम्भूतयौचन्द

कान्ततर्कानन्दारभट्टाचार्यकृतं छन्दोगसन्ध्यासूत्र

भाष्यं समाप्तम् ।

बहुत्वसम्पादन कार्यमिति प्रतीयते । सृदा त्रिधा करण त्रिधा
कृतानां तासां पृथग्विनियोगस्य स्मृत्यन्तराभिहितः । तद्यथा ।

“सृत्तिका तु त्रिधा कृत्वा भागेनैकेन लेपयेत् ।

दक्षिणेनैव हस्तेन अष्टावैतानमुक्तमात् ।

नलाटमसौ हृत्पृष्ठमुदरं च सकुक्षिकम् ।

ततो वामकरेणैव नाभिवक्ष्युज्जङ्गकम् ॥

दक्षिणादिक्रमेणैव चरणौ च त्रिभिस्त्रिभिः ।

सृदा तृतीयभागेन करौ च त्रिः समार्जयेत्’ ॥

इति । अन्यत्रापि ।

‘गत्वोदकान्तं विधिवत् स्थापयेत्तत् पृथक् क्षितौ ।

त्रिधा कृत्वा सृदं तान्तु गोमयं तद्विषक्षणम् ॥

अधमोत्तममध्यानामङ्गानां चाननन्तु तैः ।

भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् क्षालने सृदसङ्करम्’ ॥

इति । वस्तुतस्तन्वेषामेवैष विधिर्नास्माकम् । कथं प्रायते ?

एकत्र ललाटादिक्रमेणान्यत्राधमोत्तममध्यानामङ्गानां क्षाल-

नीते । अस्मत्पूजकारेण च पादावारभ्याङ्गानां प्रक्षालनीय-

द्विधा । तस्मात् सृदं भागत्रयं कृत्वा एकेन भागेनैकानि पादा-

वारभ्याङ्गानि प्रक्षालनीयानि । अपरभागद्वयविनियोगं परतो

यच्छति । अधममध्यमोत्तमाङ्गविनियोगार्थमेकैकं सृदागं पुनस्त्रिधा

विभज्यते चेत्, नास्ति वस्तुच्छतिः । तदिदानीमङ्गानां प्रक्षालन-

नं स्नानार्थं किन्तु स्नानयोऽप्युत्तासम्पत्त्यर्थम् । कुतः ? इदानीं

देवताभिः सन्धेरनभिधानात् परतश्च तदभिधानात्तथाऽवगते । अग्रे

आदिशब्दः विलङ्घतिमञ्जसाशयादिसंग्रहार्थः । नद्यादीन् जना-
शयानिति जनाशयापेक्षया पुंसा निर्देशः । नदीं देवघातं गर्त-
प्रस्रवणादिक स्नानार्थं गत्वा,— इति क्वचित् पाठः ॥ २ ॥

शुचौ देशे मृत्तिलकुशगोमयाक्षतानुपकल्प्य ॥ ३ ॥

जलाशयस्य तीरे शुचौ देशे मृदादिकमुपकल्प्य स्थापयित्वा ।
अक्षता यवाः । कुतः ?

“अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता मृष्टा धाना भवन्ति ते” ।

इति वचनात् । प्रसिद्धमन्यत् । तत्तीरं जलेन प्रक्षाल्य तद्देशे मृत्तिकां
कुशं गोमय तिलानक्षताद्युपकल्पयेत्,— इति केचित् पठन्ति ॥ ३ ॥

पारक्यनिपाने पञ्च पिण्डानुद्धृत्य ॥ ४ ॥

निपीयतेऽस्मादिति निपान जलाधारः । परकीयजलाशये यदि
स्नायात्, तदा तस्मात् निपानात् पञ्च मृत्पिण्डानुद्धृत्य वह्निः
क्षिप्वा स्नातव्यम् । पिण्डोद्धरणस्यार्थवत्त्वार्थं तस्य वह्निर्निःक्षेपोऽव-
गम्यते ॥ ४ ॥

नमस्कृत्य तीर्थं पावकानः सरस्वतीति ॥ ५ ॥

पावकानः सरस्वतीत्यनेन मन्त्रेण तीर्थं नमस्कृत्य वक्ष्यमाणं
कुर्यात् ॥ ५ ॥

पादावारभ्य मृद्भिर्गात्राणि प्रक्षाल्योपविशेत् ॥ ६ ॥

मृदा प्रक्षाननायोगात् मृदयुक्ताभिरङ्घ्रिः पादावारभ्य शिरोऽन्ता-
न्यङ्गानि प्रक्षाल्य उपविशेत् । मृद्भिरिति बहुवचनात् मृदा भारेण

प्रेयते, तत्र स निर्दिश्यते । यथोत्तरसूत्रादौ । सकृद्व्या, — इत्येव
केचित् पठन्ति ॥ ८ ॥

सप्तकृत्वः सावित्र्याऽनुमन्वितं सकृदुदकमाचामेत् ॥ ९ ॥

सप्तकृत्वः सावित्रीमुदकोपरि जप्त्वा तदनुमन्वितमुदकं सकृदा
चामेत्, “चमु भक्षणे” — इति स्मरणात् सम्यग् भक्षयेत् ।
“ज्वाभिः पूयते विप्र,” — इति ह्याचमने स्मरन्ति । अथ सकृदित्ये
तदवाच्य, संख्याविशेषस्यानुपदेशादेव सकृदाचमनं भविष्यति ।
उच्यते । “त्रिराचामेत्” — इति ऋग्वेदे, —

“विः प्राश्यापो द्विरनुज्य सुखमेतानुपसृजेत्” ।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचने, अन्यच्च, सर्व्ववैवाचमने वारत्रय
मवभक्षणविधानात् सकृदित्यनुक्तौ वारत्रयमवभक्षणमपि कथिदा-
यक्यते । सा माभूदिति सकृदित्युक्तम् । उत्तरसूत्रे यथाविधि
इति कारणादत्र परिमार्ज्जनादिवं नास्तीति प्रतीयते । त्रिराचा
मेदित्युपक्रम्य परिमार्ज्जनादिविधानात् सकृदाचमने न खल्वेतत्
प्राप्नोति । सोऽयं सकृच्छन्दोऽनुमन्वयं सूचयति ॥ ९ ॥

तत आचम्यापो यथाविध्याचम्यापो यथाविधि ॥ १० ॥

ततः गायत्र्यानुमन्वितोदकपानानन्तरं यथाविधि ऋग्वेदप्रकारे-
णाप आचम्य । द्विर्वचनमादरार्थं स्नानयोग्यतासम्प्रादककर्म-
समाप्त्यर्थं । केचित् द्विर्वचनं न पठन्ति ॥ १० ॥

इति स्नानसूत्रभाष्ये प्रथमा खण्डिका ।

ज्ञानयोग्यतासम्बन्धार्थानां गिखाबन्धनादीनामुपदेशाच्च । ज्ञानस्तु
द्वितीयखण्डिकाया वक्ष्यते ॥ ६ ॥

कथमुपविजेत् ? तदुच्यते ।

बह्मगिखो यज्ञोपवीती प्राङ्मुख उद्दङ्मुखो वा
कुशहस्तः शुचिः समाहितः ॥ ७ ॥

अचिरसृष्ट्यसृष्ट्यनादिरहित । समाहितोऽविचितचित्तः । अति-
रोहितार्थमन्यत् । केचित्, बह्मगिखो नित्य यज्ञोपवीत्याचम्य
प्राङ्मुख इत्याद्यन्यथा सूत्रमिदं पठन्ति । तत्पाठे तु नित्यमिति
पूर्वेण बह्मगिखीत्यनेन परेण च यज्ञोपवीतीत्यनेन संबध्यते ।
कुतः ? मध्यपठितस्य विशेषाभावात् । तेन सर्वस्यामवस्थाया-
मित्योरावश्यकत्वं कुशहस्तत्वस्य तु नैवमित्यवगम्यते । आचम्येति
पचनादिदानीमप्याचमनं कर्त्तव्यमिति च । परन्त्वनुपदमेवाच-
मनस्य वक्ष्यमाणत्वादिदानीमन्यदाचमनं न सुस्मिदमिति बहुशु-
भुस्तत्केषु दृष्टं पूर्व्वेणैवपाठो मम समीचीनः प्रतिभाति । तदत्र
भगवन्तोभूमिदेवा प्रमाणम् ॥ ७ ॥

अथ सप्त व्याहृतौः सावित्री च जप्ता ॥ ८ ॥

अथ यथोक्तोपवेशनानन्तरम् । सप्त व्याहृतौः “भूर्भुवः स्वर्मर्द्जन्-
स्तप सत्यमिति सप्त व्याहृतयः”—इति सन्ध्यासूत्राद्युक्ताः । सप्त-
व्याहृतय इति पाठे च्छान्दसो व्यत्ययो द्रष्टव्यः । जप्ता इत्यत्र
अपसंख्यानोपदेशात् मरुदेव जप । यत्र हि सन्ध्याविशेषोऽभि-

द्वितीया । विष्णोः कर्माणि पश्यत इति तृतीया । तद्विष्णो
परम पदमिति चतुर्थी । तद्विप्रासो विपश्यव इति पञ्चमी ।
अतो देवा अयन्तु न इति षष्ठी । आभि ऋग्भिर्मृत्तिका समृज्य
सम्यक् शोधयित्वा । मृज शुद्धी इति ऋणात् । मृद शोधनञ्च
जनसयोगेन । अथा सर्व्वशोधकत्वात् ॥ ३ ॥

उदयं तमसस्पति उदुत्तममिति चौर्द्धी प्राणी
कृत्वाऽऽदित्यमवेक्षेत ॥ ४ ॥

ततो हस्तावूर्द्धी कृत्वा उदयमिति उदुत्तममिति चैताभ्यामृग्भा
मादित्य पश्येत् ॥ ४ ॥

उदृतासि वराहेणामोसीति च प्रतिलोमान्यङ्गा-
न्यभिमृशेरन् ॥ ५ ॥

उदृतासीति अमोसीति चाभ्यामृग्भा प्रतिलोमानि पूर्वं पादा-
वारभ्येत्यभिधानात्तद्विपरीतक्रमेण शिर प्रभृतौन्यङ्गानि अभिमृशे
रन् सर्व्वतोभावेन स्पृशेरन् पूर्व्वोक्तया समृद्धया मृदा । ता
मृदमङ्गेषु निम्येषुरित्यर्थः । उदृतामीति मन्त्र तैत्तिरीयारण्यके,
अमोसीति च मन्त्रब्राह्मणे पठ्यते ॥ ५ ॥

द्विरेतयैरावृता कृत्वा ॥ ६ ॥

एतयाऽनन्तरोक्तया आवृता इतिकर्त्तव्यतया । एवकारकरणात्
मृत्तिकादानादिसमस्तेवावृत् द्वि. कर्त्तव्येति दर्शयति । द्विरेतय
कृत्वा अङ्गेषु मृत्तिकान्नेष्वनमित्यर्थः । प्रथमेन सहैव दित्यम ॥ ६ ॥

द्वितीया खण्डिका ।

अथ देवताऽभिसम्भिं कृत्वा ॥ १ ॥

अथ ज्ञानयोग्यतासम्पत्त्यनन्तरं, यस्या देवतायाः प्रीतये ज्ञान कर्तव्यं तस्या देवताया अभिसम्भान कृत्वा । अमुकदेवताप्रीतये ज्ञान करिष्ये इति यथावत् सङ्कल्पेत्पर्यं । देवता चात्र परमेश्वर एवेति श्रिष्टा । अन्यासामपि देवतानां तदात्मकत्वादित्यभि प्रायः । एष उ ह्येष सर्व्वं देवा इति श्रुतेः । देवानादेशे विश्वरिति च स्मरन्ति । देवताध्यानं कृत्वा इति वाऽयं ॥ १ ॥

सहस्रशीर्षाष्टतवत्यश्वक्रान्ताभिर्हृग्भिर्मृत्तिकामा-
दाय ॥ २ ॥

सहस्रशीर्षा इति हृतवतीति ऋचो. प्रतीको । अश्वक्रान्ताशब्देन तच्छब्दयोगात् अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते इत्यादितैत्तिरीयगाखापरि-
पठिता ऋमुच्यते । भवति हि तत्सम्बन्धात्ताच्छब्दम् । यथा दण्डयोगात् दण्ड पुरुष इति । अर्गशादित्वादक्षत्ययाययणादा तदर्थनामः । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ २ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे इति षडृचेन संमृज्य ॥ ३ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे इति षडृच एतत् उत्तरार्चिके पठ्यते । तत्र इदं विष्णुर्विचक्रमे इति प्रथमा । त्रीणि पदा विचक्रमे इति

नाभिमात्रजले स्थित्वा ॥ १० ॥

नाभिपरिमितजले दण्डवद्रूर्ध्वः स्थित्वेत्यर्थः ॥ १० ॥

शन्नोदेव्यापोहिष्ठीयामिः पावमानीभिस्तरत्सम-
न्दीभिरेतोन्विष्टं तमुष्टवाम नक्ति इन्द्र इत्याभि-
र्हृग्भिः पवित्रवतीभिर्मार्ज्जयित्वा ॥ ११ ॥

अत्र प्रतीकादिना मन्त्राणां निर्देशः । तत्र तावत् शन्नीदेवीर-
भिष्टये इत्यादिर्मन्त्रः छन्दस्यार्चिके पठ्यते । आपोहिष्ठेति
द्रुचात्मक सूक्तमुत्तरार्चिके । तत्र आपोहिष्ठा मयी सुव इति
प्रथमा । यो यः शिवतमोरस इति द्वितीया । तस्मा अर गमाम
व इति तृतीया ।

पावमानीभिः पावमानपर्वपठिताभिः । यद्यपि कपिञ्जल-
न्यायेन बहुवचनस्य चित्ते पर्यावसानं, यद्यपि च छन्दस्यार्चिके
पावमानपर्वपरिपठितास्तिस्त्र ऋचः अहीतुं योग्याः, तथापि
उत्तरार्चिकस्य प्रथमे खण्डे यदिदं पावमानं त्वृचं सूक्तत्रयं पठ्यते,
तदेवाद्रियन्ते श्रिष्टाः । तत्र उवाचै गायता नर इति प्रथमा ।
अभि ते मधुना पय इति द्वितीया । स नः पवस्त्र य गवे इति
तृतीया । दवि द्युतत्या रुचा इति चतुर्थी । हिन्वानो हेतुभिर्हित
इति पञ्चमी । ऋधक् सोम खस्तये इति षष्ठी । पवमानस्य
ते कवे इति सप्तमी । अच्छा कोय मधुघुगतं इत्यष्टमी । अच्छा
ममुद्रमिन्दव इति नवमी ।

गावश्चिद्व्यासमन्यव इत्येतेन गोमयं गात्रेषु
मृत्तिकावत् ॥ ७ ॥

गावश्चिदित्येतेन मन्त्रेण गोमयं गात्रेषु सेपयेत् । मृत्तिकावदि-
त्यनेन अत्रापि प्रतिलोमत्वमङ्गानाम् । द्विष लेपी गोमयस्य ॥ ७ ॥

ऋतश्च सत्यश्चेति त्रिः शुष्काघमर्पणं जपेत् ॥ ८ ॥

ऋतश्च सत्यश्चेत्यघमर्पणसूक्तं स्थले वारचयं जपेत् । स्थले यदघ-
मर्पणसूक्तं जप्यते, तत् शुष्काघमर्पणमित्युच्यते ।

“अपि चापु निमज्जित्वा त्रिः पठेदघमर्पणम्” ।

इत्येवमादौ द्वि जप्ते तज्जप, प्रसिद्धः । अप तु स्थले जपयं
शुष्काघमर्पणमित्युक्तम् । एतावत् पर्यन्तं स्थले कर्त्तव्यम् ॥ ८ ॥

ततो देवताऽभिसन्धिं कृत्वा ॥ ९ ॥

ध्याख्यातप्रायमेतत् । तदिदं गोभिलीयानां स्नानद्वयम् । यदित
पूर्वं स्थाने कर्त्तव्यमुक्तं तत् शुष्कस्नानमिति मृत्तिकास्नानमिति
चाख्यापते । यदित प्रभृति वक्ष्यमाणं तज्जलस्नानमिति वारुण-
स्नानमिति चोच्यते । तत्र पूर्व्वं स्नानशब्दो गौणः वारुणस्नानाधि-
कारसम्बन्धः, परञ्च मुख्य इत्यनुमन्त्रेयम् । अतएव स्नानस्य
द्वित्वात् मङ्गलप्रदयमविरुद्धम् । अथवा पूर्व्वमुक्तमिदानीं वक्ष-
माणश्चोभयं मिलित्वैकमेव स्नानम् । तस्यैव किञ्चित् स्थले
किञ्चिज् जप्ते कर्त्तव्यम् । स्नानस्यैकत्वे चैकस्मिन् स्नाने
मङ्गलप्रदायोगादत्र देवताभिसन्धिं कृत्वेत्यस्य जप्ताभिमानीनी
देवता ध्यात्वेत्यर्थो वर्त्तनीयः ॥ ९ ॥

त्रिः प्राणायामं कृत्वा त्रिः पुन्य ॥ १२ ॥

यद्वत्प्राणायामं कृत्वा वारत्रयं प्राणायामं कृत्वा वारत्रयं निमज्ज्य ॥ १२ ॥

सहस्रशीर्षा इति त्वचेनावधमर्षणं जपेत् ॥ १३ ॥

त्वचेनेति च्छान्दसोऽयं प्रयोगः । धान्येन धनयानिति वदमेवे
द्वितीया । सहस्रशीर्षा इति ऋक्त्रयाभिन्नमधमर्षणं जपेत् ।
ऋक्त्रयेत्याद्यधमर्षणसूक्तजपो माभूदिति सहस्रशीर्षा इति त्वचे-
नेत्याह । तत्र सहस्रशीर्षा पुरुष इति प्रथमा । त्रिषादूर्ध्वं उदैत्
पुरुष इति द्वितीया । पुरुषएवेदं सर्वमिति तृतीया । नेदं श्रुच
सूक्तं, येनादिग्रहणेन ऋक्त्रयग्रहणं स्यात् । किन्तु छन्दस्मार्चिके
पठितामां सहस्रशीर्षा इत्यादीनां तिष्ठणानृचां ग्रहणायै सहस्र-
शीर्षा इति त्वचेनेत्युक्तम् । जपयामां जलनिमग्ननासिकेन वायुं
निरुध्य कर्त्तव्य इति साम्प्रदायिकाः । युक्तस्तु जलनिमग्नेन
कर्त्तुम् ॥ १२ ॥

ततस्त्रिराग्न्य ॥ १४ ॥

अष्टवर्षम् ॥ १४ ॥

पुनः शन्नोदेव्यादिभिर्मार्ज्जनश्च मार्ज्जनश्च ॥ १५ ॥

शन्नोदेव्यादिभिः पूर्वोक्ताभिर्हविः पुनर्मार्ज्जनश्च कर्त्तव्यमिति
सूत्रशेषः । द्विवचनं स्नानविधिसमाप्त्यर्थम् । सोऽयं मध्याह्न-
स्नानविधिः । कथं ज्ञायते ? मध्याह्नानन्तरमेतस्याभिधानात्
परतो ब्रह्मयज्ञोपदेगाच्च तथाऽवगतेः । अतएव,

तरत्तमन्दीभिः तच्छब्दयुक्ताभिर्ऋग्भिः । तत्संबन्धात्ताच्छब्दम् ।
 तत्र चतस्रः ऋचः चत्तरार्षिके समान्नायन्ते । तत्र, तरत्तमन्दी
 धावति इति प्रथमा । उस्मा वेद वसूना इति द्वितीया । धस्रयोः
 पुरुषपत्न्यो इति तृतीया । आययोस्त्रिणशत तना इति चतुर्थी ।

एतोन्विन्द्रमित्यादि चृषचात्मक सूक्तमुत्तरार्षिके पठ्यते ।
 एतोन्विन्द्रमित्यनेन तस्य परिग्रहः । कथं ज्ञायते ? हव
 सूत्रानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे इति सूत्रकारवचनात् । तत्र
 एतोन्विन्द्रएस्तवाम इति इति प्रथमा । इन्द्र शुभो न आगहि—
 इति द्वितीया । इन्द्र शुभो हि नोरयि इति तृतीया ।

तमुष्टवाम यद्विर इत्युत्तरार्षिके चृषचसूक्तस्य तृतीयाया ऋचः
 प्रतीकम् । अतस्तुन्मात्रस्यैवात्र ग्रहणम् । न किं इन्द्र त्वदुत्तर
 इत्येषा कुन्दस्यार्षिके पठ्यते ।

पवित्रवतोभिः पवित्रशब्दयुक्ताभिः ऋग्भिः । पवित्रस्ते इत्यादि
 वृषचं सूक्तमुत्तरार्षिके पठ्यते । बहुवचनस्यार्थवत्त्वार्थं तस्यैव ऋक्
 त्रयस्य ग्रहणम् । यद्यपि तत्र द्वे ऋचो पवित्रशब्दयुक्ते, तथापि
 छट्ठीरूपदधातीति भूम्ना व्यपदेशस्य सिद्धान्तितत्वात् त्रिस्र एव
 ऋचः पवित्रवत्य उच्यन्ते । तत्र पवित्रस्ते विततं ब्रह्मणस्पते इति
 प्रथमा । तपोष्यपवित्र विततं दिवस्पते इति द्वितीया । अरुरुथ
 दुपमः पृथिरयि इति तृतीया । पवित्रवतोभिरित्यत्र चकारो-
 तुमवत् द्रष्टव्यः । ऋज्वन्यत् । एतदनन्तर, ॐ भू पुनातु । ॐ
 भुवः पुनातु । ॐ स्वः पुनातु । ॐ भूर्भुवः स्वः पुनातु । इति
 मन्त्राचारात् मार्जयन्ति ॥ ११ ॥

तृतीया खण्डिका ।

उक्तः स्नानविधिरप्येदानीं स्नानाङ्गं तर्पणं वक्तव्यम् । अस्ति
तावत् प्रधानं तर्पणं, पितृयज्ञस्तु तर्पणम्,—इत्यादिगास्त्रैरुक्तम् ।
अस्ति च स्नानाङ्गमपि तर्पणम् । कथं ज्ञायते ?

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते ।

तर्पणस्तु भवेत्तस्य चङ्गत्वेन व्यवस्थितम्” ॥

इति स्मरणात् । अप्रे चायमर्थः प्रवेदयिष्यते । अतस्तद्विवक्षया
तावदुपक्रमते ।

अथ नित्यवत् सन्ध्यामुपासीत ॥ १ ॥

अथ स्नानानन्तरं सन्ध्यामुपासीत । सन्ध्यासूत्रे सायंप्रातःसन्ध्यो-
पासनं नित्यमित्युक्तम् । सायंप्रातःसन्ध्योपासनवत् मध्याह्नसन्ध्यो-
पासनमपि नित्यमित्यर्थः । तथाच कात्यायनः ।

“एतत् सन्ध्यावयं प्रोक्तं ब्राह्मणं यदधिष्ठितम् ।

यस्य नास्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते” ॥

इति । नित्यवदित्वेन सायंप्रातःसन्ध्योपासनयोः कृत्स्नविध्यति-
देशः ॥ १ ॥

तत्र मध्याह्नसन्ध्योपासने सूर्योपस्थाने विशेषमाह ।

“यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः” ।

इत्यनेन प्रातःस्नानेऽहःस्नानधर्मातिदेशः कात्यायनस्योपपद्यते ।

किन्त्वग्निमतामयं विस्तृतः स्नानविधिः प्रातःस्नाने न भवति ।

तथात्वे होमकालस्यात्ययापत्तेः । तदपि न एवाह ।

“अल्पत्वाहोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्मणः ।

प्रातर्न तनुयात् स्नान होमलोपो विगर्हितः” ॥

इति ॥ १५ ॥

इति स्नानसूत्रभाष्ये द्वितीया खण्डिका ।

ऋक्त्वयश्चात्र परिगृह्णन्ति । उदुत्यं चित्रमित्यादिऋग्द्वय
पाठानन्तरं विभ्राड्वहत् पिवतु सोम्य मधु इत्यादिकामृच
पठित्वा चित्रं देवानामुदगादनीकं द्वितीमामपि ऋचं पुनः
पठित्वा आय गोरित्याद्याऋच पठन्ति च । तेषामयमाग्रयः ।

“उच्चित्रमृग्द्वयेनाय उपतिष्ठेदनन्तरम् ।

सम्याद्वयेऽप्युपस्थानमेवमाहुर्मनीषिणः ॥

मध्ये त्वङ्ग उपस्थाने विभ्राडादीच्छया जपेत्” ।

इति कात्यायनेन मध्याह्नमन्योपासने उदुत्यं चित्रमिति ऋग्-
द्वयेन सवितुरुपस्थानानन्तरं विभ्राडादीना दशतिसमाप्तिपर्यन्तं
तदर्वाङ् वा इच्छया जपोऽभिहितः । तदनुबन्धनैः साम्प्रदायिकैः
दशतिममाप्तिपर्यन्तं सर्वासांश्च सप्तहार्थं अपत्ये इत्यादौ
यथायथमृक्द्वयमृग्वयश्च परिगृह्णते । छन्दम्यार्थिके ह्यारण्यकाण्डे
पञ्चमदशमौ ता. पर्वो ऋच समाज्जायन्ते । तत्र विभ्राड्
हृहदित्येया द्वितीया ऋक् । चित्रं देवानामिति तृतीया । आय
गोरिति चतुर्थी । अन्तश्चरतीति पञ्चमी । त्रिशदामेति षष्ठी ।
अपत्ये इति सप्तमी । अद्वयस्य केतव इत्यष्टमी । तरणिर्विश्र-
दर्शत इति नवमी । प्रत्यङ् देवानां विश इति दशमी । येना
पावक चक्षपा इत्येकादशी । उद्यामेपीति द्वादशी । अयुक्तं सप्त
गन्धुवः इति त्रयोदशी । सप्त त्वा हरितो रथे इति चतुर्दशी ।
ततो दशतिममाप्तिः ।

इदन्विह वक्तव्यम् । नित्यवत् सम्यामुपासीतेत्युपक्रम्याभि-
र्गमिः सवितुरुपस्थानमित्यभिधानात् फलसंयोगाद्यनभिधाना

उदुत्थं चित्रमायं गौरपत्ये तरणिरुद्यामेध्याभि-
र्हग्भिः सवितुरुपस्थानम् ॥ २ ॥

उदुत्थमित्यादयः ऋचा प्रतीकाः । यद्यपि नित्यवत् सन्ध्या-
मुपासीतेत्यतिदेशादेवोदुत्थं चित्रमिति ऋग्द्वयं प्राप्नोति इति
तत्प्रतीककीर्त्तनमनर्थकम् । तथापि तदवचने आयं गौरित्यादि-
कात् वैकृतात् विशेषोपदेशात् गरभयवर्हिषा कुशभयवर्हिषत्
प्राक्तस्य ऋग्द्वयस्य निवृत्तिः व्यादिति तत्प्रतीकपरिकीर्त्तनं
मित्यवगन्तव्यम् ।

तत्र तावत् उदुत्थं चित्रमिति मन्त्रौ सायप्रातःसन्ध्योपा-
सनयोः सूक्ष्मोपस्थाने विनियुक्तानेव । आयं गौरित्युत्तरार्चिके
तृचस्य सूक्तस्य प्रथमा । वृचसूक्तानामादियज्ञेन विधिरनादेशे
इति सूत्रकारवचनात् आयं गौरित्यनेन तदादिकस्य तृचसूक्तस्यैव
ग्रहणम् । तत्र, आयं गोः दृग्निरकमीदिति प्रथमा । अन्तश्चरति
रोचना इति द्वितीया । त्रिप्सवाम विराजति इति तृतीया ।

अपत्ये ताववी यथा इतीयमृक् छन्दस्सार्चिके पठ्यते ।
तरणिर्विश्वदग्न्त इत्यादिकाऽपि तत्रैव पठ्यते । परिगृहीता चैयं
गिष्टेः । उच्चरार्चिकेऽपि तरणिरित् मियासति इति प्रगाथात्तके
सूक्ते प्रथमा पठ्यते । न त्वियमत्र गिष्टेः परिगृह्यते । उद्यामेपि
रजः पृथु इतीयमपि छन्दस्सार्चिक एव समाम्नायते ।

धाम्नादायिकान् अपत्ये ताववी यथा इत्यादि ऋग्द्वयं,
तरणिर्विश्वदग्न्त इत्यादि ऋक्त्रयं, उद्यामेपि रजः पृथु इत्यादि

नमो ब्रह्मणे इत्युपजाय चेत्येवमन्तेन चेति सूत्रपाठे व्यक्तएवाय
मर्थः । एवमन्तेनेति चकाररहितपाठेऽपि सवितुरूपस्थानमित्यनु
वर्त्तत एव । केचित्तु नमो ब्रह्मणे इत्यादिसूत्रस्य वक्ष्यमाणेन
सूत्रेण सम्बन्धं कुर्वन्तस्तर्पणएवास्व विनियोगं मन्यन्ते । न
त्वेतेन तर्पयन्ति । किन्तु तर्पणात् पूर्वं कृताञ्जनयो भूत्वा मन्त्र
मिमं पठन्ति । मन्त्रचार्यं वशन्नाद्यन्प्रारब्ध एव पठ्यते ॥ ३ ॥

अपेदानीं तर्पणमभिधीयते ।

अग्निस्तृप्यत्विति च तृप्यतां वा ॥ ४ ॥

इतिशब्दो गणस्य सूचकः । इत्यादिबहुवचनान्ताः गणस्य ससूचका-
भवन्तीत्युक्तेः । अशब्दश्चातुक्तसमुच्चयार्थः । अतएवाग्निमसूत्रे,
एतानिति बहुवचनोपादानं सङ्गच्छते । अन्यथा अग्निमात्रस्यात्र
तर्पणीयत्वे बहुवचनोपादानमसङ्गतं स्यात् । तत्र साम्प्रदायिकाः
अग्न्यादिगणमित्यमाचक्षते । अग्निः । षष्ट्यकारः । महा-
व्याघ्रतयः । गायत्री । ब्रह्मा । विष्णुः । वेदाः । देवाः । छन्दांसि ।
यज्ञाः । अध्ययनम् । व्यावाप्तयिव्यौ । अन्तरिक्षम् । अहोरात्राणि ।
भामाः । ऋतवः । संवत्सरः । वरुणः । समुद्राः । नद्यः । गिरयः ।
क्षेत्राणि । वनानि । ओषधयः । वनस्पतयः । यशवः । नागाः ।
उरगाः । सुपर्णाः । वयांसि । गावः । वसवः । रुद्राः । आदिस्थाः ।
मरुतः । मिहाः । माध्याः । गन्धर्वाः । पिशाचाः । यक्षाः ।
रक्षांसि । भूतानि । नक्षत्राणि । अश्विनी । अश्वरमः । चतुर्विध-
भूतग्रामः । मरीचिः । अत्रिः । अद्विराः । पुनस्तिः । पुनहः ।

चासामृचा सवितुरुपस्थाने नित्यवत् संयोगोपगम्यते । कात्याय-
नेन विच्छेद्या जपेदित्यभिधानात् विभाडादीनामनित्यसंयोगः ।
तत्कथमुभयोरेकार्थत्वं सम्भवति । नित्यानित्यसंयोगविरोधापत्तेः ।
एवमत्र विभाडादीनामनुपदेशात् अन्यत्र चोपदेशात् व्यक्त-
मनयोर्भिन्नार्थत्वम् ।

कथं वा प्राय गौरित्यादौ अनुलिखितप्रतीकानां द्वित्राणा-
मृचामुपसंग्रहः शक्यते कर्तुम् । आभिरितीदमः सन्निहित
वचनत्वात् । आदिग्रहणस्य च तन्मन्त्रमात्रग्रहणप्रापनार्थत्वात् ।
चतुर्विंशतानामेव परमादिग्रहणेन ग्रहणमुक्तम् । तत्रास्ते आभि-
र्जग्मिरिति वचनमत्यन्तमेव आदर्शितं स्यात् । न चैतदुचितम् ।
ज्ञानसूत्रपरिशिष्टपरिसमाप्ती अथ मन्त्रा इत्युपक्रम्य एकैकामन्त्र-
प्रतीकानामेवोग्रहणं कृतम् । छन्दोगाङ्गिकेऽपि प्रायं गौरित्यादि-
परिकीर्तितप्रतीका एव ऋचोलिखिता न त्वन्याः । तस्मात्
भिन्नाविधौ कस्यो न त्वनयोरेकत्वम् । उदुत्वं चित्रमित्याभ्यामुप-
स्थाय इच्छया विभाडादीनां जप इति मतं कात्यायनस्य ।
अत्रभवतः सूत्रकारस्य तु मतं परिकीर्तितप्रतीकाभिर्जग्मिः
सवितुरुपस्थानमिति कस्य केनाभिसम्बन्धः । गोभिलीयानामुभ-
योरेव स्वगाम्नीकत्वादिकल्पएवानायात्या प्रतिपत्तव्यौ भवति ॥२॥

नमो ब्रह्मणे इत्युपजाय चेत्यन्ते ॥ ३ ॥

ऋगिरुपस्थानस्यान्ते नमो ब्रह्मणे इत्याद्युपजाय चेत्यन्तेन
सवितुरुपस्थानमित्यनुवर्तते । तत्त्वकारादिभिरप्येकमेव वर्णितम् ।

अथापसव्येन ॥ ६ ॥

अथानन्तरमपसव्येनेति प्राचीनावीती भूत्वा पातितवामजानुः
पिष्टतीर्थेन तर्पयेदित्यनुवर्त्तते । अपसव्यशब्दः पिष्टतीर्थमप्यभि-
धत्ते । तथाच शृङ्गान्तरम् । “तर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसव्यं
अपसव्यं वा तेन पिष्टभ्यो ददाति” इति ॥ ६ ॥

राणायनिशटीति ॥ ७ ॥

राणायनिश्च शटिश्च राणायनिशटी । इतिगण्दोगणलक्षणार्थः
प्रत्येकं संबध्यते । सन्निष्कान्दसः । राणायनिगणं शटिगणश्चाप-
सव्येन तर्पयेदित्यर्थः । तत्र राणायनिगणे त्रयोदश मामगा-
चार्या भवन्ति । शटिगणे च दश प्रवचनकर्त्तारः । राणायनि
गणस्तावत् । राणायनिः । सात्यमुनिः । व्यासः । भागुरिः ।
घोर्गुण्डिः । गोमुनिविः । भानुमानौषमन्त्रवः । कराटिः ।
सगकोगार्ग्यः । वार्ष्णेयः । कौथुमिः । शालिहोत्रिः । जैमिनिः ।
एतेषां तर्पणान्ते, त्रयोदशैते मामगाचार्याः स्वस्ति कुर्वन्तु
तर्पिताः स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः, इत्यामंशावाक्यं पठन्ति ।
द्विगुणभुम्भकुगैः छत्वातिलैरञ्जनित्रयदानेन चैतांस्तर्पयन्ति । एव-
मग्रेऽपि । शटिगणः स्वल्पिः । शटिः । मालविः । कालविः ।
ताण्डाः । हपाणः । गमवाहुः । रुक्किः । अगस्त्यः । वृष्कगिराः ।
हृहः । एतेषां तर्पणानन्तरं, दशैते प्रवचनकर्त्तारः स्वस्ति कुर्वन्तु
तर्पिताः स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः, इत्यामंशावाक्यपाठः शिष्टा-
चारागतः ॥ ७ ॥

कतुः । प्रचेता । वशिष्ठ । भृशु । नारदः । पुलस्तिरित्यत्र
पुलस्त्य इति केचित् पठन्ति । सोऽय सम्प्रदायागतोऽग्न्यादिगणः ।
अत्रान्ते यथायथं दृष्यतु इति, दृष्येता इति, दृष्यन्तु इति वा
प्रयोक्तव्यम् । सर्व्ववादौ प्रणवः प्रयोक्तव्यः । लिखित्यमाणसूत्र
सूत्रपरिशिष्टवचनात् । दृष्यतामिति पक्षेऽपि तथैव यथायथ
परिणामः करणीयः । दृष्यता वेति केचिन्न पठन्ति । सूत्रसूत्र
परिशिष्टे तु तदप्युक्तम् । यथा ।

“दृष्यतामिति चेत्तव्य नाम्ना च प्रणवादिना” ।

इति । अग्न्यादितर्पणानन्तरं, एवमादयः स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिता
स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिताः, इत्यासशावाक्यं कृताञ्जलयः पठन्ति ॥३॥

सर्व्वं च सव्येनैता एस्तर्पयेत् ॥ ५ ॥

सर्व्वं च तर्पणे । अपवादस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् सर्व्वं च दैवतर्पणे
इत्यर्थः । सव्येनेति उपवीती भूत्वा दक्षिण जानु भूमौ पातयित्वा
देवतीर्थेनैतान् देवान् तर्पयेदित्यर्थः । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“दक्षिण पातयेज्जानु देवान् परिचरन् मदा ।

पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्वपि” ॥

इति । देवतीर्थस्य देवकर्मार्थत्वं प्रसिद्धमेव । गणस्य बुद्धौ
मन्त्रिचित्वादेतानिति बहुवचननिर्देशः । अग्निमात्रतर्पणस्य पूर्व्व-
मुक्तत्वे त्वेतदसङ्गतं न्यादित्युक्तमादावेव । केचित्तु पूर्व्वेण सूत्रेणा-
स्यैकसूत्रता कृत्वा किञ्चित्त्वान्यथाकृत्य, अग्निस्तुप्यत्विति च
देवाम्भर्पयेयुरिति पठन्ति ॥ ५ ॥

पितामहीप्रपितामहीः । त्रीन् मातृत इति आत्मीयाभिसम्बन्धात्
 पुंसा निर्देशः । मातृतस्त्रीनात्मीयानित्यर्थः । “तस्मात्तेनोभयं
 जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष विदः” इति
 छान्दोग्योपनिषत्श्रुतिव्याख्याने “उभयग्रहणमविवक्षितं यस्योभयं
 इविरार्त्तिमार्ष्टतीति यद्वत्”—इति शङ्कराचार्यचरणोक्तवदत्रापि
 त्रीन् मातृत इति पुंलिङ्गस्याविवक्षितत्वोपपत्तेश्च । मातामहा-
 नित्यत्रापि स्त्रीनित्यनुपपद्यते । त्रीन् मातामहान् मातामह-
 प्रमातामहहप्रमातामहानित्यर्थः । स्त्रीनित्यनुपपन्नात् माता-
 महानिति बहुवचननिर्देशात्

“मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः” ।

इति दर्शनाच्च ‘मातामहपदं तदादित्तिकपरम् । ते खल्वमी
 त्रयोऽपि मातामहा एव । तत्राद्यो निरुपपदः परी तु सोपपदा-
 वित्येतावान् परं विशेषः । तत्पत्नीय तेषां मातामहानां पत्नीय
 तर्पयेत् । तत्पत्नीयेति पाठे व्यत्ययेन प्रथमा । तत्पत्नीयेत्यर्थः ।
 तर्पयेदित्यनुवर्त्तते । इत्येतत् पितृतर्पणम् । तैनामीषां तर्पणमवश्यं
 कार्यमिति तात्पर्यम् । केचित् इतिकार न पठन्ति । तदत्र
 पाठक्रमात् प्रथमं पित्रादीनां ततो मात्रादीनां तदनु मातामहा-
 दीनां ततस्तत्पत्नीनां तर्पणं कर्त्तव्यम् । स्मृत्यन्तरप्येवमेव तर्पण-
 क्रमोऽमीषासुपदिश्यते ।

‘पित्रादित्यपत्नीनां पृथग्देयं ततो जसम् ।

ततो मातामहानाञ्च क्रम एव हि तर्पणे” ॥

इति ।

अथ कव्यवालादयोदिव्या यमाश्च ॥ ८ ॥

अयानन्तरं कव्यवालादयो दिव्याः पितरो यमाश्च तर्पणीया इत्यर्थः । व्यत्ययाद्वा द्वितीयार्थे प्रथमा । कव्यवालादीन् दिव्यान् पितॄन् यमांश्च तर्पयेदिति वर्त्तते । कव्यवालादय इत्यादिशब्दो नलादिसप्तह्यार्थः । यमा इति बहुवचनं गणलक्षणार्थम् । कव्यवालादयस्तावत् । कव्यवाञ्च । नल । सोम । यमः । अर्यमा । अग्निष्वात्ता । सोमपीया । वर्हिषद । यमाः । खल्वपि । यमः । धर्मराजः । ऋतुः । अन्तकः । वैवस्वतः । कालः । सर्वभूतक्षयः । ओदुम्बरः । दध्नः । नीलः । परमेष्ठी । हुकोदरः । चित्रः । चित्रगुप्तः ।

अयापसव्येन इत्युपक्रम्यैतदभिधानात् यमतर्पणमपि गोमिनीयानामपसव्येनैव कर्त्तव्यम् ।

“दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः ।

देवतीर्थेन देवत्वात् तिलैः प्रेताधिपो यतः” ॥

इति स्कन्दपुराणीय गोमिनीयव्यतिरिक्तविषयम् । अन्यथा तेषां स्वशास्त्रोपरोधापत्तेः ॥ ८ ॥

अथात्मनीयाः स्त्रीन् पितृतस्त्रीन् मातृतो माता-
महाः स तत्पत्नीयेति पितृतर्पणम् ॥ ९ ॥

अयानन्तरमात्मनीयान्तर्पयेत् । आत्मनीयानेवाहं ब्रून्निति । पितृतस्त्रीन् पितृपितामहप्रपितामहान् । मातृतस्त्रीन् मातृ

करणीयम् । निवीतं मनुष्याणामिति हि श्रूयते । व्यत्ययेन वा द्वितीयाद्यं प्रथमा । सनकादीन् तर्पयेदिति वर्तते । इतिगन्ध-
स्तर्पणपरिसमाप्तिद्योतनार्थः । सनकादयो निवीत्यथ मनुष्यधर्मा-
इति पाठे, अथानन्तर निवीतो भूत्वा सनकादीन् तर्पयेदित्यर्थः ।
समानमन्यत् । सनकादयश्च निवीतमिति मनुष्यधर्मः इति पाठे
निवीतस्य मनुष्यधर्मत्वेनोक्तत्वा सनकादितर्पणं निवीतिना कर्त्तव्य-
मित्यर्थादुक्तं भवति । सनकादयः खल्वपि । सनकः । सनन्दनः ।
सनातनः । कपिलः । आसुरिः । वोढुः । पञ्चशिखः । सनन्दनः
इत्यत्र सनन्दः इति केचित् पठन्ति । आचार्येण खल्वत्रभमता
तर्पणमात्रमुक्तं, तत्र तत्राञ्जलिसंख्या तु नोक्ता । सा च,

“एकैकमञ्जलिं देवा हौ हौ तु सनकादयः ।

अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्रैकैकमञ्जलिम्” ॥

इति ।

“माहनुष्याय वास्तिस्त्रस्ताभ्यो दद्यात् चिरञ्जनीन्” ।

इति चैवमादिमृत्यन्तरेभ्योऽवगन्तव्या । एकैकमञ्जलिमिति वचनं
गोभिलसुतमंहिताया इति ज्ञेयायुधः । गोभिलपुत्रस्येति तत्त्व-
कारोऽप्याह । दिङ्नियमस्तु “मनुष्याणामेवा दिक् या प्रतीची”
इति पङ्क्तिर्विश्राज्जनात् । “प्राचीं देवा अमजन्त दक्षिणा पितरः
प्रतीचीं मनुष्याः चदीचीमसुरा अपरेपासुदीचीं मनुष्याः” इति
प्राञ्जणान्तराद्य प्रतिषेधव्यः । दृश्यतु दृश्यतां वेत्यभिधानात्
गोचनामादीनां प्रथमान्ततयोक्तेश्चोऽर्थादुक्तः । तथाच सानसूत्र
परिशिष्टम् ।

“स्वपितृभ्यस्ततो दद्यान्मातृभ्यस्तस्य चाप्यनु ।

ततो मातामहानाञ्च पितृव्यानान्ततःपरम्” ॥

इति ।

“पितृणामथ मातृणा ततो मातामहस्य च” ॥

इति ।

“पितृभ्यः प्रथमं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च ।

ततो मातामहानाञ्च पितृव्यस्य सुतस्य च” ॥

इति ।

“अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणा यः प्रयच्छति ।

तर्पणं पिण्डदानञ्च नरकं स तु गच्छति” ॥

इति चैवमादौ बहुलम् ।

रघुगन्धर्भट्टाचार्यास्तु, अथास्त्रीयास्त्रीन् पितृतस्त्रीन् मातृत-
स्तत्पत्नीषेति चूच पठित्वा, स्त्रीनिति पुलिङ्गनिर्देशेन तत्पत्नीषेति
पृथगुपादानेन च मातृत इत्यस्य मातामहपरत्वं दर्शयाम्बभूवुः ।
तच्चित्कथम् । पुलिङ्गनिर्देशस्योपपादितत्वात् । तत्पत्नीषेति पृथगु-
पादानस्य मातादिमपत्नीपरिग्रहार्थत्वेनोपपत्तेश्च । अस्मदव-
लोकितेषु सूत्रपत्र्येषु परिदृष्ट एव तु पाठोऽस्माभिर्लिखितः ॥ ८ ॥

सनकादयश्च निवीतमिति मनुष्यधर्माः ॥ १० ॥

निवीतं यथा भवति तथा सनकादयस्तर्पणीयाः । निवीतत्वे हेतु-
गर्भविशेषं मनुष्यधर्मा इति । छान्दसोऽयं प्रयोगः । यतस्ते
मनुष्यधर्माश्च अतएव तर्पा तर्पणं निवीतं यथा भवति तथा

स्यापि तद्विषयत्वानुपपत्तेस्तस्यापि यजुर्वेदिविषयत्वात् । अतएव, ब्रह्मादितुर्पु तर्पणप्रयोगाकाङ्क्षायां गोभिलयाज्ञवल्क्योक्तप्रयोग-विधिर्ग्राह्यः इत्यभिधाय, ततश्च ब्रह्मा दृष्यतामिति प्रयोग इति तैरेवोक्तम् । तस्मात् गोभिलीयानां दृष्यतु दृष्यता वेत्यन्तमेव तर्पणवाक्यं न तत्र सतिलोदकादेरुल्लेखः । अतएव दृष्यतामिति सेतव्यमित्युक्तम् । गृह्यपरिशिष्टेऽपि ।

“वह्न्ये वा स्वयञ्जोक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थं कृते सर्वः कृतो भवेत्” ।

इति । छन्दोगपरिशिष्टोक्तेऽपि तर्पणे तिलोदकादेरुल्लेखो न कृतः । अन्यथा तदुक्तब्रह्मादितर्पणेऽपि ब्रह्मा दृष्यतामेतदुदकं तस्मै नम इत्यादिवाक्यरचना किमिति तैर्न क्रियते ।

तदिदं ज्ञानाद्गतर्पणमेवात्रभवता सूत्रकारणोक्तम् । कथं ज्ञायते ? ज्ञानविधिमभिधायैतस्य तर्पणस्याभिधानेन प्रकरणादस्य ज्ञानाद्भूताऽवगतेः ।

“आश्वने तु सप्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम् ।

गायत्री च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायश्चैव शस्त्रितः ॥

आश्वने तु सप्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा ।

तर्पणं कुर्वतः पश्चात् ज्ञानमेव ह्यथा भवेत्” ॥

इति ज्ञानसूत्रपरिशिष्टोक्तेः । अत्र खल्वाश्वने तु संप्राप्ते इत्युप-
क्रमात् ज्ञानमेव ह्यथा भवेदिति चोपसंहारात् ज्ञानाद्भूतमेव तर्पणं
सर्वोपस्थानात् पर गायत्रीजपात् स्वाध्यायजपाच्च पूर्वं कर्तव्य-
मित्युक्तम् । गायत्रीजपात् परतस्तत्करणे तु तस्याययाकाल-

“गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र गोत्रस्याचय्यकर्म्मणि ।
 गोत्रसु तर्पणे प्रोक्तं कर्त्ता एव न मुह्यति ॥
 सर्व्वत्रैव पितॄन् प्रोक्तं पिता तर्पणकर्म्मणि ।
 पितृरक्षयकाले च अक्षया दत्तिमिच्छता ॥
 शर्म्मसर्प्यादिके कार्य्ये शर्म्भा तर्पणकर्म्मणि ।
 शर्म्भणोऽक्षयकाले च पितॄणां दत्तमक्षयम्” ॥

इति । तथा ।

‘अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन च ।
 दृष्यतामिति सेक्तव्यं नान्ना च प्रवृत्तादिना’ ॥

इति । योगियाश्रवणस्याप्येतत् । एतच्च पात्रकरणकर्त्तव्ये
 बोध्यम् । हस्तकरणकर्त्तव्ये त्वञ्जलिर्नैव तर्पणम् । तथाच
 तत्रैवोक्तम् ।

‘आह्ने सेचनकाले तु पाणिनैकेन दापयेत् ।
 तर्पणे तुभ्यं कुर्यादेव एव विधिः स्मृतः” ॥

इति । यत्तु पितृतर्पणे दृष्यतामित्यन्तरं, एतत् सतिलोदकं तस्मै
 स्पृशेति वाक्यरचना तत्त्वकृद्भिः कृता । तत्र प्रमाणं नास्ति ।
 ते किल असावेतत्ते उदकमिति इति जातूकर्णवाक्यम्,

‘नामगोत्रस्रधाकारैस्तर्प्या स्मरन्तुपूर्व्वशः ।

इति योगियाश्रवणवचनञ्च पश्चाद्विस्तृया निश्चितम् । तथा
 युक्तम् । जातूकर्णवाक्ये संबोधनान्तनामील्लेखाभिधानेन तस्य
 गोभिनीयव्यतिरिक्तविषयत्वात् । गोभिनीयानां स्वशास्त्रे दृष्यतु
 दृष्यता वेत्वेतावन्मात्रविधानेन योगियाश्रवणगोत्रस्रधाकार-

प्रकृतिविकृतिभावस्त्वैवाभावात् । सपरिकराभिहित्वा प्रकृति
विकृतिरन्या इति हि भीमासकसिद्धान्तः । स्नानार्हं तर्पण
खल्वत्रभवता सूत्रकारेण सपरिकरमभिहितम् । प्रधानतर्पणमपि
काल्यायनेन सपरिकरमेवोपदिष्टं कर्मप्रदीपे । तत् कस्य
केनाभिमंशम् । विस्तरेण चैतद्ब्रह्मसूत्रभाष्ये विचारितमस्माभि
रिति नेह प्रस्तूयते अन्यगौरवभयात् ॥ १० ॥

ततः प्रत्युपस्थानं गायत्र्यष्टशतादीन् जप्त्वा ॥ ११ ॥

ततस्तर्पणादनन्तरं गायत्र्यष्टशतादीन् जप्त्वा सवितुः प्रत्युपस्थानं
कुर्यात् । अष्टाधिकं शतमष्टशतम् । आदिना संख्यासूत्रोक्तानि
पञ्चान्तराणि वृद्धन्ते । प्रातिश्लोभ्येन चात्र संख्या निर्दिश्यते ।
संख्यासूत्रे तावदष्टैकादशद्वादशपञ्चदशशतसहस्रसंख्यानां क्रमेणो
पदेशः । अत्र वैपरीत्येन शतसंख्यामुपदिश्यादिना ततः प्राक्तनानि
संख्यान्तराण्युरीकृतानि । शतस्याष्टाधिकत्वमात्रमत्र विधीयः ।
अथवा, अष्टशतादीनित्यत्राष्टपदेन संख्यासूत्रोक्ताया आदिमाया
अष्टसंख्यायाः, शतशब्देन तदुक्ताया उपान्तिमायाः शतसंख्याया,
आदिपदेन च तदन्तरानुपठितानां संख्यान्तराणामुपमयः ।

तत्त्वकारप्रभृतिभिरेवमेव सूत्रमिदं पठितं प्रत्युपस्थानपरतया
व्याख्यातम् । अन्ये पुनरन्यथैतत् सूत्रं पठन्ति । तत्रोपस्थानं
गायत्र्यष्टशतादीन् कृत्वेति केचित् । तत्र तस्मिन्वचसरे तर्पणा-
पसाने इत्येतत् । गायत्र्यष्टशतादीन् कृत्वा अग्रे उपस्थान
मवितुरिति तस्यार्थः । अत्र फलतो न कश्चिद्विरोधः ।

कृतत्वेनाकृतकस्यत्वात् तदङ्गवैगुण्येन स्नानमेव वृथा भवेदिति निन्दा सुतरामुपपद्यते । प्रधानतर्पणस्य पिष्टयज्ञरूपं हृन्दोग-परिशिष्टे कात्यायनेनोक्तम् । तच्च ब्रह्मयज्ञात् करतः कर्त्तव्यमित्यपि तत्रैव तेनैवोक्तम् । तस्मात् स्नानाङ्गतर्पणं वायवीजपात् सामजपरूपात् ब्रह्मयज्ञाच्चार्वाक्, प्रधानतर्पणन्तु श्रुतिजपरूपात् ब्रह्मयज्ञात् परतः करणोयमित्यविरोधः । सूत्रकारेण खल्वत्र-भवता स्नानाङ्गतर्पणानन्तरं साम्ना जपरूपो ब्रह्मयज्ञ उक्तः । कात्यायनेन तु प्रधानतर्पणात् पूर्वं श्रुतिजपरूपो ब्रह्मयज्ञोऽभिहित इति नास्ति विरोधगम्योऽपि । तथाच कात्यायनः ।

“वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत्” ।

इति ।

“यद्य श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स वीक्ष्यते ।

स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्वेति निमित्तकात्” ॥

इति च । स्नानाङ्गं प्रधानमेति तर्पणद्वयं प्रत्यहं कर्त्तव्यतया गार्ग्यदेशितमित्यत्र कस्यापि न विप्रतिपत्तिः । तर्पणद्वयं सर्व्व एव मन्यन्ते । तत्र केचित्तावदेवं मन्यन्ते । प्रधानतर्पणं स्वस्वेतत्वं स्नानाङ्गतर्पणेन विक्रियते । एतच्च व्यातिष्ठोमस्येत्थुत्तरकान्तत्वं तद्विहर्ता भोम इव स्नानाङ्गतर्पणस्य सूर्य्यापस्थानोत्तरकान्तत्वं तद्विहर्ता प्रधानतर्पणेऽप्यतिदेगात् प्राप्नोति । तथाचैकेनैव तर्पणेन कृतेन तस्मिन्मयमिष्टिरित्याचक्षते ।

भयमभितो चिन्तयन्ना । इयोरिव मपरिकराभिहितत्वेन

दशस्तोमं, तस्मिन्नेवार्चिके समाम्नातायां इन्द्रं नरो नेमधिता
हवन्ते इत्यस्यामृचि अरस्यगाने गीयते । तच्च साम, हाउ ।
त्रिः । ओहा । त्रिः । इत्यादिकं, आयुधां अस्मभ्यं वर्धोधा
देवेभ्या २३४५ : । इत्यन्तं, हाउ इत्यादिकैः वयः इत्यन्तैर्दशभिः
स्तोमैरुपेतम् ।

उभयं नाम साम, आदित्यस्रोत्रयमित्यार्षेयब्राह्मणे निर्दि-
श्यते । तच्च सामारस्यगाने, उत । नयामि । इत्यादिके स्तोमे
गीयते । स च स्तोमः स्तोमग्रन्थे पठ्यते । तच्चैतत् साम,
उन्नयामि । होइ । ३ । इत्यादिकं, प्रियेधामः पृथिव्यधरे २३४५ ।
इत्यन्तम् ।

गायत्रीसामौशनं द्विधा गीयते । एकं तावत् ऊहगाने उत्तरा-
र्चिकगते प्रेष्ठं धो अतिधिः सुपे इत्यादित्युचसूक्ते गीयते । तत्र
प्रेष्ठं धो अतिधिः सुपे इति प्रथमा । कविमिव प्रगुस्त्वं इति
द्वितीया । त्वं यविष्ठ दाशुयः इति तृतीया । तस्य च साम्नः, प्रेष्ठं
वाः । अता २३ इयीम् । इत्यादिः, दा २३४ यो ६ हाइ ।
इत्यन्तः प्रथमोऽंशः । कविमिवा । इत्यादिः, दा २३४ धो ६ हा ।
इत्यन्तो द्वितीयोऽंशः । तुवं यवायि । इत्यादिः, या २३४ नो ६
हायि । इत्यन्तस्तृतीयोऽंशः । अपरञ्च हृन्दस्वार्चिके समाम्नाताया
प्रेष्ठं धो अतिधिः सुपे इत्यस्यामृचि वेयगाने (मेयगाने)
गीतम् । तत्रोत्तरं आमैव शिष्टाः ३३ ममाद्रियन्ते । तच्चोह-
गानगीतस्य साम्नः प्रथमांशरूपमेव । तदपि सामौशनमा दृष्ट-
मित्यौशनमास्थायते । “आतित्यगायां गायत्रीसामौशनम्” इति

ततो गायत्र्यष्टशतमादौ कृत्वा इत्यपरे । ततस्तर्पणानन्ता
आदौ वक्ष्यमाणब्रह्मयज्ञात् पूर्वं गायत्र्यष्टशतं कृत्वा इति
तत्त्वार्थः ॥ ११ ॥

स्नानाङ्गतर्पणं सवितु प्रत्युपस्थानञ्चामिधायार्थिदानीं साम
अपरूपोन्नत्यज्ञोऽभिधीयते ।

भास दशस्तोभसुन्नयं गायत्रीसामौशनं शुद्धा-
शुचीये राजनरौहिणके बृहद्रथन्तरे पुरुषगतिर्महा
नाम्नो महादिवाकीर्त्यं ज्येष्ठसामानि देवव्रतानि
पुरुषव्रतानुगानं तवश्यावीयमादित्यव्रतमेकविंशत्यनु
गानम् ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वदिति विपरिणामेनानुपपन्ननीयम् । च शब्दोऽत्र लुप्तवत्
द्रष्टव्यः । भामादयः सामविशिषाः । तत्र यद्यपि भासादीनि
कानिचित् सामान्यनेकत्र गीयन्ते, तथापि यान्यत्र ग्रिष्टे परि-
गृहीतानि तान्येवात्र प्रदर्शयन्ते । अपरिगीनितसाम्ना साम्ना
माययभूतानामृचा त्रिधा पाठोपपत्तये यस्यामृचि यत् साम
गीयते, तदपि प्रवेदयिष्यते ।

तत्र, हाठ हाठ हाठ । ओहा । २ । इत्युपक्रमः, द्वियाहा-
उवा १ । भा २३४५ म । इत्यवसानः, भाम नाम भाम परस्मै
गानं, अहव्याचिके समान्यातायां प्रथम्य तृतीयो चरुपस्य नूमभ
प्रात्यप्यामृचि गीयते ।

हवामहा ३ ए । इति द्वितीयतृतीयादिकं भरद्वाजस्य बृहद्राम
धेयमित्युक्तम् ।

रयन्तरं साम अरण्यगाने, उत्तरार्चिकस्य, अभित्वा शूर
नोनुमद्व्यस्यामृचि गीयते । साम चैतत्, अभित्वा शूर नोनुमो-
वा इत्यादि, ओवा ६ । हाज वा । अम् । इत्यन्तम् ।

सेतुसामापरनामधेयं पुरुषगतिः नाम साम अरण्यगाने,
अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य इत्यस्यामृचि गीयते । ऋक् धेयं
छन्दस्यार्चिके समाम्नायते । तदेतत् साम, हाज । ३ । सेतूप्रस्तर ।
इत्यादि, सेतूप्रस्तौर्त्वा चतुरा २३४५ : । इत्यन्तम् ।

महानाम्ना इति बहुवचनात् महानाम्नासंज्ञकानां सर्वेषां
साम्नामिह अहमम् । तानि च सामानि महानाम्नार्चिके
संमाम्नातासु ऋक्षु गीयन्ते । तत्र, विदा मघवन् इति, अभिद्व-
ममिष्टिभि, इति, एवाहि शक्रो राये इति चैवमादिकासु तिस्रषु
ऋक्षु प्रथमं साम गीयते । विदा राये सुवीर्ये इति, योमपृष्टिरो-
मघोनां इति, ईशि हि शक्रस्तमृतये इति चैवमादिकासु तिस्रषु
ऋक्षु द्वितीयम् । इन्द्र धनस्य मातये इति, पूर्व्यस्य यत्ते अद्विव इति,
प्रभोजनस्य हवहन् इति चैवमादिकासु तिस्रषु ऋक्षु तृतीयम् ।
एवाहोव इत्यादिकेषु पञ्चसु पुरोषपदेषु गीतं चतुर्थं सामापि
शिष्टेः परिगृहीतम् । तेषामपि तत्रैव पठितत्वात् । तदन्तर्भूत-
त्वात् । अत्र च, “महानाम्नासर्चं विदा मघवन्नित्याद्याः प्रकृत्या
तिस्रः अध्ययनसिद्धास्तु नवसंख्याकाः तृचः” — इत्याप्येयम्राष्ट्रण-
भाष्यमनुमन्त्रेयम् ।

नाद्यायनीयकन्धसूत्रभाष्य, आतिथ्यायामिष्टौ धौशन गायेत्
गायत्रीसाम । त्रैष्टुभान्यध्वौशनानि सन्ति अतो विशेषणार्थं
गायत्रीग्रहणम् इत्यस्मिन्नामिन ।

शुक्लशुक्लीये, शुक्लशुक्लीय नाम सामद्वयं, वेद्यगाने (गीयगाने)
एतोन्विन्द्रऽ स्तवाम शुक्ल इत्यस्यामृचि गीयते । ऋक् वेद्य
ह्रन्द्धार्षिके पठ्यते । तत्र, एतोन्विन्द्रऽ स्तवामा । इत्यादि
ममा ३४ ओहोवा । तू २३४५ । इत्यन्त प्रथमम् । एतोन्विन्द्रऽ
स्तवा ६ मा । इत्यादिक, ओ २३४५ इ । डा । इत्यन्त
द्वितीयम् ।

राजन रौहिणश्च नाम सामद्वयं अरण्यगाने, इन्द्र नरो-
नेमधिता हवन्ते इत्यस्यामृचि गीयते । ऋक् वेद्य ह्रन्द्धार्षिके
समान्नायते । तत्र इम । १ । हो । ३ । हउ । ३ । इत्यादि
वागीडा सुवोऽहङ्गा २३४५ । इत्यन्त राजनम् । हाउ । १ ।
आइही । १ । इत्यादिक, वा २३४ओहोवा । क २३४५ ।
इत्यन्त रौहिणम् ।

हहन् माम ऊह्यगाने उभरार्षिकस्य प्रगाथरूपे घृते
गीयते । तत्र त्वामिहि हवामहे इति प्रथमा ऋक् । स त्व
नयिष वअहङ्गा इति द्वितीया । तत्र, अह्रन्द्धार्षिके ममा
आताया प्रथमायामृचि गीयमान ओहोयि त्वामिहि हवा
महा १ इ । इत्यादिक, उह्युस ६ उह्युः । यः । इम । इत्यन्त
मामेवाद्रियते गिष्टा । न तु प्रगाथमृक्ते गीतम् । आयेयद्वाह्य
भाष्यसि त्वामिहि हवामहे इत्यत्रैक माम, ओहोयि त्वामिहि

हाउ । ३ । इत्यादिकं, धर्मो ३ धर्मः । ३ । इत्यन्तं पञ्चममनुगानं
पुरीषनाम । धर्मविधम् । ३ । इत्यादिकं, षड्यं २० वं
व२० वम् । ३ । इत्यन्तं षष्ठमनुगानं पचो नाम । श्रीहीहोवा
होइ । २ । इत्यादिस्तोमयुक्तं, अम्नाजीलगीतिरम्नाजी २३४५
त् । इत्यन्तं, विम्नाइ षष्ठत् पिबतु सोम्य मधु इत्यस्यानृचि गीय
मानं सप्तममनुगानमात्मा नाम । भूमिः । ३ । अन्तरिचं । ३ ।
इत्यादिकं, भूताया २३४५ । इत्यन्तं अष्टममनुगानं कतनाम ।
धीः । ३ । अन्तरिचम् । ३ । इत्यादि, ए ३ । आयुषे २३४५ ।
इत्यन्तं नवममनुगानमप्युक्ताम । हाउ ३ । ज्योतिः । २ ।
इत्यादि, श्री हो वा । ई २३४५ । इत्यन्तं दशममनुगानं पुच्छं
नाम । तदेतत् दशानुगानोपेनं महादिवाकीर्त्तं नाम माम
सुपर्णमित्याचचते । तदथ सप्तममनुगानं विज्ञायान्वानि मामानि
न खलु ऋक्षु गीयन्ते । किन्तु ऋगक्षररहितान्येव स्तोभेषु
गीयन्ते । सर्वाणि चैतानि मामान्यरत्नगाने पठ्यन्ते ।

ज्येष्ठमामानि, आन्यदोहान्येव ज्येष्ठमामानीत्याख्यायन्ते ।
तथाच पञ्चविंशब्राह्मणम् । “ज्येष्ठमामानि वा एतानि” इति ।
व्याख्यातश्चैतद्वाप्युक्तिः “एतान्याज्यदोहानि माम्ना मध्ये ज्येष्ठानि
प्रथमभूतानि खलु” इति । श्रीणि तावदाज्यदोहानि अरत्नगाने,
मूर्धनं दिवो अरतिं पृथिव्या इलेनस्यां छन्दस्यार्चिके उत्तरार्चिके
च समाम्नातायानृचि गीयन्ते । तत्र तावत्, हाउ । ३ । आन्य
दोहम् । ३ । मूर्धनं दायि । इत्यादिकं, आन्यदोहम् । २ । ए ।
आन्यदोहा २३४५म् । इत्यन्तं प्रथमम् । हाउ ३ । हुम् । चिदो-

तत्र, ए २ । विदा मघवन् विदा । इत्यादि, प्राया । हि
 पिबमा २ खुवा । इडा २३४५ । इत्यन्त प्रथम साम । ए २ ।
 विदारारये सुधीरियाम् । इत्यादि, क्रात् । छन्दऋता २ स्मृहात् ।
 इडा २३४५ । इत्यन्त द्वितीयम् । ए २ । इन्द्रन्धनस्य मातयाइ ।
 इत्यादि माहा । सुमेवो २ इयू । इडा २३४५ । इत्यन्त तृतीयम् ।
 आहवा । हिवेषा २३४५ । इत्यादिक, वाहा ३१ उवा २३ ।
 ई ३४ डा । इत्यन्त पञ्चसु पुरीषपदेषु गीय चतुर्थम् ।

महानाम्नो महावैराज महादिवाकीर्त्यमिति केचित्
 पठन्ति । तत्र महावैराजमेवाधिकम् । तच्च, पिवा सोममिन्द्र
 मन्दतु त्वा इति ऋग्वेदस्यार्चिके समान्वातायामृचि मनुत्पव,
 होइयाहोइयाहोइया ३४३ पिब । मयूस्ताहाउ । इत्यादिक,
 इपपिवमत्स्वा ३ । हाउषा ३ । ई २३४५ । इत्यन्त इन्द्रस्य
 वमिष्ठस्य वा महावैराजनामक साम अरण्यगाने गीयते ।

महादिवाकीर्त्य ऐन्द्र महादिवाकीर्त्य मीर्यं वा दशानुगान
 मित्यापेयप्राज्ञापीतेर्दगभिरनुगानैरुपेत । महादिवाकीर्त्य नाम
 साम । तत्र, हाउ । ३ । प्रायु । ३ । इत्यादिक, वागज्योती
 २३४५ । इत्यन्त प्रथममनुगान गिरो नाम । एवाहिषेवा २३४
 पीहोवा । इत्यादिक, हिपूधान् । हिदेवा २३४५ । इत्यन्त
 द्वितीयमनुगान धीवा नाम । वयोमनोवय प्राणा । इत्यादिक,
 वा ३ । ई २३४५ । इत्यन्त तृतीयमनुगान ऋन्धो नाम ।
 वयोमना २३ । इत्यादिक, होइहोवाधो २३४५ वा १५६ ।
 ऊ २३४५ । इत्यन्त चतुर्थमनुगान कीकमो नाम । ऊर्कम् ।

दायकूपेणैक एकानुगानचैकमित्यभिप्रायेण पुरुषवतस्य द्वित्व
मुक्तम् । परमार्थतस्तु पदेव पुरुषव्रतानि भवन्ति । अतएव
“एतानि पट्टगायितानि मामानि हे पुरुषव्रते इत्यभिधेयानि ।
तेनाद्य पञ्चानुगान पञ्चष्टगायितैरनुगानैरुपेत द्वितीयमेकानुगान
एकवर्णयितेन मामरूपेणानुगानेनोपेतमिति समुदायापेक्षया
द्विवचनम्” इत्याप्येवमाह्वयमाथे सायणाचार्याः ।

तत्र तावत् उहुवा हाउ । ३ । इत्यादि, वा ३ । इट्
इडा २३४५ । इत्यन्त पञ्चानुगानस्य प्रथममनुगानम् । उहोवी
होवा ३ । ३ । इत्यादि, ओहोवा । ऊ २३४५ । इत्यन्तं
द्वितीयम् । इयो होवा २ । ३ । इत्यादि, ओहोवा । ई २३४५ ।
इत्यन्त तृतीयम् । हाउ । ३ । तावानस्य । महा २३ इमा ३ ।
इत्यादि, हाउ ३ । वा ३ इट् इडा २३४५ । इत्यन्त चतुर्थम् ।
हाउश्वा । ततोविराडजायत । इत्यादि हाउश्वा ३ । ई २३४५ ।
इत्यन्त पञ्चमम् । गत तावत् पुरुषव्रत पञ्चानुगानम् । एकानुगान
खल्वपि । हाउ ३ । अक्षीनन्मिन । ३ । इत्यादि हा२३४ओहोवा ।
सुवर्ज्योती २३४५ । इत्यन्तम् । मामानि चैतानि मर्वाण्येवा
रण्यगानि गीयन्ते ।

तवश्चावोय नाम साम, उँ ङ् २३४५ । ओं भू ।
इत्यादि, अतवद । ३ । इत्यववश्चवश्चम । ३ । इत्यन्त अरण्य
गानात् धृत्यगेव स्तोभगायत्रीनामकचोर्गीयते इति केचित् ।
केचित्तदप्यरण्यगानान्तर्गतमेव वदन्ति । परमार्थयद्वाह्वये
अरण्यगानगीतानां साम्नामृषिनामादिकमुपदिष्टमस्ति । तव

हम् । २ । इत्यादि, चिदोद्भात । वा ३ । ई २३४५ । इत्यन्तं
द्वितीयम् । हाउ । ३ । ओहम् । ३ । इत्यादि, ओ २ हाउ ।
वा ३ । ए ३ । ऋतम् । इत्यन्तं तृतीयम् ।

देवव्रतानि स्त्रीणि सामान्यारण्यके गीयन्ते । तानि वैतानि
सामानि न खल्वपि ऋतु गीयन्ते किन्तु ऋगक्षररहितान्येव
स्त्रीभिषु ।

तत्र, अधिप । ताइ । मित्रप । ताइ । इत्यादिकं, षाउ ।
वा २३ । ना २३४ माः । इत्यन्तं प्रथमम् । अधिप । ताइ ।
मित्रप । ताइ । इत्यादिकं, सुयो ३ । षाउ । वा २३ ।
ना २३४ माः । इत्यन्तं द्वितीयम् । अधिप । ताइ । मित्रप ।
ताइ । इत्यादिकं, षाउ । वा २३ । ना २३४ माः ।
इत्यन्तं तृतीयम् । तेषां खल्वेषां त्रयाणां देवव्रतानामारभः
परिसमाप्तिश्च समानैव । मध्ये तु वैतचक्षमस्ति । तच्च गान-
प्रत्याहुभुस्तितथ्यम् ।

पुरुषव्रतानुगानं, पुरुषव्रतनामकानि षट् सामानि छन्दस्या-
र्चिके समाम्नातासु षट्सु ऋतु गीतानि । तच्च, महस्त्रयीर्षा
पुरुष इति प्रथमा । त्रिषादूर्ध्व उदेत् पुरुष इति द्वितीया । पुरुष-
एवेदं सर्वमिति तृतीया । तावानस्य महिमा इति चतुर्थी ।
ततो विराडजायत इति पञ्चमी । कयानसिद्ध आभुवदिति
षष्ठी । यद्यथाप्येवमाश्रये, “हे पुरुषव्रते पञ्चानुगानश्लोकानु-
गानश्च” इति पुरुषव्रतस्य द्वित्वमुक्तं, तथापि तत्र पञ्चानुगान-
श्लोकानुगानश्लेकमित्यभिधानात् पञ्चानुगानपदाभिधेयं सामपञ्चकं सप्त-

इत्यस्यामृच्यत्पच, भ्राजा श्रीहो होहाइ इत्यादिकं, हो ५ ६ ।
डा । इत्यन्तं साम पञ्चममनुगानम् ।

आदित्यव्रतमेकविंशत्यनुगानम् । एकविंशत्यनुगानमिति
शाण्डिलीपुत्रस्य मतम् । वार्पायणीपुत्रस्य तु मते द्वाविंशत्यनुगान-
मेतत् । तथाचार्येयब्राह्मणम् । आदित्यव्रतमेकविंशत्यनुगान-
शाण्डिलीपुत्रः द्वाविंशतिरिति वार्पायणीपुत्रः इति । सूत्र-
कारेण त्वत्प्रभयता शाण्डिलीपुत्रमतमेवोपरीकृतमित्यवगन्तव्यम् ।

तत्र, सम् । त्वा । भूतानि । इत्यादिके स्तोमे गीयमानं
साम प्रथममनुगानम् । वैश्वदेवा समैरया, मशानानि भूतवदि-
त्येतत् सर्वं मिलित्वा प्रथमस्यानुगानस्य नामधेयम् । सत्त्वा
भूतान्यैरयदित्यादिके तदाययभूते देवताशाङ्क्यम्, समैरय-
पदादेः यवणादुक्तनामत्वं बोद्धव्यमिति मायणाचार्याः ।

चित्र देवानामुदगादनीकं, अन्तश्चरति रोचना, इत्यनयो-
र्ऋषीर्गीयमानं, उषी २ उवि । इत्यादिकं, ए १ । देवा दिवा
ज्योतीर् २३४५ः । इत्यन्तं साम द्वितीयमनुगानम् ।

आयं गौः पृथिरकमीदित्येतस्यामृचि सामद्वयं गीयते । तत्र,
उषी २ । त्रिः । द्विगी २ । त्रिः । इत्यादिकमार्यं गन्धर्वाप्सरसा-
मानन्दसंभक्तं साम तृतीयमनुगानम् । उषी २ । त्रिः । द्विगी ।
त्रिः । इत्यादिकं गन्धर्वाप्सरसां प्रतिनन्दयचनामकं द्वितीयं साम
चतुर्थमनुगानम् ।

उदुत्यं जातवेदस, चित्रं देवानामित्यादिक्वष्टये गीयमानं,
हाउ । त्रिः । भ्राजा श्रीवा । इत्यादि पुरतोयुक्तं सोर्यातीपङ्ग-

श्यावीयस्य तु सान्द्रस्तत्रोपदेशो न दृश्यते । तेनैतत् प्रथमिव
 न त्वरस्त्वशानान्तर्गतमिति युक्तं वक्तुम् । पूर्वोक्तं साम तवश्या
 वीयमिति कचिन्नान्यन्त । तवश्याव इत्यस्यासुत्यस्य तवश्यावीय
 मिति सामविद्वानब्राह्मणभाष्ये सायणाचार्या । साम्प्रदायि
 कास्तु अग्नेरित्थान्द पञ्चानुगानमिरात्र वा इत्याप्येयब्राह्मणोक्त
 भग्नरित्थान्दमिरात्र वा पञ्चानुगानं तवश्यावीयं मन्यन्ते ।
 व्यवहसन्ति चैवम् । स तवश्यावीयानि सामानि ब्रूते इति
 निदानवचनं अग्नेरित्थान्द पञ्चानुगानं तवश्यावीयमित्यस्य
 भक्षा निदानवचनात् — इत्यृह्मगानलेखञ्च तत्र प्रमाणमावच्छते ।
 छन्दोगापरसूचनामधेये पितृयेधसूचऽपि तवश्यावीयानि सामानि,
 — इति षड्वलेन निर्दिष्टम् । सौत्रमयवचनन्तु पञ्चानुगानपुदय
 व्रतवत् समुदायापेक्षयाऽप्युपपद्यते । तदत्र भगवन्तोभूमिदेवा
 प्रमाणम् ।

तत्र तावत् ह इति स्तोत्रे गीयमान, हाउ । ३ । ऊ २ । १ ।
 इत्यादिक, इट् इडा २३४५ । इत्यन्तं साम प्रथममनुगानम् ।
 अतिरस्मि जगन्ना जातवेदा इत्यस्यासृच्युत्यत्र, हाउश्वा ।
 इत्यादिकं सुव । इडा । इत्यन्तं साम द्वितीयमनुगानम् ।
 पान्यग्निर्विधो अथ षट् वे इत्यस्यासृचि गीयमान, हाउ । ३ ।
 इत्यादिक, हा ३१ उवा २३ । ज्यो२३४ती । इत्यन्तं तृतीय
 मनुगानम् । इन्द्र नरा नेमधिता हवन्ते इत्यस्यासृचि गीयमान,
 इया २ । ३ । इया हाउ । ३ । इत्यादिक, ए ३ । व्रतमेसुवरैरकुम् ।
 इत्यन्तं साम चतुर्थमनुगानम् । भ्राजन्त्यग्ने समिधान दीदिव

दशचतुर्दशपञ्चदशषोडशसप्तदशानुगानानि । तत्र, उदुत्य जात वेदसमिति ह्यचे समुत्पद्य, हाठ ३ । भ्राजा ओवा । इत्यादिक साम द्वादशमनुगानम् । तस्मिन् ह्यचे उदुत्यमिति प्रथमा ऋक् । अपत्य तायवो यथा इति द्वितीया । षट्पञ्चस्य केतव इति तृतीया । तस्मिन्नेव ह्यचे गीयमान, हाठ ३ । शुक्रा ओवा । इत्यादि पुरत स्तोभयुक्त साम चयोदशमनुगानम् । तरणिविष्णु दर्गत इति ह्यचे गीयमान, हाठ ३ । भूता ओवा । इत्यादि स्तोभयुक्त साम चतुर्दशमनुगानम् । तत्र, तरणिरिति प्रथमा ऋक् । प्रत्यङ् देवाना विष्णु इति द्वितीया । येनापावक चक्षमा इति तृतीया । तस्मिन्नेव ह्यचे गीय, हाठ । त्रि । वेजाओवा । इत्यादिस्तोभयुक्त साम पञ्चदशमनुगानम् । उद्यामिपिरज द्यु इत्यादिके ह्यचे गीयमान, हाठ । द्वि । मत्वा ओवा । इत्यादि स्तोभपूर्व साम षोडशमनुगानम् । तत्र, उद्यामिपीति प्रथमा ऋक् । अयुक्त मत्त शुन्ध्युव इति द्वितीया । मत्त त्वा हरितो रथे इति तृतीया । तस्मिन्नेव ह्यचे समुत्पद्य, हाठ । त्रि । ऋता ओवा । इत्यादिस्तोभपूर्व साम सप्तदशमनुगानम् ।

वाक् । मन । प्राण । इत्यादिस्तोभे गीयमान, ऋतूना वागादिषिचामित्याभ्यासमान, वाक् । मन । प्राण इत्यादिक साम अष्टादशमनुगानम् ।

उदुत्य जातवेदस, चित्र देवानामित्यादिके ऋग्द्वये परस्पर व्यतिपद्मन गीयमान द्वितीयाऽतीपद्मस्तस्मिन्नावरुणयो ओष मित्वाचक्षते चक्षुष तदेवैके इति व्यपटिष्ट, हाठ । त्रि ।

नामक साम पञ्चममनुगानम् । अत्र च, अतीयङ्गो नाम परस्पर
मियणम् । उभयोर्ऋचो सौर्यत्वाद् व्यतिपण्य गीयत्वाच्चैतद्राम
सम्पन्नमित्यप्येवामाह्वयमायमनुसन्धेयम् ।

अद्विद्युतत् । विष्णुः । भूत । इत्यादिस्तोभे गीयमानम्
हाउ । त्रि । सहोभ्राजेत्यादिकमिन्द्रस्य सधस्यनामक साम
षष्ठमनुगानम् ।

श्री हो श्री हो वा । इत्यादि पुरत स्तोभयुक्त, अन्तश्चरति
राचना इत्यस्यामृचि गीयमान, मरुता भूतिसङ्गक साम सप्तम
मनुगानम् ।

प्रजापतेस्तिष्ठ सर्परात्र इति, सर्पाणां सर्परात्र इति,
अर्बुदस्य सपथ सर्परात्र इति वा समाख्यायमान सामत्रय
यथाक्रममष्टमनवमदशमानुगानमित्याख्यायते । तत्र, हाउ । १ ।
वा । इन्द्र । इत्यादि पुरत स्तोभयुक्त, आय गौ दृष्टिरक्रमी
दित्यस्यामृचि गीयमान साम अष्टममनुगानम् । हाउ १ वा ।
भूतम् । इत्यादि स्तोभयुक्त अन्तश्चरति रोचनेत्यस्यामृचि
गीयमान साम नवममनुगानम् । हाउ १ वा । आय । तेज ।
इत्यादिक त्रिऽश्वदाम विराजति इत्यस्यामृचि गीयमान साम
दशममनुगानम् ।

उद्यन । उत् । यन । इत्यादिस्ताभे गीयमान उद्यलोकानरो
चय । हाइ इत्यादिक घर्मस्य रोचन इन्द्रस्य रोचन वा नाम
साम एकादशमनुगानम् ।

इन्द्रस्य परिधिमन्नकानि षट् सामानि यथाक्रम हादशमथो

गन्धर्व्याम्बरसामानन्दप्रतिनन्दयक्षो, सोऽर्थोऽतीपद्म, इन्द्रस्य च सधस्य,
मरुता भूति, प्रजापतेस्तिस्र सर्परात्रा सर्पाणा वाऽर्बुदस्य वा
सर्पस्य, धर्मरोचनमिन्द्रस्य वा, धर्मेन्द्रा परिधय, ऋतूना वागादि
पित्रा, मस्य वैकल्पिक, तन्निवावरुणयोश्चरित्याचक्षते योश्च च
तदेवैके, द्वितीयोऽतीपद्मस्तन्निवावरुणयो योश्चमित्याचक्षते चक्षुश्च
तदेवैके, तृतीयोऽतीपद्मस्तदिन्द्रस्य शिर इत्याचक्षते आदित्यस्योऽप्य
तदादित्यात्मेत्याचक्षते इति ।

केचित्तु भाम दशस्तोभ उभय यौमन शुद्धाशुदीये राजन
रौहिणे हृष्टसाम रयन्तर सेतुसाम सप्तानात्रा पुरीषपदानि
महादिवाकीर्त्य ज्येष्ठसामानि आण्यदोहानि देवव्रतानि पुरुष
व्रतानि तपश्चावीय सन्त्वाभूतानि उवी चित्त देवानामन्तयरति
तदुत्तरसामद्वयं अतीपद्म सधस्य मरुता भूति सर्परात्रा
धर्मरोचन परिधय ऋतुसाम चक्षु साम योश्चसाम शिर साम
इत्येतानि जप्तव्यानीति वदन्ति ।

तत्र तावत्, ज्येष्ठसामान्याण्यदोहानाश्च पृथगुपन्यास कथ
मिति न खल्वधिगच्छामि । आण्यदोहान्येव तु ज्येष्ठसामानीति
पुरस्तादिवेदितम् । ज्येष्ठसामान्याण्यदोहानीति सूत्रपाठे सामा
नाधिकरखेनाण्ययोपगमात् आण्यदोहाना ज्येष्ठसामत्वमुक्तमित्या
ख्येयम् । सन्त्वाभूतानीत्यादिना एकविंशत्यनुगाममादित्यव्रतमेव
भङ्गप्रन्तरेणोक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

विशेषेण भाष्या विनियोगसमिधाय अयेदानी सामान्येन तेषा
विनियोगमाह,—

भ्राजाभ्राजेत्यादिस्तोमपूर्वं साम उन्विशमनुगानम् । यद्य
 प्यार्षेयब्राह्मणे विश्वानुगानत्वेनेदं निर्दिष्टं, अन्वयरति रोचना
 इत्यस्यास्य च गीयमानं, तस्मिन्नावरुणयोश्चतुरित्याचक्षते श्रोत्रन्तु
 तदेवैके इत्युक्तं, अन्तर्देवेषू ३ रोचा १ सा २ यि । इत्यादिक
 सामैव तु तत्रोनविश्वानुगानतयोक्तं, तथापि द्वाविशत्यनुगानपक्ष
 एव तदुन्विश्वानुगानं भवति, न त्वेकविशत्यनुगानपक्षे । तत्र
 तस्यागीयत्वात् । तथाचार्षेयब्राह्मणं । अन्यैकैकैकम्—इति ।
 व्याख्यातश्चैतद्वाक्यकृद्भिः । अन्तर्देवेषू ३ रोचा १ सा २ यि इत्यस्य
 गानं वैकल्पिकम् । एकविशत्यनुगानपक्षे न गीयम् । द्वाविशत्यनु
 गानपक्षे तु गीयते इत्यन्तेन । अनयैव रीत्या उत्तरयोरपि
 अनुगानयोः सस्यावैलक्षण्यं धीमहि समाधेयम् ।

उदुत्य जातमेदस इन्द्र नरो नेमधिता इत्यनयोऽन्तर्देवो परस्पर
 व्यतिपन्नं गीयमानं, हाउ । त्रि । भ्राजा भोवा । इत्यादि
 स्तोमपूर्वं द्वितीयोऽतीपङ्क्तदिन्द्रस्य शिर इत्याचक्षते इत्यभिहितं
 सामं विश्वमनुगानम् ।

उद् । नयामि । आदित्यम् । इत्यादिस्तोमे गीयमानं
 आदित्यस्तोत्रं तदादित्याकृत्याचक्षते इति व्यपदिष्टं उच्यते ।
 शोऽ । इत्यादिकसृगधररक्षितं साम एकविश्वमनुगानम् ।
 तदिदमेकविशत्यनुगानमादित्यव्रतम् । तदेतत् सर्व्वमार्षेयब्राह्मणे
 सष्टम् । तथा चार्षेयब्राह्मणम् । आदित्यव्रतमेकविश्वमनुगानं
 यागिणीपुत्रीदाविशतिरिति वाय्यायणीपुत्रो वैश्वदेवा ममैरया
 सऽगानानि भूतवदियेकं, चित्रं देवानामन्तरिति हयारपरं,

अत्रैव शिवम् ।

ब्रह्मार्पणं भवतु ।

विप्रेण चन्द्रकान्तेन तन्त्रसिद्धान्तवेदिना ।
 छन्दोगसूत्रस्य भाष्यं काश्या विनिर्मितम् ॥
 यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्नामत्र विनियुक्तवान् ।
 प्रीयतामनया कृत्वा न एव प्रभुरीश्वर ॥
 पवित्रयन्तु मन्तोऽपि दृष्टिलेगार्पणादिदम् ।
 प्रसिद्धं खल्वमीया हि यस्यानुयहो व्रतम् ॥
 वस्तुनोऽतिगभीरत्वात् दुर्लभ्यत्वादिशेषतः ।
 दीर्घत्याद्यैव महुद्धेयं ह्यहोऽभवदन्यथा ॥
 तदीश्वरो मे श्रमयेत् कृष्णासिन्धुरच्युतः ।
 मान्या मयि दद्यावन्तो महान्तः शोधयन्तु च ॥
 अन्य इव स्फुटदोषे गुणेषु विरलेषु वेनतेय इव ।
 एव शीलाः सन्तो भवन्ति वसुधातले नमस्तस्मै ॥

इति शेरपुरनगरवास्तव्यबन्धघटीयमहामहोपाध्यायराधाकान्त-
 मिहान्तवागीशमहाचार्याम्बजब्रह्मयीगर्मसम्भूतयोदन्द्र-
 कान्ततर्कालङ्कारमहाचार्यविरचितं छन्दोगसूत्र-
 सूत्रभाष्यं समाप्तम् ।

पर्कादारभ्य यथाशक्त्यहरहर्ब्रह्मयज्ञ इति गोभिलीया गोभिलीयाः ॥ १३ ॥

पर्को नाम साम वेद्यगानारम्भ एव अग्न आयाहि वीतये इति छन्दोधाचिकस्य प्रथमायामृचि गीयते । तस्मात् पर्कात् साम्न आरभ्य शस्त्रनुसारेण प्रतिदिन सामानि जपेत् । योऽय साम्ना जपः, स ब्रह्मयज्ञः इति गोभिलीया मन्यन्ते । ब्रह्मयज्ञाय इति पाठे योऽय साम्ना जपः स ब्रह्मयज्ञफलसिद्ध्यर्थ इति आख्येयम् ।

“ब्रह्मयज्ञार्थमिदं विद्यामाध्यात्मिकी जपेत्” ।

इति हि स्मरन्ति । ब्रह्मयज्ञमिति पाठे योऽयं साम्ना जपः त ब्रह्मयज्ञमाचक्षते गोभिलीया इति वर्णनीयम् । द्विर्वचनं ज्ञान विधियन्यसमाप्तिप्रज्ञापनायम् ।

वा स्वाध्यायपदेन परामर्शः । अन्तरङ्गत्वात् । शक्तिरित्येतावान्
परं विशेष ॥ १ ॥

अन्वयेनोक्ता व्यतिरेकेणैतद् द्रष्टव्यम्,—

आश्रवने तु संप्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा ।

तर्पणं कुर्वतः पश्चात् ज्ञानमेव वृथा भवेत् ॥ २ ॥

आश्रवनेत्विति । ऋतुरक्षरार्थः । गायत्रीजपानन्तरं ज्ञानार्हं
तर्पणं कुर्वतस्तर्पणस्यापराधकालकृतत्वेनाकृतकल्पत्वात् तदङ्गवैशु-
ष्येन ज्ञानमेव वृथा भवेदिति निन्दावादः सुतरामुपपद्यते ।
तस्मादुपक्रमोपसंहाराभ्यां ज्ञानार्हतर्पणविषयत्वं वचनस्य सुव्यक्त-
मवगम्यते । तदवगम्यतां सूत्रकारेण मध्याह्नज्ञानार्हतर्पणस्य
सूर्योपस्थानानन्तरं करणोपदेशात्,

“यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्वायादनातुर ” ।

इति कात्यायनेन च प्रातर्ज्ञानेऽप्यह्नःज्ञानधर्मातिदेशात्, उभयत्रैव
सूर्योपस्थानोत्तरत्वं तदङ्गतर्पणस्य । तदन्यत्र तूपरागादौ ज्ञानार्ह-
तर्पणं ज्ञानप्रयोगान्तर्गतमेवेत्यविवादमेव । यत्तु

“ज्ञानादनन्तरं तावत् तर्पयेत् पित्रदेवता ।

उत्तरीये षोडशेद्वस्त्रं मन्त्र्याकस्मै ततः परम्” ॥

इति चतुर्विंशततन्त्राणां वचनं पठन्ति । तस्य कारिकारूपतया
तत्र भूलं दृश्यम् । तस्य समूलत्वेऽपि गोभिनीयानां तावत् तत्र
भवत्येव । तेषां स्वशास्त्रोपरोधापत्तेः । तच्चान्धार्थम् ॥ २ ॥

ज्ञानसूत्रपरिशिष्टम् ।

प्रणम्य परमात्मानं पितरो च गुरुन् परान् ।

परिशिष्टं ज्ञानविधेर्वाच्यास्यामि समासत ॥

आप्लवने तु संप्राप्तिं तर्पणं तदनन्तरम् ।

गायत्री च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव शक्तितः ॥ १ ॥

आप्लवने इति । आप्लवनं स्नानम् । तस्मिन् संप्राप्ते पुनस्तद-
नन्तरं तर्पणं कुर्यात् । तदनन्तरमित्यनेन ज्ञानसूत्रोक्तस्य सूर्योप-
स्थानानन्तर्यस्य परामर्शः । न तु स्नानानन्तर्यस्य । अनतिप्रयो-
जनत्वात् । उपजीव्यविरोधापत्तेः । आप्लवने संप्राप्ते यत्तर्पणं,
तत् सूर्योपस्थानानन्तरं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तदनेन स्नानाद्गतर्पणं
स्यैव कालाऽयमभिहितः । कथं ज्ञायते ? आप्लवने तु संप्राप्ते
इत्युपक्रमात्, स्नानयत्ये स्नानाद्गतर्पणस्यैवाभिधानाच्च, प्रधान-
तर्पणस्य परामर्शासम्भवात् । पश्चात् स्नानाद्गतर्पणात् परं गायत्रीं
स्वाध्यायं वेदञ्च यथाशक्ति जपेत् । शक्तितः इति गायत्रीजपे
स्वाध्यायजपे चोभयत्रैवान्वतिः । तथा च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

‘वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत्’ ।

इति । स्नानयत्ये स्नानाद्गतर्पणानन्तरं जप्तव्यतयोक्तानां साम्नां

दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुराकृतम् ।

त्रियुगन्तु सहस्रेण गायत्री हन्ति दुष्कृतम् ॥ ६ ॥

दशभिरिति । दशसंख्यकजपेनैतज्जन्मजनितं, शतसंख्यजपेन पूर्व-
जन्मकृतं, सहस्रसंख्यजपेन युगत्रयकृतं पापं गायत्री हन्ति ॥ ६ ॥

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।

गायत्रीन्तु जपन् विप्रो न स पार्पन् लिप्यते ॥ ७ ॥

सहस्रेति । देवी गायत्रीम् । गायत्र्याः सहस्रसंख्यजप उत्तमः ।
शतसंख्यजपो मध्यमः । दशसंख्यजपोऽधमः । पापे विदमाने
तत्क्षेपस्यावश्याभावात् पापेन न लिप्यते इत्यनेनार्थात् पापक्षय-
उक्तः । तत्राप्यायासतारतम्यात् पापक्षयतारतम्यं प्रतिपत्तव्यम् ।
“फलस्य कर्मनिष्पत्तेश्चोपा लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः स्यात्”
इति जैमिनिसूत्रात् । अतएव पापक्षयार्थं गायत्रीजप एवायं
संख्याविकल्पः । “ध्यानयुक्तमावर्त्तयेदोपूर्व्या गायत्रीमष्टकत्वं एक-
देगकत्वोद्वादशकत्वः पञ्चदशकत्वः शतकत्वः सहस्रकत्वञ्च” इति
संख्यासूत्रीक्तः मध्याविकल्पस्तु सन्ध्योपामनविषय इत्यनयोर्न
विरोधः ॥ ७ ॥

व्याहृतिभिः प्रतिप्रणवां गायत्रीञ्च प्रतिप्रति ।

षट्प्रणवसंयुक्तां गायत्रीजपलक्षणम् ॥ ८ ॥

व्याहृतिभिरिति । इत्यभावलक्षणे तृतीया । प्रतिप्रतीत्यर्चकः
प्रतिशब्द उपसर्गः । अपरस्य प्रतीकपरः । एकदेशेन समुदाय-

प्रसङ्गात् गायत्रीजपे कश्चिद्विशेषमाह,—

कदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीमुदके जपेत् ।

गायत्रिग्निमुखौ यस्मात् तस्मादुत्थाय तां जपेत् ॥३॥

गायत्री यस्मादग्निमुखौ, तस्मात् जलादुत्थाय गायत्रीं जपेत् ।
प्रतिरोहितार्थमन्यत् । वृद्धमनुस्वार्द्रवाससो जलेऽपि गायत्री-
जपमभ्यनुजानाति ।

“यदि स्यात् क्लिन्नवासा वै गायत्रीमुदके जपेत् ।

अन्यथा तु शुची भूष्या जुगोपरि समाहितः” ॥

इति । आचार्येण नैतदनुजानातीति लक्ष्यते । कुतः ? कदा-
चिदपीत्यभिधानात् । जलादुत्थाय जपस्योपदेशाच्च ॥ ३ ॥

यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।

जपहोमौ तथा दानं सर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥ ४ ॥

यज्जले इति । इत्यभ्रावन्नक्षत्रे तृतीये । शुष्कवस्त्रोपलक्षितेन जले
आर्द्रयस्त्रोपलक्षितेन स्थले यज्जपादिकं क्रियते, तत् सर्वं निष्फलं
भवति ॥ ४ ॥

गृहेषु तत् समं जप्यं गोष्ठे शतगुणं भवेत् ।

नद्यां शतसहस्रञ्च यज्जलं देवसन्निधौ ॥ ५ ॥

गृहस्थिति । तत् जप्यं गृहेषु चेत् क्रियते तदा समं समफलम् ।
नद्यामिति सामोष्याधारे सममी । शतमहस्रं लक्षम् ॥ ५ ॥

निराशास्ते निवर्त्तन्ते वस्त्रनिष्पीडने कृते ।

तस्मान्न पीडयेद्वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम् ॥ १० ॥

निराशा इति । ज्ञानवस्त्रस्य निष्पीडने कृते ते देवाः पितरस्य निराशाः सन्तो निवर्त्तन्ते प्रतिगच्छन्ति । तस्मात् पित्रादितर्पण-
मकृत्वा ज्ञानवस्त्रं न निष्पीडयेत् । प्राधान्यात् पितृतर्पणमित्यु-
क्तम् । देवादितर्पणमपि बोद्धव्यम् । पूर्ववचने ज्ञानार्थिना देवानां
पितृणाञ्चानुगमनस्योक्तत्वात् पितृपदं देवानामप्युपपन्नं वा ॥ १० ॥

तत्रापि विशेषमाह,—

जलमध्ये तु यः कश्चिद् द्विजातिज्ञानदुर्व्वलः ।

निष्पीडयति चेद्वस्त्रं ज्ञानान्तस्य वृथा भवेत् ॥ ११ ॥

जलमध्ये इति । यः कश्चित् ज्ञानदुर्व्वलो द्विजातिर्यदि जलमध्ये
ज्ञानवस्त्रं निष्पीडयति तदा तस्य ज्ञानं वृथा भवति । तस्मात्
जले ज्ञानवस्त्रं निष्पीडयेदित्यभिप्रायः । स्मृत्यन्तरेऽपि ।

“यस्त्रनिष्पीडितं तोयं ग्राहे चोच्छिष्टभोजिनाम् ।

भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले” ॥

इति । ज्ञानवस्त्रस्य निष्पीडनस्तु आर्क्षीयावप्रकरवदपसव्येन
कर्त्तव्यमित्युक्तं स्मृत्यन्तरे ।

“अन्नप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पीडनम्” ।

इति । अन्नप्रकरवदित्यभिधानादपसव्येनेत्युक्तत्वाच्च दर्शनासुरे-
नेतत् कर्त्तव्यमित्यर्थादुक्तं भवति ॥ ११ ॥

लक्षणात् । छान्दसो वा प्रयोगः । तथाच प्रत्येकं तिसृणां
 व्याहृतीनामादौ गायत्र्याः प्रत्येकं षादत्यस्यादौ च प्रणवप्रयोगात्
 मिलित्वा षट्प्रणवाः सम्पद्यन्ते । तदेवं षट्प्रणवमंयुक्तां गायत्रीं
 जपेदिति विपरिणामेनानुपपन्ननीयम् । तदिदं गायत्रीजपलक्षण-
 गायत्रीजपप्रकारः । षट्प्रणवसंयुक्तमिति पाठे गायत्रीजपलक्षण-
 मित्यस्य विगेषणमेतत् । पूर्वं पापक्षयार्थं यो गायत्रीजप उक्तः,
 स एवमेव विगेषितः । उपस्थितत्वात् । एवञ्च सन्ध्योपामन-
 कालीने गायत्रीजपे नैव विगेषोऽभिनिविद्यते । अनुपस्थिते ।
 अतएव, “ॐपूर्व्यां गायत्रीम्” इति सन्ध्यासूत्रेण,

“तिष्ठेदोदयनात् पूर्व्यां मध्यमांमपि शक्तिः ।

आसीतोडूहमाद्याख्या सन्ध्या पूर्व्वतिकं जपन्” ॥

इति कर्मप्रदीपवचनेन च न विरोधः । पूर्व्वचिकं प्रणवव्याहृति
 गायत्रीरूपमिति परिशिष्टप्रकाशः । इदं हि पूर्व्वमुक्तम् ।

“प्रणवो भूर्भुवःस्वय सावित्री च तृतीयिका” ।

इति ॥ ८ ॥

ब्राह्मणं स्नातुमायान्तं पथि गच्छन्ति देवताः ।

पितरस्तत्र गच्छन्ति वायुभूता जलार्थिनः ॥ ९ ॥

ब्राह्मणमिति । देवताः पितरश्च जलार्थिनोभूत्वा वायुभूता-
 षगरीरिणः सन्तः स्नानं कर्तुं सम्यग् गच्छन्त ब्राह्मणं पथि अनु-
 गच्छन्ति ॥ ९ ॥

प्रक्षालितैस्तिलैः कृष्णैस्तर्पयेत् पितॄन् सदा ।

जलस्थोजलमध्ये तु विस्त्रिकन्तु तर्पयेत् ॥ १५ ॥

प्रक्षालितैरिति । प्रक्षालितैः कृष्णतिलैः पितॄन् तर्पयेत् ।
जलस्थो जलमध्ये तर्पयेत् न स्थलस्थः । एकैकं पित्रादिकं
त्रिसिम्भतर्पयेत् । प्रत्येकमञ्जनित्तयेण तर्पयेदित्यर्थः ।

कृष्णैस्तिलैः पितॄन् तर्पयेदित्यभिधानादन्यैस्तिलैरन्यान् तर्पये-
दित्यर्थादुक्तं भवतीति वदन्ति । देवमोऽप्याह ।

“ऋक्षैस्तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् श्वलोस्तिलैः ।

पितॄन् मन्तर्पयेत् कृष्णैस्तर्पयेत् सर्व्वथा हि ज ” ॥

इति । छन्दोगपरिशिष्टे तु,

“यवाद्भिस्तर्पयेद्देवान् मतिश्चाद्भिः पितॄनपि ।”

इति देवतर्पणं यवोदकेन कर्त्तव्यमित्युक्तम् । यद्यपि तदपि
तदुक्तप्रधानतर्पणविषयम्, तथापि स्नानसूत्रोपदिष्टस्य यवोपकल्पन-
व्यर्थवत्सोपपत्त्यर्थं प्रधानतर्पणे छन्दोगपरिशिष्टानुशिष्टं यवाद्भि-
र्देवानां तर्पणं स्नानाद्वतर्पणेऽप्याटर्त्तुमुचितमिति प्रतिपद्यामहे ।
शिष्टमनाचार्यैवमनुसृतो भवति । स्मरन्ति च ।

“देवान् ब्रह्मर्षीण्येव तर्पयेदद्यतोदकैः ।

पितॄन् भक्त्या तिलैः कृष्णैः श्वसूत्रोक्तविधानतः” ॥

इति । यद्यपि जलस्थोजलमध्ये तर्पयेदित्युक्तम्,

“स्थले स्थित्वा जले यशु प्रयच्छेदुदकं नरः ।

नोपतिष्ठति तद्धारि पितॄणां तन्निर्घर्षकम्” ॥

ये चाभ्माक कुले जाता अपुत्रा गोविणो मृताः ।

ते हृद्यन्तु मया दत्त वस्त्रनिष्पीडनोटकम् ॥ १० ॥

ये चाभ्माकमिति वस्त्रनिष्पीडनमन्त्र ॥ ११ ॥

तपथे विगयमाह, -

मिलितं कुर्यात् । अञ्जलिना तर्पणं कुर्यात् न त्वेकेन पाणिनेत्यर्थः ।
एष एव विधिः पूर्वाचार्यैः स्मृतः । न कुडो नैकपाणिनेति-
परिशिष्टान्तरवचनं प्रागेवोदाहृतम् । तथा कार्याञ्जलिः ।

“याहे विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते ।

तर्पणे सूभयेनैव विधिरथ पुरातनः” ॥

इति । यत्तु,

“उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

स भूदो नरकं याति कालसूचमनाक्षिराः ॥”

इति व्याघ्रपादवचनम् तन्नोभिलीयत्यतिरिक्तविषयम् । आत्मादि
विषयमिति माधवाचार्योक्तं वा समाधानमादरणीयम् । तथाच
शिष्टसमाचारः परिपालितो भवति ॥ १६ ॥

देवतानां पितृणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलीन् ।

असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलीन् ॥१७॥

देवतानामिति । अतिरोहितार्थः श्लोकः ॥ १७ ॥

अधीदानीं गोत्रमखन्धनाखामुल्लेखप्रकारमाह,

गोत्रं खरान्तं सर्व्वं च गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एव न मुह्यति ॥१८॥

गोत्रमिति । सर्व्वं च गोत्रशब्दः खरान्तः सतुह्यन्तः प्रोक्तो-
मुनिभिः । अस्यापवादमाह गोत्रस्येति । अक्षय्योदकदाने
गोत्रशब्दः गोत्रस्येत्येव पठ्यन्ततयोल्लेखनीयः । तर्पणे तु गोत्र-

इति स्मृत्यन्तरं मन्त्रमप्य जले तर्पणं निषिद्धञ्च, गोभिर्मपरि
ग्रितान्तरैऽपि,

“नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।

नोपतिष्ठति तत्तोयं यन्न भूमौ प्रदीयते ॥

इति तथैवोक्तं तथापि मन्त्रमप्याशुचित्वे मन्त्रमप्यापि जले तर्पणं
सुक्तं स्मृत्यन्तरे ।

‘यथाशुचि मन्त्रं वा स्यादुदके देवतापितृन् ।

तर्पयेत्तु यथाकाममप्यु मर्त्यं प्रतिष्ठितम्’ ॥

इति । मन्त्रैऽपि कुत्रानामर्त्यं तर्पणं कर्त्तव्यं न तु केवलायां
भूमौ । तदाह हारीत ।

‘वसित्वा वसनं शुक्लं मन्त्रे विस्तीर्णवर्हिषि ।

विधिस्तर्पणं कुर्यान्न पात्रेषु कदाचन ॥

पात्रादा जलमादाय शुचौ पात्रान्तरे चिपेत् ।

जलपूर्णेऽथवा गर्भे न स्थले तु विवर्हिषि ॥

क्षेत्रभस्मतुपाङ्गारकण्टकास्त्रिममाकुलम् ।

भवेन्महीतलं यस्माद्वर्हिषाऽऽस्तरणं ततः’ ॥

इति ॥ १५ ॥

आहो सेचनकाले तु पाणिनैकेन दापयेत् ।

तर्पणे नूभ्य कुर्यादपि एव विधिः स्मृतः ॥ १६ ॥

आहो इति । आहो ऊर्ध्वं वहन्तीरित्यादिमन्त्रेण यतः पिण्डानां
सेचनसुक्तं तदेकेन पाणिना दद्यात् । तर्पणे नूभ्य पाणि

परत्याश्च सुकरा यजमानपित्रादिधीः । तदत्र बहुवक्तव्यसद्भावेऽपि
अन्यगौरवभयादुपारम्यते । सिद्धान्तस्तूत एव ॥ १८ ॥

गर्भमन्त्रध्यादिके कार्ये शर्मा तर्पणकर्मणि ।

शर्मणोऽक्षय्यकाले च पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥२०॥

शर्मन्निति । व्याख्यातप्रायोऽक्षरार्थः । उत्तरश्लोकद्वयेऽपि प्रथम
श्राकयत् कर्त्ता एव न सुहृति इति चतुर्थचरणे पाठान्तरम् ।
अत्र शर्मन्ध्यादिके इत्युपसहारवाक्ये दर्शनात्, गोत्र स्वरात्
मर्त्यत्वं इति सर्वत्रैव पितः प्रोक्तमिति च पूर्वोक्तवाक्यद्वयमप्य
ध्यादिकार्याभिप्रायं बोद्धव्यम् । तथाचाध्यादिके कार्ये सर्वत्रेति
तदर्थः । अतएव,

“पितृभ्य इति दत्तेषु उपदेश्य कुशेषु तान् ।

गोत्रनामभिरामन्त्रा पितॄण्यं प्रदापयेत्” ॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे आसनदाने गोत्राद्युल्लेखो नाभिहितः
किन्त्वर्थ्यप्रदाने इति सुधीभिरवधेयम् । अत्र शर्मन्नित्याद्यभि-
धानात् देवशर्मन्नित्यादिप्रयोगोऽप्रामाणिकः ॥ २० ॥

ये वाम्बवा वाम्बवा वा येन्यजन्मनि वाम्बवाः ।

ते हस्मिन्मन्त्रिणां यान्तु ये चास्मत्तोयकाङ्क्षिणः ॥२१॥

ये वाम्बवा इति । मोयमवसानाञ्जलिमन्त्रः । पित्रादितर्पणा
नन्तरमनेन मन्त्रेणोदकं दीयते ॥ २१ ॥

इत्यमबुद्धिप्रयमान्ततयोपेक्ष्यः । एव तत्तत्कर्मसु तत्तद्रूपेण
गोत्रगण्ठयोर्मेव कर्त्ता न मांश्च प्राप्नोति । कर्त्तृति लक्ष्यत्वं
पदम् । गोत्रस्य तर्पणं प्रोक्तं इति प्रकृतद्यानाङ्गतर्पणविषयं
वचनम् । मन्त्रिहितं बुद्धिरन्तरङ्गा इति न्यायान् । प्रकृत
प्रत्ययस्य न्याय्य इति मीमांसाभाष्यकारोक्तेयः । प्रधानतर्पणे
तु कात्यायनेन द्वितीयान्तत्वमुक्तम् । यथा ।

‘यथाद्विभृत्तर्पणेहेवान् मतिन्माद्भिः पितृनपि ।

नामान्ते तर्पयामीति आटावोमिति च ब्रुवन्” ॥

इति । अत्र तर्पयामीत्वमिममन्यात् नाम्नोद्वितीयान्तत्वमण-
गम्यते । गोत्रमन्त्रपदयोरपि सुतरां तथात्वम् । एवमत्र
गोत्रपदमात्राभिधानान् गोभिनीयैर्गोत्रपदमेव वक्तव्यं न तु गोत्र
पर्याय मगोत्रपदम् ।

“मकारिणैव कर्त्तव्यं गोत्रं सर्वत्र धीमता ।

मकारः कुतपोऽप्यस्तस्माद् यत्नेन तं वदेत्” ॥

इति मत्स्यपुराणवचनं गोभिनीयव्यतिरिक्तविषयम् ॥ १८ ॥

सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणं कर्मणि ।

पितुरक्षय्यकाले च अक्षयां तृप्तिमिच्छता ॥ १९ ॥

तर्त्तत्रैवेति । व्याख्यातप्रायोऽक्षरार्थः । यद्यपि आयन्तु नः
रितर इति, एत पितरः इति चोभयथा दर्शनमस्ति, तथापि
गोभिनीयैः स्वशास्त्रोपदिष्ट पितरित्वादिकर्मैव प्रयोज्यं न
व्यम्भत्पितरित्वादि । मन्त्रान्विशब्दानां पदिन्यायेन स्वसन्धि

“हृद्भाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिय भूमिपः ।

वैश्वोऽङ्घ्रिः प्राग्रिताभिय शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः” ॥

इति । तथा व्यासः ।

“शिरः प्राश्रुत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्” ॥

इति ॥ २२ ॥

पवित्रं न भवेत् त्याज्यमाचान्तेन कदाचन ।

उच्चारं भोजनस्यान्ते तस्य त्यागो विधीयते ॥ २४ ॥

पवित्रमिति । सपवित्रेण हस्तेनाचमनं वक्ष्यति । येन पवित्रेणा
चमनं कृतं, आचान्तेन पुरुषेण तत् पवित्रं त्याज्यं न भवति ।
स्मरन्ति च ।

“सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

नोच्छिष्टं तत् पवित्रं भुक्तोच्छिष्टं तु वर्ज्यवेत्” ॥

इति । उच्चारं पुरीषोत्सर्गं भोजनस्यान्ते च तस्य पवित्रस्य त्यागो-
विधीयते । उच्चारं इति मूत्रोत्सर्गस्याप्युपजक्षणम् । अन्दोग-
परिशिष्टे ।

“पिण्डार्थं ये स्तुता दर्भास्तर्पणार्थं तथैव च ।

ष्टतैः कृतं च विष्णून् त्यागस्तेषां विधीयते” ॥

इति । विशेषमाह लघुहारीतः ।

“पिण्डार्थं ये स्तुता दर्भा यैः कृतं पिण्डतर्पणम् ।

मूत्रोच्छिष्टैर्धृता ये च तेषां त्यागो विधीयते ॥

अथेदानीमाचमने कश्चिदिदमेवमाह,—

उदक एवोदकस्थः स्थलगस्तु शुचिः स्थले ।

पादौ कृत्वोभयतैव आचम्योभयतः शुचिः ॥२२॥

उदक एवेति । उदके स्थित्वा आचम्य उदक एव शुचिर्भवति, स्थले स्थित्वा आचम्य स्थले शुचिर्भवति । जलस्य आचम्य जले स्थित्वा यत्कर्म क्रियते तत्रैव शुचिर्भवति । न तु स्थलकर्त्तव्य-
कर्मण्यपि । एवं स्थले स्थित्वा आचम्य स्थलकर्त्तव्यकर्मण्येव
शुचिर्भवति न तु जलकर्त्तव्यकर्मण्यपीत्यर्थः । उभयत्र जले स्थले
च पादौ कृत्वा आचम्य उभयतः जलस्थलयोः कर्त्तव्ये कर्मणि
शुचिर्भवति । तथाच पैठिनसिः । “अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव
शुद्धो भवति वहिरुदके आचान्तो वहिरेव शुद्धो भवति तस्मादन्त-
रेकं वहिरेकं च प्राद कृत्वाऽऽचामेत् सर्वत्र शुद्धो भवति”
इति ॥ २२ ॥

कण्ठाधः प्रविशन्त्यापस्तावत् पूतो भविष्यति ।

अन्यथा न भवेत् शौचं मुक्तकण्ठश्च नाचमेत् ॥ २३ ॥

कण्ठाध इति । याभिरङ्गिराचमनं क्रियते, ता अपः कण्ठ-
स्याधःप्रदेगं हृदयं प्रविशन्ति चेत्, ततः पूतो भवति । अन्यथा
अपः कण्ठाधः प्रवेगाभावे शौचं न भवतीति ब्राह्मणाभिप्रायं
वचनम् । मुक्तकण्ठश्च नाचमनं कुर्यात् । नाचमेदिति ऋग्वेदस्य
ब्रह्मसूत्रम् । मनुः ।

कुशा इत्यनेन कुशानां त्वान्यता नास्तीत्युक्तं भवति । अतिरोहि-
तार्थमन्यत् ॥ २७ ॥

सपवित्रेण हस्तेन ब्राह्मणा आचमन्ति ये ।

सोमपानं भवेत्तेषामन्नञ्च क्रतुमादिशेत् ॥ २८ ॥

सपवित्रेणेति । सपवित्रेण हस्तेन यदाचमनार्थमुदकपानं, तत्सोम-
पानसमम् । अन्नञ्च क्रतुमादिशेत्, सपवित्रेण हस्तेन यदन्नभोजनं
तदपि क्रतुशेषभोजनतुल्यमित्यर्थः । अथवा, तथाविधाचमोजने-
नैव क्रतुफलं लभते इत्यर्थः । तथाच गोभिलपरिशिष्टे ।

“उभयत्र स्थितेर्दम्भैः समाचामति यो द्विजः ।

सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेत्” ॥

इति ॥ २८ ॥

कुशापूतं भवेत् स्नानं कुशेनोपस्तृषेद् द्विजः ।

कुशेन चोद्धृतं तीर्थं सोमपानेन तत्समम् ॥ २९ ॥

कुशापूतमिति । निगदव्याख्यातः श्लोकः ॥ २९ ॥

अतिरेकी निन्दामाह,—

अकुशेन तु यत् स्नानं यद्दानं तीर्थवर्जितम् ।

असंख्यया च यज्जप्तं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥ ३० ॥

अकुशेनेति । दानजपयोरभिधानं प्रसङ्गागतम् ॥ ३० ॥

अपपवित्रकैर्हस्तेर्हृतं भुक्तं हुतञ्च यत् ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथा ॥ ३१ ॥

नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये हृता ।

पवित्रास्तान् विजानीयाद् यथा कायस्तथा कुशाः ॥

इति । एवञ्च विष्णुतोत्सर्गकाले यदि कुशानीवीमध्ये कृता
ब्रह्मसूत्रे वा हृतास्तदा तेषां न त्याज्यतेत्युक्तं भवति ॥ २४ ॥

जानुभ्यामूर्ध्वमाचम्य जले तिष्ठन् न दुप्यति ।

ताभ्यामधस्तथा तिष्ठन् नाचामेत विचक्षणः ॥ २५ ॥

जानुभ्यामिति । जानुभ्यामूर्ध्वमिति स्थितिक्रियाविशेषणम् ।
जानुभ्यामूर्ध्वं जले तिष्ठन् दण्डवदूर्ध्वं, स्थित्वा आचम्य न दोषभाग्
भवति । जानुभ्यामधस्तु जले दण्डवदूर्ध्वं तिष्ठन् नाचामेत् ।
किन्तुपविष्ट एव ॥ २५ ॥

वामहस्तकृतैर्दर्भैर्दक्षिणेनोदकं पिबेत् ।

रुधिरं तद्वेत् तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ २६ ॥

वामहस्तकृतैर्दर्भैरितीयभावसंज्ञने द्वितीया । वामहस्ते कुशान्
धृत्वा कुशरहितेन दक्षिणहस्तेन यथाचमनार्थमुदकं पिबति,
तदा तदुदकं रुधिरतुल्यं भवेत् । तदुदकं पीत्वा चान्द्रायणं
कुर्यात् । आचमनार्थमिति कुतो प्रायते ? प्रकरणात् । मन्दम्
पठितत्वाच्च ॥ २६ ॥

दक्षिणेन कुशान् गृह्य दक्षिणेनोदकं पिबेत् ।

सोमपानेन तत्तुल्यं यथा पाणिस्तथा कुशाः ॥ २७ ॥

दक्षिणेनेति । तदुदकपानं सोमपानेन तुल्यम् । यथा पाणिस्तथा

दीयन्ते, तानित्यर्थः । षट्कुशानितिप्रदर्शनार्थं न तु वर्जनीयानां कुशानां षट्संख्या विवक्षिता ।

“उच्चारे भोजनस्यान्ते तस्य त्यागो विधीयते” ।

इति परिगणितव्यतिरिक्ताभ्यामपि कुशानां त्यागस्य पूर्वमभिहितत्वात् । तथा हारीतः ।

“चित्तो दर्भाः पथि दर्भाः ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।

स्तरणासनपिण्डेषु षट्कुशान् परिवर्जयेत् ॥

ब्रह्मयज्ञेषु ये दर्भाः ये दर्भाः पितृतर्पण ।

इता भूचपुरीषाभ्या तेषां त्यागो विधीयते ॥

अधूता गर्हिता दर्भा ये सृष्टिना नखैस्तथा ।

कथितानग्निदध्वाद्य कुशान् यत्नेन वर्जयेत्” ॥

इति षष्ठा कुशानां वर्जनमभिधायान्येषामपि वर्जनमाह । अत्र च तेषु तेषु कर्मसु विनियुक्तानां कुशानां वर्जनोपदेशेन तदितरत्र विनियुक्तानामपि पुनरन्यत्र विनियोग प्रतीयते । तथाच षट्छ-
परिशिष्टम् ।

“दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणाद्विरत्नयः ।

अयातयामाग्नेतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥”

इति । विशेषमाह मरीचिः ।

“मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भचयो मतः ।

अयातयामाग्ने दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥”

इति । विद्याकरवाजपेयिष्ठम् ।

अपेति । अपगत पवित्र चेभ्यस्तैरित्यर्थः । निगदध्याख्यातमन्यात् ।
अत्र च पवित्रशब्दो कुशजातिवचनः । अतएव तत्र तत्र दर्भकुश
शब्दोपादानं कृतम् । न तु

“अनस्तर्गभिर्ण साध कौश द्विदन्नेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्” ॥

इति ऋग्वेदोपपरिशिष्टसंहितविशिष्टद्विदन्परम् । दक्षिणेन
कुशान् पृच्छ इति कुशेनोपसृष्टेदिति वैवर्मादिनिदेशात् । अतएव
ऋग्वेदोपपरिशिष्टम् ।

‘मध्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

कृत्वा प्रचरणीया स्युः कुशा दीर्घाश्च बर्हिषः ॥

दर्भा पवित्रमित्युक्तमतं मन्त्रादिकर्मणि ।

मध्यं, मोपग्रहं कार्यं दक्षिणं सपवित्रकः” ॥

इति मन्त्रादिकर्मसु निर्विशेषिता दर्भा पवित्रमित्याह ॥ ३१ ॥

चित्तिजातं प्रथिजातं यैः कृतं पितृतर्पणम् ।

स्तरणासनपिण्डेषु पटकुशान् परिवर्जयेत् ॥ ३२ ॥

चित्तिजातमिति । यैः कुशैराम्तरणं कृतं, ये कुशा पितादीनां
मामने दत्ताः “स्वधानियनीयान् दर्भान् अपवित्तानाप्तीर्य” इति
“स्वधानिनयनीये धारा दद्यात्” इति च आहकन्योक्ते

“पवित्तान्तर्हितान् पिण्डान् मिच्छेदुमनपावकत्” ।

इति ऋग्वेदोपपरिशिष्टोक्तेयं ये स्वधानिनयनीया कुशा, पिण्डेषु

मंसृज्यात् । न च केशान् कम्पयेत् । स्नातोऽप्यितस्त्ववश्यमा-
चामेत् ॥ ३५ ॥

दुःस्वप्नं यदि वा पश्येत् वान्ते वा क्षुरकर्माणि ।

मैथुने कटधूमौ च स्नानमेव विधीयते ॥ ३६ ॥

दुःस्वप्नमिति । कटधूमः चिताधूमः । स्मरन्ति च । “चिताधूम-
स्पर्शने सर्वे वर्णाः स्नानमाचरेयुः” इति । निगदव्याख्यात
मन्यत् ॥ ३६ ॥

द्विजोऽयं ज्ञाति नित्यं यः पञ्चाङ्गं विधिपूर्वकम् ।

अश्वमेधफलं तस्य गोभिलीयवचो यथा ॥ ३७ ॥

द्विज इति । पञ्चाङ्गं विधिपूर्वकमिति क्रियाविशेषणम् ।
योऽयं द्विज इति संबन्धः । पञ्चाङ्गं “मृत्तिलकुशगोमयाक्षतानुप-
कल्पः” इति स्नानसूत्रोक्तेः पञ्चभिरङ्गैरूपितम् । तिलाक्षतयोः
स्नानाङ्गतर्पणे विनियोगेऽपि प्रणाख्या स्नानाङ्गत्वमयगन्तव्यम् ।
सूत्रोक्तयकुशमन्त्रतर्पणरूपैः पञ्चभिरङ्गैरूपितं वा । अतिरोहितार्थ-
मन्यत् ॥ ३७ ॥

मन्त्राः—पावकान्दत्तादि, सप्तव्याहृतयः, सावित्री च
सप्तमवाऽऽश्वमेध, महस्त्रयीर्षत्यादि, घृतवतीत्यादि, अश्वकान्तेत्यादि,
इदं विष्णुरित्यादि, त्रीणि पदेत्यादि, विष्णोः कर्माणीत्यादि,
तद्विप्रास इत्यादि, अतोदेवा इत्यादि, उदयमित्यादि, उदुत्तम-
मित्यादि, मृत्तिके ब्रह्मदत्तेत्यादि, अमोसीत्यादि, गावघदि-
त्यादि, ऋतस्तेत्यादि, शंनोदेवीत्यादि, आपोहिष्ठेत्यादि, तरत्त-

“संयद्वाहकं यावत् शुद्धिः स्यादिष्टवर्हिषाम् ।

अतः परं न गृह्णीयाज्जपादौ यज्ञकर्मणि ॥”

इति ॥ ३२ ॥

जलमध्ये उमशाने वा वल्मीके मुपिकोत्करे ।

कृतशौचञ्च यच्छेषमग्राह्याः पञ्च मृत्तिकाः ॥ ३३ ॥

जलमध्ये इति । अन्तर्जनमृत्तिका उमशानमृत्तिका वल्मीक
मृत्तिका मुपिकोत्करात्मृत्तिका शौचावशिष्टमृत्तिका चेति
पञ्च मृत्तिका न ग्रहणीयाः । कृतशौचञ्च यच्छेषमिति सामान्योप
क्रमाभिप्रायेण नपुंसकनिर्देशः । यच्च श्रमांसादिभिरपि क्षुत्
प्रतिदन्तुमित्यादौ यदत् । कान्दसौ वा व्यत्ययः । “मृत्तिलकुग
शोमयाचतानुपकम्पा” इति खानसूत्रे यन्मृत्तिकोपकल्पनमुक्तं तैव
मृदनेन विशेषितेति बोध्यम् ॥ ३३ ॥

न कुर्याद्देहान्तसंहर्पमालूनं देहभाजनम् ।

अपमृज्य च न स्नायाद्वातमम्बरपाणिना ॥ ३४ ॥

न कुर्यादिति । देहस्य भाजनमेति देहभाजनमिति इत्थैक
वद्भावः । तदालूनं नद्यादिना उल्लिखितं न कुर्यात् । वस्त्रेण
पाणिना वा शरीरं मार्जयित्वा न स्नायात् । स्नानकाले वस्त्रेण
पाणिना वा भावं न मार्जयेदित्यर्थः । अतएव ॥ ३४ ॥

स्नातो गान्धाणि संमृज्यात् स्नानशाय्या न पाणिना ।

न च निर्धूनयेत् केगानाचामेत्त्वेव चोत्थितः ॥ ३५ ॥

स्नातइति । स्नातः मन् स्नानशाय्या पाणिना च गान्धाणि न

श्राद्धकल्पः ।

तत्र

प्रथमः खण्डः ।

वातोयस्य चिराय क्षामरधरोवेदादयोवन्दिनः
सूर्याचन्द्रमसौ प्रदीपसदृशौ स्वस्मिन् महिम्नि स्थितिः ।
सर्गैरक्षयमप्ययय जगतां क्षत्वं शुभामन्त्रिणो-
भृत्यास्ते ऋतवोविचित्रविभवाः कस्मैचिदस्मै नमः ॥
उदयसु मानसगगने पित्रोः पद-नख-सुधाकर-श्रेणी ।
अन्तर्गतमपि भूयोया तमसां राशिमुपहन्ति ॥
विलोक्व पारमर्षाणि तन्नास्त्रालोच्य संग्रहान् ।
छन्दोगश्राद्धकल्पस्य भाष्यमाभाष्यतेऽधुना ॥

तत्रभवान् स्वर्वाकारोऽष्टाश्रुतोद्दिष्टस्यान्वाहार्यस्यान्येषाञ्च श्राद्धानां
प्रयोगं प्रतिपिपादयिषुः श्राद्धकल्पाख्यमिदं शास्त्रं रचयाञ्चकार ।
छन्दोगश्राद्धप्रयोगजिज्ञासूनां सुखावगतये तस्येदमस्ययस्या वृत्तिरा-
रभ्यते । व्याचिख्यासितस्य श्राद्धकल्पशास्त्रस्येदमादिमं सूत्रम्—

अथ श्राद्धम् ॥ १ ॥

वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः । तत्रायमथशब्दश्रानन्तर्यार्थः । सम्यग्-
करणार्थस्य । उच्चार्यमाणस्य मङ्गलप्रयोजनोभवति । श्रानन्तर्यार्थ-

मन्दोत्थादि, एतोन्विन्द्रमित्यादि, तमुष्टवासेत्यादि, सहस्र
शीर्षेत्यादि, त्रिपादूर्ध्वेत्यादि, पुरुषएवेत्यादि, ऋतञ्चेत्यादि,
पुनः शनोदेत्यादयः । अथ नित्यवत् सन्ध्यामुपामीत । उदुत्थ
मित्यादि, चित्रमित्यादि, आय गौरित्यादि, अपत्येतादित्यादि,
तरणिरित्यादि, उद्यामेपीत्यादि ।

इति ज्ञानसूत्रपरिगिट समाप्तम् ॥

मन्त्रा इति । ज्ञानसूत्रे येषां मन्त्राणां विनियोग उक्तास्तैः मन्त्रा
इह प्रतीकद्वारा निर्दिश्यन्ते कश्चिन्नामतोऽपि । निर्देयसायम
समोद्धार्य । मन्त्रा इत्यादि यन्त्र सञ्चितं न दृश्यते ॥

चन्द्रकान्तकृतिरपि ते शतरे

माधुभिः सकृदणैर्निरीक्ष्यताम् ।

तैः क्षुद्रपक्षपातैः स्वभावतो

नातः कारणलक्षोऽप्यपेक्षितः ॥

इति मेरुपुरनगरवास्तुशिल्पग्रन्थटीयमहामहोपाध्यायराधाकान्त-

मिश्रकान्तवागीशभट्टाचार्यात्मजब्रह्ममयीपुत्रव्याधिचन्द्रकान्त-

तर्कानन्दभट्टाचार्यविरचित ज्ञानसूत्र

परिगिटमार्थं सम्पूर्णम् ॥

नार्यो वा । कन्दमि प्रणवद्वार्येषु अन्येष्वदी खल्वयगन्दः
पठ्यते ।

आहम्,—इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणोनामधेयम् । तथाचाप
स्तम्बसूतम् । “अधेतन्मनु आहगच्छ कर्म प्रोवाच”—इति ।
तदिदम्—“तस्मैदम्”—इति वा, ‘तेन सूतम्’—इति वा,
“चूडादिभ्य उपसस्थानम्”—इति वा भवति । सेय यथाकयश्चि
दुत्पत्ति । प्रसिद्धिस्तु वक्ष्यमाणलक्षणे कर्मणि द्रष्टव्या । यच्च
रघुनन्दनेन,—

“संस्कृत व्यञ्जनाद्यान् पयोदधि घृत मधु ।

अहया दीयते यस्मात् तेन आह निगद्यते” ॥

इति पुनस्त्यवचन आहगच्छस्य कर्मणामधेयताया प्रमाणम्—इति,
तद्वचनवनेनैव,—अहया भन्वादेर्यद्दानं तत् आहम्— इति चाभि
हितम् । तदमङ्गलम् । दानार्थं तद्वितम्भानुगामनात् । अपिच ।
दीयते,—इति कर्मणि तिङ् अवणादत्र खल्वत्र विगिथ्यते । तेन,
दीयमानस्यान्वादेरत्र आहत्वमुच्यते, न कर्मण । दृश्यते खल्वन्य
व्याप्यत्रस्य आहव्यपदेग,—‘अदैव भोजयेत् आहम्’—इति,
“आहभुक् चाष्ट वर्जयेत्”—इति, ‘आहभीक्षा च कर्त्ता च’—
इति, “अगती आहभोजने”—इति चैवमादी बहुलम् । तदिदं
पुनस्त्यवचनं न आहगच्छस्य कर्मणामधेयताया नवीकार्यताया
प्रमाणमित्यस्यान एवाय सरम्भ । न खल्वन्वादेर्दानमेव आह,
किन्तु यत्रैतत् अहया दीयते, तदेव कर्म आहगच्छामिधेयं भवति ।
कथं ज्ञायते ?

स्तावत्,—‘अभावस्याया तत् आहम्’ ‘इतरदन्वाहार्थम्’—इति सूत्रयता भगवता गृह्यकारेणान्निमतामन्वाहार्थं नाम आह विहितम् । न च तस्येतिकर्त्तव्यता काचिदभिहिता । भवितव्यं नु तथा । अनग्निमतामपि आहं मपरिकरं वक्तव्यम् । अतो गृह्य शास्त्राध्ययनानन्तरं आह प्रयोग-प्रतिपिच्छया आहकल्पाख्यमिदं शास्त्रमध्येतव्यमित्ययमर्थः । आहस्यधातानादीनि कर्त्तव्यानि गृह्य कारिणीकृतानि । आहन्तु न तयोक्तम् । तदिदानीमन्माभिर्वक्तव्यमित्यभिप्रायः ।

सम्बन्धकरणस्य च प्रयोजनम्,—गृह्योक्ता परिभाषा, कथम् वापि प्राप्नुयुः—इति । कथं च न प्राप्नुयुः ? शास्त्रान्तरत्वादस्य, गृह्यकर्त्तव्यविषयत्वाच्च परिभाषाणाम् । शास्त्रान्तरं स्वस्वेतत् आह कल्पाख्यं गृह्यशास्त्रात् । परिभाषायां गृह्यकर्त्तव्यविषयमभिव्यक्ति, इति गृह्यभाष्येऽप्युच्यते । अथापि च्यात्,—अन्वाहार्थस्य गृह्योक्तत्वात् तत्र गृह्योक्ताः परिभाषा प्राप्नुयुः ?—इति । अचोच्यते । तत् प्राप्नुयुरग्निमतामिव । तेषामिव आहस्यान्वाहार्थपदाभिधेयत्वात् । अनग्निमतामपि आहं कथं नु ता. प्राप्नुयुरिति स्वस्वमो सम्बन्धः कियते । उच्यते । अनग्निमतामपि प्राप्नुयुः,—इति पश्याम । किं कारणम् ? यदयं पिण्डपितृयज्ञधर्मानकं प्रदेष्ट्यति । एषर्त्तुर्हि सम्बन्धकरणान् कौशुमादिविषयत्वमप्यावगम्यते । तस्मात्,—गोभिलगृह्योक्तस्यैव पिण्डपितृयज्ञस्य धर्माभयं प्रदिशन्ते । अन्यथा न प्राप्यते,—कस्य पिण्डपितृयज्ञस्य धर्माः प्रदिशन्ते,—इति । अपर्युक्तस्यैव शास्त्रानुचचार्यो वाऽयमयमगच्छ । अन्वाहार्थादप्योक्त

साधारणं नाम आहम्,—इत्यनन्निमतामप्यमावस्यायां कृष्णपक्षे च करणीयं भवति । अन्यथा साधारणत्वमस्य पीड्यते । अपि च मातृस्ये तावत् पुराणे, पूर्वस्त्रिविध्याये,—

“पितृयज्ञस्तु निर्व्वर्त्यं तर्पणाष्टं द्विजोऽग्निमान्” ।

इत्यादिना,—

“तद्वानेन विधानेन देयमन्निमता सदा” ।

इत्यन्तेन ग्रन्थेनाग्निमतां आहमभिधाय,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि विश्वाना यदुदीरितम् ।

आहं साधारणं नाम भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्” ॥

इत्यादिना, “एतच्चानुपनीतोऽपि”—इत्याद्यन्तेन ग्रन्थेन अग्निमतामनन्निमताश्च साधारणं आहं परस्त्रिविध्याये समुपदिष्टम् । अतएव, ‘अग्निमत्आहम्’—इति, ‘साधारणाम्बुदयकौर्त्तनम्’—इति चैतावध्यायावाचकते । तात्पर्य्यमिदं कल्पनारसिकोरघुनन्दनस्त्वेतदप्यर्प्यलोचयन् कण्ठोक्तमपि साधारणत्वञ्चान्वययन्,—‘अमावस्याया यन्नित्यत्वाभिधानं तस्मान्निपरं कृष्णपक्षस्य यन्नित्यत्वाभिधानं तस्मान्निभिन्नस्य’—इत्युत्प्रासमेव वर्णयाश्चकार । तथा मार्कण्डेयपुराणम् ।

“कार्य्यं आहममावास्यां मासिमास्युदुपपद्ये ।

तथाऽष्टकास्त्रयवष्टमिच्छाकालं निबोध मे” ॥

इति । उदुपपद्योऽमावस्या । सीयं निमित्तकालयोरभेदो नित्यतामस्य सूचयति । एतदपि तत्रैव सुव्यक्तमुक्तम् ।

“मेतं पितृंश्च निर्दिश्य भोज्यं यत् प्रियमात्मनः ।

यद्व्या दीयते यत्र तत् आहं परिकीर्तितम्” ॥

इति पृथ्वीचन्द्रोदयादिष्टतमरीचिवचनात् । इत्यास्तां विस्तरः ॥१॥

अमावस्यायां पितृभ्योदद्यात् ॥ २ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । अमावस्यायाम्,—इति सप्तमीनिर्देशात्
निमित्तत्वमस्याप्रवणच्छामः । अरन्ति च ।

“न निर्व्वपति यः पिण्डं प्रसीतपितृकीमरः ।

इन्दुक्षये मामि मासि प्रायश्चित्तीयते तु सः” ॥

इति । न च, कृष्णपक्षनिमित्तकएव आहं प्रशस्तकामोऽमावस्येत्य-
भिप्रायेणेदं वचनम्,—इति भ्रमितव्यम् । प्रशस्तकालस्यातिक्रमे
प्रायश्चित्ताभ्यनुष्ठानानुपपत्तेः । न चात्र कृष्णपक्षस्य नामापि
श्रूयते । तथा याज्ञवल्करः ।

“अमावस्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम्” ।

इति कृष्णपक्षाद्भेदेनैवामावस्या अरन्ति । तथा मत्स्यपुराणे,—

“अमावस्याष्टकाकृष्णपक्षपञ्चदशीषु च” ।

इत्यादीन्वभिधाय,—

“एतज्ज्ञानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु सर्वसु ।

आह साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ।

भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रथमम्योऽपि नित्यशः ।

शूद्रोऽप्यमश्वत् कुर्यादनेन विधिना पुधः” ।

इत्यामावस्याया कृष्णपक्षे च पृथक् पृथक् आहमभिहितम् । तदिदं

इति सूत्रयन् अनुद्देश्यत्वं स्वामित्वाभावञ्च ब्राह्मणानां दर्शयति । यथा खन्वाहवनीयोऽग्निरनुद्देश्योऽपि प्रतिपत्तिस्थानं देवतोद्देशेन त्यक्तस्य द्रव्यस्य एवमिहापि पितरएवोद्देश्या ब्राह्मणास्तु प्रतिपत्तिस्थानमेव परं न पुनरुद्देश्या,—इति । त्यागोऽयं ब्राह्मणस्य स्वामित्वमुत्पादयतीत्यत्रापि न प्रमाणम् । पित्रुद्देशेन त्यक्तस्य खन्वस्वामिकतया ब्राह्मणे तस्य प्रतिपत्ती उपादानमेव हि तस्य स्वामित्वमुत्पादयेत्, नास्मां त्यागप्रामाण्याभावात्—इति शिष्यते । न हि भवन्ति प्रकार—पितृणां आद्यमिति वत् ब्राह्मणानां ग्राहकमिति । अपिच । ‘अप्सु पिण्डान् सादयेत् ‘प्रणीते वाऽग्नी’ ‘ब्राह्मणं वा भोजयेत्’ ‘गवे वा दद्यात्’—इत्यस्मद्वृत्तकारेण ब्राह्मणस्य भोजनमात्रोपदेशात् तस्य स्वामित्वं नोत्पद्यते—इत्येव गच्छाम । न खलु येन ब्राह्मणं भोजयति, तत्रास्य स्वामित्वम् । तदुद्देशेन त्यागस्वाभावात् । तस्य प्रतिपत्ताभावाच्च । अन्यथा यावद्भवति—पराव्रमसौ भुक्त, इति, तावद्भवति—पराव्रमसौ प्रतिगृह्णाति,—इति । तथाच तत्रभवतामृषीणामुभयोस्तुत्यदोषवादीनं स्यात् । न चैव शिष्टा प्रतिवन्ति । अत्रादिसामान्याच्चैतदेव प्रतिपत्तव्यम् । न खल्वप्सु पिण्डानां सादने प्रणीते वा अग्नी, गवे वा दाने तत्र स्वामित्वमवादीनामुत्पद्यते । तस्मात्, तस्मात्मात्रात् ब्राह्मणस्यापि न तत्र स्वामित्वमुत्पद्यते,—इत्याख्येयम् ।

हामस्तर्ह्यं स्यात्, प्रणीतेऽग्नी सादनोपदेशात् । न,—इत्युच्यते । आसेचनाधिकं हि यजति होममाचक्षते गौमामका । न खल्वत्र यजतिरासेचनाधिकं, किन्तु यथाह्वायिनौ प्रतिपत्तिरेव

‘दर्शस्तत्र निमित्त वै कालश्चन्द्रक्षयात्मक ।

नित्यता नियत कालस्तस्या ससूचयत्यथ’ ॥

इति । चन्द्रक्षयात्मक कालोऽपि दर्शएव । अतएव, यदेव निमित्त मरुत काल —इति निमित्तनियत कालस्तस्य नित्यता सूचयति —इत्याह । अपरे पुनरेतद्विद्वान्मोक्ष्यावच्छते,—“मासि मासि कार्यं यत् याव तत चन्द्रक्षयेऽभावस्या प्राप्यातिप्रशस्तम् । चन्द्रक्षयाभावेऽपि वर्धमानाया यावविधानेन अभावस्याऽभावेऽपि चतुर्दश्यन्तयामे यावविधानेन च विगिष्टविधित्वानुपपत्तिः”— इति । तदिदमनार्य कपोलकल्पितश्चेत्युपेक्षणीयम् । तस्मात्,— नैव कल्पपक्षनिमित्तयावस्य प्रशस्तकालाभिप्राय सूत्र वर्णनीयम् । अमशब्दितत्वात् । प्रमाणाभावाच्च । इत्याख्येयम् ।

पितृभ्यः,—इति चतुर्थ्या पितृणामत्र देवतात्वम् । तथाचापस्तम्बसूत्रम् । “तत्र पितरोदेवता” —इति । देवतात्वस्तु देवनादे गिततुर्त्यन्तपदनिर्देश्यत्वं वेदमेवत्वागोद्देश्यत्वं वा,—इत्यन्तदेतत् । तस्मात् —यागोऽयम् । ‘यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रिय समुदाये कृतार्यत्वात्’—इति जैमिनिसूत्रात् । ददातिप्रयोगश्च गौणः । उद्देश्यगतस्वामित्वजनकस्यागोहि दानम् । न च पित्रादीनां स्वामित्वमस्ति । ब्राह्मणस्येति चेन्नानुद्देश्यत्वात् । इति चेत् पण्यमि,—माभूत् पित्रादीनां स्वामित्वं ब्राह्मणस्य तु भविष्यति,— इति । तदपि नास्ति । कस्मात् ? अनुद्देश्यत्वाद्ब्राह्मणस्य । कथं पुनरनुद्देश्यत्वं ब्राह्मणस्य ? प्रमाणाभावात् । पितृणामेव तथा स्वीपदेगाच्च । तथा चापस्तम्बोऽपि । ‘ब्राह्मणायाहवर्नीयाय —

पितृभ्यः,—इति चतुर्थ्या अन्यधानुपपत्त्या हि देवतात्वं पितृणां कल्पनीयम् । तच्च बहुवचनात् संहितानां परिचिकल्पयिष्यितम् । साहित्यस्य च त्यागक्रियापेक्षया परिचिकल्पयिष्यया त्यागस्मैकत्वं मानुमानिकम् । प्रत्यक्षम् प्रत्यक्ष त्यागोपदेशः । तस्मात्,—अन्यथासिद्धप्रत्येकत्यागोपदेशवन्मात न सिनितानां देवतात्वम् । शक्यं हि बहुपचनमभिधानक्रियापेक्षयापि जेतुम् । ‘असावेतत्ते,—इति यजमानस्य पितरः, असावेतत्ते,—इति यजमानस्य पिता सहायः, असावेतत्ते,—इति यजमानस्य प्रपितामहायः,—इत्यपि निगमोभवति ॥ २ ॥

पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्य ॥ ३ ॥

‘पितृभ्योदद्यात्’—इत्यनुवर्त्तते । अपरपक्षस्य कल्पपक्षस्य । तथाच श्रूयते । “पूर्व्ये पक्षोद्धानामपरं पक्षं पितृणाम्”—इति । “योऽपक्षीयते सोऽपरपक्षः”—इत्यपि निगमाभवति । वागर्थो वैकल्पिक कल्पात्सर समुच्चिनोति । कथं नाम ? पञ्चमीप्रभृति वा दद्यात् प्रतिपन्नभृति वा,—इति । तथाच गीतम् । ‘पञ्चमी प्रभृति वाऽपरपक्षस्य यथायाह मर्त्यस्मिन् वा’—इति । अथवा । वागर्थो वक्ष्यमाणकत्यापेक्षया विकल्पाद्यः ॥ ३ ॥

यदहर्ह्यस्मिन्नहनि उपपद्येत ॥ ४ ॥

‘वाऽपरपक्षस्य’—इत्यतदिहापि सम्बध्यते । कुत ? मध्यपठितस्य विशेषाभावात् । तदयमर्थः । अपरपक्षस्य यदहर्ह्यस्मिन्नहनि उपपद्येत सम्पद्येत द्रव्यादिकम्, तदहर्ह्यां पितृभ्योदद्यात्,—इति । उप

निमित्तान्तरप्रणीते भ्रमनावुपदिश्यते,—इति नासौ होमः । यदि वा होमोऽयं भवेदपि, किन्त्व तेन भविष्यति, दानं खल्वसौ न भवत्येव । तस्मात्,—‘ब्राह्मणाद्याहवनीयार्थे,—इत्यनेन स्वामि-
त्वजनकस्यागोदानम्,—इति दानलक्षणमत्रास्ति,—इति सूचि-
तम्,—इति, ‘अस्तिचोद्देश्यताऽपि ब्राह्मणस्य, तद्वत्स्वामित्वा-
भिसन्धानेन द्रष्टव्यायात्’—इति च वदन् शूलहस्तः परास्तः ।

पितृभ्यः,—इति च पितृपितामहप्रपितामहपरम् । कथं ज्ञायते ? पिण्डपितृयज्ञे तेषामिचोद्देश्यत्वात् । अत्रापि तस्यैव धर्मप्रदेयाच्च । मातामहादीनान्तु आचं दृयग्वचनेनोपदेक्षति । तदिदं बहुवचनम्,—“सौमे वसानामग्निमादधीयाताम्”—इत्या-
दिवदभिधानक्रियाऽपेक्षया साहित्यं बोधयति । उद्देश्यक्रिया हि प्रत्येकं परिसमाप्यते,—इति न तामपेक्ष साहित्यं सम्भवति ।
त्यागक्रियापेक्षयेति चेन्न नानात्वात् । इति चेत् भवान् पश्यति,—
माभूत् उद्देश्यक्रियापेक्षया साहित्यं त्यागक्रियापेक्षया तु भवि-
ष्यति । नैव दोषः । कस्मात् ? नानात्वात् त्यागक्रियायाः । त्याग-
क्रिया हि प्रत्येकमेवोपदिष्टा षट्कारेण । तथाच षट्सूत्रम् ।
“पितुर्नाम षट्हीत्वाऽसाविष ते पिण्डोमे चात्र त्वामनु यांच त्वमनु
तस्मै ते स्वधेति” “अथ उपसृष्ट्यैवमेवेतरयोः”—इति । यद्यपि,
अन्वटक्यकर्मण्येतत् सूत्रितम्, तथापि—“अन्वटक्यस्थानीपाकेन
पिण्डपितृयज्ञोप्याख्यातः”—इति सूत्रेणान्वटक्यधर्मस्य पिण्ड-
पितृयज्ञे पितृयज्ञधर्मस्य चात्र प्रदेगात् अत्रापि प्रत्येकमेव त्यागः
मिष्यति । सूत्रकारोऽप्यत्रभवानर्थादो प्रत्येकं त्यागमुपदेक्षति ।

इत्यादिश्रुत्युक्तलक्षणस्य । वाग्रब्दः,—

“अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु यादं कुर्याद्दिने दिने ।

द्विभागहीनं पक्षं वा द्विभागन्वर्द्धमेववा” ॥

इति ब्रह्मपुराणाद्युक्तकल्पान्तरापेक्षया विकल्पार्थः । तत्र, ‘अर्द्धम्’—

इति पक्षस्यार्द्धमष्टम्यादिकमित्यर्थः । अर्द्धं पक्षम्,—इत्यन्वयोप

पक्षे । न तु द्विभागस्वार्षिकम् । अर्द्धद्विभागयोर्द्धयोरपि पक्ष

विशेषणतया समत्वेन परस्परमन्वयात्तदुपपत्तेः । तथाच गौतमः ।

“अथापरपक्षे यादं पिष्टभ्योदद्यात् पञ्चम्यादि दद्यान्तमष्टम्यादि
दशम्यादि नर्व्वर्क्षिय” —इति ।

यच्च,—

‘पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्वगयोर्ज्ञेयम्’ ।

इति वचनम् । पञ्चमीभारभ्योत्तरतिथिषु,—इति तस्यार्थः ।

“पञ्चम्योरन्तरे दद्यादुभयोरपि पक्षयोः” ।

इति हेमाद्रिप्रभृतयः पठन्ति । आश्विनकृष्णशुक्लपक्षपञ्चम्यो-
र्मध्ये,—इति वर्णयन्ति च । सोऽयमपरपक्षस्याहस्य गौणकालः ।

‘भौजङ्गी तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम्’ ।

इत्यपि वचनं भवति । एतन्,—

“पञ्चम्यूर्द्ध्वं तत्रापि दशम्यूर्द्ध्वं ततोऽप्यति” ।

इति विण्भर्ग्योत्तरवचनमपि व्याख्यात वेदितव्यम् । पञ्चमीभारभ्य
करणेऽपि द्विभागहीनत्वं पक्षस्य नानुपपन्नम् । प्रतिपदादितिथि
चतुष्कस्य चतुर्दश्याय त्यागेन तदुपपत्तेः । स्मरन्ति च ।

‘यादं गच्छद्गतस्यैव चतुर्दश्या महान्तये’ ।

पद्यते,—इति पाठेऽपि तथेवार्थः । सोऽयं विकल्पः,—पञ्चमी प्रभृति वा दद्यात्, यदहंरूपपद्यते तदहंवा दद्यात्,—इति ।

तदनेन सूत्रद्वयेन कृष्णपक्षतिमित्तमपि आदमुपदिष्टं भवति । तदिदं यादृश्यम्—अभावस्यानिमित्तकृष्णपक्षतिमित्तञ्च,—इति । तत्र, कृष्णपक्षनिमित्तस्य यादृशे प्रशस्तकालोऽभावस्येति तन्मान्तरकारा स्मरन्ति । तथाच निगमः । ‘अपरपक्षे यदहं सम्पद्यते अभावस्यायान्तु विगेषेण’—इति । न चैतावता अभावस्यायाः निमित्तत्वं शक्यमपञ्जीतुम् । न खल्वन्यस्य प्रशस्तकालो न भवत्यन्यस्य निमित्तमित्यत्र किञ्चित् प्रमाणमस्ति । अभिहितस्यैतदस्माभिरुपस्थादेव । निगमवचनमात्रद्वयीं रघुनन्दनस्माद्,—‘अभावस्या न निमित्तान्तरं, किन्तु कृष्णपक्षनिमित्तआवस्य प्रशस्तकालः’—इति । तदवश्यम् । अपरपक्षे यदहं सम्पद्यते तदहं कुर्यात्, कृतेऽप्यपरपक्षे यस्मिन् कस्मिंश्चिदहनि, अभावस्यायान्तु विगेषेण यत्नेन कुर्यात्, तुगव्दात् पूर्वञ्चादन्यदिदं यादृक्—इति यदि निगमवचनस्यार्थः, तदा तदपि तन्मतमुन्मूलयति,—इत्यन्तु किं विस्तरेण ॥ ४ ॥

इयमपरा सूत्रद्वययोजना,—

पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्य ॥ ३ ॥

अपरपक्षस्य,—

“आपादौमवधि हत्वा यं स्वात् पक्षस्तु पञ्चमं ।

न विज्ञयोऽपरं पक्षं कन्या गच्छतु वा न वा” ॥

वचनं भवति । ब्रह्मपुराणवचने, 'एववा'—इति निपातसमुदायो-
विकल्पवाची । न तु एवग्रन्थो नियमार्थः, वाग्रन्थो विकल्पार्थः,—
इति निपातद्वयम् । त्रिमासकरणे, 'शर्द्धमेव,'—इति नियमा-
नुपपत्तेः । अतएव सङ्कलरणसंख्यां नागरखण्डम् ।

“आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंख्ये दिवाकरे ।

यो वै श्राद्धं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे ॥

इति । एकस्मिन्नपि,—इत्यपिकारादनुकम्पोऽयम् । न चैतत्
कन्यास्यरविनिमित्तश्राद्धपरं वचनम् । एकस्मिन्नपि,—इत्यपि
कारलभ्यस्थानेकत्रकरणस्य तत्राभावात् । सङ्कलितं तत्करणमिष्यते ।
तथाच मर्गः ।

“पञ्चश्राद्धं यदा कुर्यात्तर्पणस्तु दिने दिने ।

सङ्कलनहालये चैव परेऽहनि तिस्रोदकम्” ॥

इति । तथा नारदः ।

“सङ्कलनहालये काम्ये पुनः श्राद्धेऽस्त्रिलेषु च ।

अतीतविषये चैव सर्वमेतत् विचिन्तयेत्” ।

इति सङ्कलनहालये दर्शयति । एतत्,—इति नन्दादिवर्जनम् । तथा
कात्यायनः ।

“अशक्तः पञ्चमध्ये तु करोत्येकदिने यदा ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् पिण्डदानं यथाविधि” ।

इत्येकदिनेऽपि करणं सुस्पष्टमुपदिशति । तदत्र अपरपक्षश्राद्धे
बहु वक्तव्यमस्ति । अन्यगौरवमयादुपारम्यतेऽस्माभिः । अथेव-

इति । त्रिभागादिकल्पेऽप्येवैव रीतिरनुसर्त्तव्या । पक्षकल्याण्यये
तु चतुर्दश्यामपि आह कर्त्तव्यमेव भवति । पक्षव्यापकतायाः
प्रकारान्तरेणानुपपत्तेः । तथाच कार्णार्जिनिः ।

“नभस्वस्यापरे पक्षे आह कुर्याद्दिने दिने ।

नैव नन्दादि वर्ज्यं स्यान्नैव वर्ज्या चतुर्दशी” ॥

इति । तथा ब्रह्माण्डपुराणम् ।

“कन्या गते मघितरि दिनानि दश पक्ष च ।

पार्व्येन विधानेन आह तत्र विधीयते” ॥

इति । तथा तत्रैव ।

“कन्या गते सयितरि यान्यहानि तु षोडश ।

ऋतुभिस्तानि तुल्यानि देवोनारायणोऽब्रवीत्” ॥

इति । इदञ्च षोडशत्वमाश्लिष्यशुक्लप्रतिपदा सह द्रष्टव्यम् । कथं
ज्यायते ?

“षड्.षोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।

चन्द्रक्षयाविशेषेण माऽपि दर्शान्तिका स्मृता” ॥

इति देवमवचनात् । कन्या गते मघितरि,—इति कन्यासम्बन्धस्य
प्राप्तस्यमभिप्रेत्योक्तम् । तदाह शास्त्राथिनः ।

‘कन्यास्यार्कान्वित, पक्ष, षोऽत्यन्तं पुण्यं उच्यते” ।

इति । एहमनु ।

‘मध्ये वा यटि वाऽप्यन्ते यत्र कन्या तज्जिह्वि ।

म पक्ष, मकलः श्रेष्ठः आहषोडशकं प्रति” ॥

इति । एवञ्च, ‘कन्या गच्छतु वा न वा’—इति ममस्तपसाभिप्रायं

“वृत्तिके शुक्लपक्षे तु नवान्न गच्छते बुधैः” ।

इति कालान्तरन्वयेषां भन्तव्यम् । कस्मात् ? ‘धान्यपाक
धगादन्ये’—इति नवयज्ञे तथा दर्शनात् । अन्ये खल्वाचार्याः
धान्यान्तरपाकवगादपि नवयज्ञमिच्छन्ति । शालयः किं वृत्तिके
पश्यन्ते । रघुनन्दनस्तु नवयज्ञेष्टिष्टपरिकल्पनां आहोऽभ्युप-
गच्छन्नप्याह । ‘वृत्तिकशुक्लपक्षो न कालान्तरं किन्त्वतिपतित-
ब्रीहियाहस्य गौणकालमध्ये तस्य प्रागक्षयमात्रम्’—इति ।
देगोपपत्तिर्गौणप्राप्तिरूपा । कथं ज्ञायते ?

“गत्वेव तीर्थं कर्त्तव्यं आह तत्प्राप्तिहेतुकम् ।

पूर्वाह्णेऽप्यथवा प्रातर्दशे स्यात् पूर्वदक्षिणे” ।

इत्यादिवचनेभ्यः । पालीपपत्तिः शौचियन्त्राक्षणप्राप्तिरूपा । कुत ?

“तस्मात् दद्यात् सदोदुक्तोविदस्तु ब्राह्मणेषु च” ।

इत्यादि करणात् । तदेतास्तु द्रव्यदेशपालीपपत्तिषु यत् आहं, न
तत्र कृष्णपक्षाद्यपेक्षा अवश्यं कर्त्तव्या । कथं ज्ञायते ? यदहर-
मीषामुपपत्तिभूतदह आहविधानेन तदसम्भवात् । अरन्ति च ।

“तीर्थद्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत् ।

पान्त्रञ्च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः आहं मिधीयते” ।

इति ।

“यथा सेवापरः पक्षः पूर्वपक्षादिगिष्यते ।

तथा आहस्य पूर्वाह्णादपराह्णोर्विशिष्यते” ।

इत्यादिकमप्येतद्विषयं द्रष्टव्यम् । गौतमोऽपि । ‘द्रव्यदेशब्राह्मण
सन्निधौ वा कालानियमः शक्तिः’—इति सूत्रयन्तेतदेवाह ।

मपरपक्षस्य पारिभाषिकत्वे कृष्णपक्षमात्र आहकालो न सूचित
भवति । माभूदनेन ग्रन्थेन, सूत्रयिष्यते सु ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

यदहंरूपपद्येत ॥ ४ ॥

यदहंरूपदेगपात्रसुपपद्येत, तदहं पिष्टव्यो दद्यात् । तथाच
गीतमवृतम् । “द्रव्यदेगत्राहणमभिधी वा”—इति । द्रव्योप
पत्तिरत्र नवगस्यादिप्राप्तिरूपा । स्मरन्ति च ।

‘यद्व्या पितरोराजन् । नवगस्यफलोटकै ।

पार्श्वमेव विधानेन खड्गमाने तथाऽऽगते” ।

इति । नवगस्यमपि ब्रीहियवरूप द्रष्टव्यम् । कुत ? नवगस्ये
तथा दर्शनात् । तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“गरहसन्तयो केचिन्नवयस्य प्रचक्षते ।

धान्यपाकवशादन्ये श्यामाकीर्णानि स्मृत” ।

इति ।

“ब्रीहिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव । ।

न तावाद्यो महाराज । विना आह कथञ्चन’ ।

इति च स्मर्यते पुराणेषु । तदनेन नवगस्यादिप्राप्तिः, आहनिमित्त
मित्युक्तं भवति । नवाग्नेन कस्मादुष्टान निमित्तम्,—इत्यसद्वृत्तैरा
कल्पना । प्रमाणाभावात् ।

“नक्षत्रग्रहपीडासु दुःस्वप्नावलोकने ।

इच्छायाहानि कुर्वीत नवगस्यागमे तथा’ ।

इति पुराणवाक्यऽध्यागमस्य प्राप्तिरूपत्वात् ।

“निमन्त्रयीत पूर्वेषु सम्यग्बिप्रान् ययोदितान् ।
असम्भवे परेषुर्वा ब्राह्मणास्तान् निमन्त्रयेत्” ।

इति ।

“अ कर्त्ताऽस्मीति निश्चित्य दाता विप्रान् निमन्त्रयेत् ।
निरामिष सकुडुक्ता सर्वसुप्तजने गृहे ।
असम्भवे परेषुर्वा ब्राह्मणास्तान् निमन्त्रयेत्” ॥

इति चैवमादि । द्रव्याद्युपपत्तेश्च भाविन्या पूर्वेषु निश्चयासम्भवेन
तदहरेव निमन्त्रण भवति । एतेन,—

“पूर्वेषुरपरिषुर्वा ग्राहकश्चैष्युपस्थिति ।

निमन्त्रयीत तत्रैव सम्यग्बिप्रान् ययोदितान्’ ॥

इत्याद्या स्मृतयोऽपि व्याख्याता । ‘असम्भावितमैश्वर्यात् यस्या
दीप्तदृष्टिरामन्त्रयेत् अज्ञाना प्रधानकालत्वनियमात्, सम्भावित
मैश्वर्यात् पूर्वेषु’—इति नीलाम्बरोपाध्याया । वचनसम्युदा
हरन्ति ।

‘निमन्त्रयेच्च पूर्वेषु पूर्वोक्तास्तु द्विजोत्तमान् ।

अप्राप्तौ तद्दिने वाऽपि हित्वा योषित्सद्विनम्’ ॥

इति । यहायमसाऽप्येवैव व्यवस्था वर्णिता । प्रमाणाभावात् पुन
रुपेक्षिताऽस्माभि । अनिर्दिष्टकाले खल्वङ्ग प्रधानस्य काले क्रियते ।
निर्दिष्टदृष्ट काल । वचनमपि पूर्वेषुरप्राप्तौ तद्दिने निमन्त्रणमाह,
न प्राप्ती । तत्रैव, ‘हित्वा योषित्सद्विनम्’—इति विशेष । स
खल्वय विशेषो न यतिष्ववावतिष्ठते । प्रमाणविशेषाभावात् ।
तस्मादष्टदुक्तेव व्यवस्था शास्त्रार्थ ॥ ५ ॥

अथवा । अमावस्यायाः पितृभ्योदद्यादित्यादि सूत्रतश्च मकला
परपक्षस्यादस्य कानोपदेशपरमेवास्तु । अमावस्यायाः पितृभ्यो
दद्यात् अपरपक्षस्य पक्षमीप्रभृति वा पितृभ्योदद्यात् अपरपक्षस्य
यदहरूपपद्यते तदहर्वा पितृभ्योदद्यादिति । अस्याश्च वर्णनायाम्
मावस्यायाः दानं प्रथमं कल्पं । अन्यच्चानुकल्पइति बोद्धव्यम् ।
अस्यामपि वर्णनायामपरपक्षाद्देनामावस्याया अपि आहस्य
निमित्तान्तरत्वं पूर्वोक्तदिशाऽवसेयम् ॥०॥ ४ ॥०॥

तदहर्वा ब्राह्मणानामन्त्रं पूर्व्यद्युर्वा ॥ ५ ॥

यदह आह तदह पूर्व्यस्मिन् वा अहनि ब्राह्मणानामन्त्रं
निमन्त्र्य, 'पितृभ्यादद्यात् — इत्यनुवक्षते । 'तदहर्वा — इति
पाठे, पूर्व्यवान्न चोभयपैवेतत् सम्बन्धनीयम् । कुत ? मध्य
पठितस्य विशेषाभावात् । कथं नाम ? यदहरूपपद्येत, तद
हर्वा पितृभ्योदद्यात्,—इति । तदहर्वा पूर्व्यद्युर्वा ब्राह्मणानामन्त्रं
पितृभ्योदद्यात्,—इति च ।

ब्राह्मणग्रहणं राजन्यादिनिरामार्थम् । यद्यप्यामन्त्रणमिष्टो
पदिश्रुते, तथापि निमन्त्रणमेवार्थं । अतिक्रमनिषधोद्घातं सूत्रं
यिष्यते । 'यत्र प्रत्यास्थानं प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम्'—इति हि
स्मरन्ति । अभिन्नापे त्वामन्त्रणमेवास्मच्छास्तानुशिष्टं प्रयोज्य, न
निमन्त्रणम्,—इति द्रष्टव्यम् ।

अत्र अमावस्यायाः पूर्व्यद्युर्निमन्त्रणम् अमन्त्रवे तदहर्वापि ।
तथाच शक्यते ।

एके यतीन्* ॥ ८ ॥

यतयस्त्रिदण्डिनश्चाभिप्रेयन्ते । कथं प्रायते ?

“यतिसिदण्ड. करुणा राज्ञं पात्रमेवच” ॥

इति ।

“शिखिभ्योधातुरक्तिभ्यस्त्रिदण्डिभ्यः प्रदापयेत्” ।

इति चैवमादि अरणात् । तदमे यतयोनिमन्त्रणीयाः,—इत्ये-
कीपां मतम् । अस्मादपगच्छामः,—यतयोन निमन्त्रणीयाः,—
इत्यन्येपा मतम्,—इति । कस्मात् पुनः कारणात् यतयोन
निमन्त्रणीयाः,—इति तत्रभवन्तीमन्यन्ते ? अर्त्तारिहमीपा
भोजने अभ्युदयविशेषं अरन्ति ।

“सर्वारभनिवृत्ताना यतीना दत्तमद्यम्” ।

इत्यादि बहुलम् । उच्यते । दाहे जिल मधुमासै. पितरोऽतिथयं
प्रीयन्ते । एषा हि तेषामाशसा ।

“योदद्यादन्नमस्माक तत् सर्वं मधुना सह ।

आमिपेच समायुक्तं शस्तेन मृगपक्षिणाम्” ।

इति । तायाचीपदेत्यति दृष्टिविशेष भासविशेषेण । यतयस्व-
मधुमांसाशिनीभवन्ति । अतएव, “यतिपात्रक आह मधुमास
वर्जितं कार्यम्”—इति वामनपद्वितिः । तदिदमनिमन्त्रणकारणं
यतीनाम् ।

अनिन्द्योनामन्वितोनापक्रामेत् ॥ ६ ॥

अनिन्द्योलोकापवादरहितः । तेनामन्वितोनिमन्वितोब्राह्मणः,
नापक्रामेत् न प्रत्याचक्षीत । प्रत्याख्यानं प्रत्यवायापत्तेरित्यभि-
प्रायः । तथाच मनुः ।

“केतितन्नु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः ।

कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत्” ।

इति । यद्येतत्, तथा निमन्त्रयिताऽपि निमन्त्रितान् यथान्याय-
मपूजयेत् प्रत्यवेति,—इत्यर्थात् सिद्धम् । स्मरन्ति च ।

“शामन्त्यु ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायं न पूजयेत् ।

अतिस्त्राणु घोराशु तिर्यग्योनियु जायते” ।

इति । अस्मिन्नवसरे,—“शामन्वितोवा नान्यदन्नं गृह्णीयात्”—

इति सूत्रमधिकं पठन्ति गौडाः । निगदव्याख्यातं तत् ॥०॥ ६ ॥०॥

अथेदानीं निमन्त्रणीयान् ब्राह्मणान् विमिश्रित्,—

स्नातकान् ॥ ७ ॥

‘शामन्त्यु’,—इति, ‘पितृभ्योदद्यात्’,—इति च इयमितःप्रभृति
सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । योग्यत्वात् । श्लोकमपि उदाहरन्ति ।

“येन यस्याभिसम्बन्धोदूरस्थस्यापि तस्य सः ।

अर्थतोद्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम्” ।

इति । तयः स्नातकाः गृह्यसूत्रे निर्दिष्टाः,—विद्याघ्रातको-
व्रतघ्रातकोविद्याव्रतघ्रातकयेति । उत्तराधरमावोऽप्यमीषां तत्रैव
द्रष्टव्यः ॥०॥ ७ ॥०॥

इत्यसङ्गतैषा वर्षेना महायज्ञसः । “स्नातकान्” “एके यतीन्”
 “गृहस्थसाधून् वा”—इत्याद्यमविशेषावस्थायिनएव हि निम-
 न्त्रणीयाइहोपदिशन्ते । धर्मास्तु पद्यादुपदेक्षति । न खल्व-
 साधून्पि स्नातकान् निमन्त्रणीयान् मन्यसे, कथं साधुत्वं गृह-
 स्थस्य विशेषणमाह । अयं मन्यसे,—पद्यादुपदिष्टैर्धर्मैरमाधवः
 स्नातकाः ध्यावर्त्तिष्यन्ते,—इति । गृहस्था अप्यसाधवस्तथैव
 तर्हि ध्यावर्त्तिष्यन्ते,—इति विफलोऽयमारम्भः । कात्यायनो
 ऽपि,—“गृहस्थान्” “साधून् वा”—इति गृहस्थाद्देनैव साधून्
 सूत्रयाश्चकार ॥०॥ ८ ॥०॥

तदेव स्वरूपतोनिमन्त्रणीयानभिधाय धर्मानमौपासुपदिशति,—

श्रोत्रियान् ॥ १० ॥

“एकां गात्रां सकल्यां वा यद्भिरङ्गैरधीत्य वा ।

यद्वक्त्रंनिरतोविप्रः श्रोत्रियोनाम धर्मं वित्” ।

इत्युक्तनक्षत्रान् ॥०॥ १० ॥०॥

ब्रह्मान् ॥ ११ ॥

“न तेन ब्रह्मो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो वै युवाऽप्यधीद्यानस्तं देवाः स्वविरं विदुः” ।

इत्युक्तनक्षत्रान् । श्रोत्रियाणां खल्वसम्भवे, ज्ञानब्रह्माप्यपि निमन्त्र-
 णीयाः,—इत्येवमर्थोऽयमारम्भः ।

एवं वा—

ब्रह्मान् अधिकवयस्कान् । तथाच वशिष्ठः । “परिणतवयसः”—

कस्य हेतोस्तर्जनी निमन्त्रणीयाः भवन्त्यन्येषाम् ? यति
पात्रकयादस्य महाफलत्वादित्याह ।

“यपि स्यात् स कुले जन्तुर्भोजयेद् यस्तु योगिनः ।

विप्रान् याज्ञे प्रयत्नेन तेन दृष्यामहे वयम्” ।

इत्यपि पितृगीता गाथा भवति । दक्षोऽपि स्मरति ।

“विना मांसेन मधुना विना दक्षिण्याऽऽशिषा ।

परिपूर्णं भवेत् याज्ञं यतिषु आहभोजिषु” ।

इति ॥०॥ ८ ॥०॥

गृहस्थसाधून् वा ॥ ९ ॥

गृहस्थास साधवश्च, तान् गृहस्थसाधून् । वाग्व्यदः स्नातकापेक्षया
विकल्पार्थः । तत्र, स्नातकाः—गृहस्थायमप्रवेशोन्मुखाः । गृह-
स्थान्तु तत्र कृतप्रवेशा भार्यासहिताः । भार्यां हि गृहमाच-
क्षते,—इति सभार्याएव गृहस्थादहाभिप्रेयन्ते । तथाच स्मरणम् ।

“न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।

तया हि सहित. सर्वान् पुरुषार्यान् समनुते’ ।

इति । ये पुनर्गृहस्थान्त्रमे कृतप्रवेशाश्चपि नृतभार्याः सन्तः पुन
भार्यामर्धवमानाः स्नातकप्रतानुष्ठानपरावा भवन्ति, तदमे साधवो
मण्यन्ते । कन्यायाः स्वत्वलाभे,—

“अनाभि चैव कन्यायाः स्नातकप्रतमाचरेत्” ।

इति स्नातकप्रतानुष्ठानमस्य मुनयः स्मरन्ति । शास्त्रानुमतश्चाउ-
तिष्ठन् कथं न माधुः स्यात् । ‘साधुत्व गृहस्थविशेषणम्,—

पूर्वोक्तानां खल्वमीषाम्,—

अभावेऽपि शिष्यान् स्वाचारान् ॥ १४ ॥

अपिभिन्नक्रमे । पूर्वोक्तानामभावे, शोभनाचारान् शिष्यान्पि,—
इत्यर्थः । अपि शब्दीमातामहादीन् समुच्चिनोति । तथाच मनुः ।

“एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकल्पयो ।

अनुकल्पस्ययः श्रेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥

मातामह मातुलश्च स्त्रस्त्रीयः श्वशुरः पुत्रम् ।

दोष्टिन् विटपतिं वन्धुमृत्विष्याञ्चो च भोजयेत्” ॥

इति । तदत्र, ‘स्वाचारान्,—इति पुन कुर्वन् आचारवत्तयैवा
मीया निमग्नशीयत्व न पुनः श्रोत्रियत्वादेरत्यन्तमपेक्षा,—इति
दर्शयति । अन्यथा, ‘अनवद्यान्’—इत्यादे सूचितत्वात् स्वाचारा-
नित्यनर्थकं स्यात् । मनुरपि, श्रोत्रियादीनभिधाय मातामहा-
दीनामनुकल्पत्वमभिधानं एतदेवाह । यथाह तु र्वगिष्ठकात्यायनी ।

“यस्य चैव गृहे मूर्खोदूरे चैव बहुश्रुतः ।

बहुश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥

ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविचर्जिते ।

ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मानि ह्रयते’ ॥

इति । तदपि बहुश्रुताय दातव्यम्,—इति, ज्वलन्तमग्नि
मुत्सृज्य,—इति धामिधानात् मुख्यकल्पगोचरमिति पर्यवस्यति ।
तथा भविष्यपुराणे ।

इति । अपिच । गीतमः सुखाचार्यः,—“युवभ्योदानं प्रथममेके
पितृवत्”—इति सूत्रयन् यद्वयस्कः पितादिः प्रसीतः तद्वयस्काएव
ब्राह्मणाः निमन्तणीयाः,—इत्येकेषां मतं दर्शयति । सोऽयं
वृद्धोपदेशो वृद्ध्याहविषयः पर्यवस्यति । अष्टद्वान्,—इति वा
पाठः । युवभ्योदानं प्रथमम्—इति सूत्रसमानार्थः ॥ ११ ॥

अनवद्यान् ॥ १२ ॥

न अनवद्यान् अनवद्यान् । अनवद्योनिन्द्यइत्यनर्थान्तरम् । लोका
पवादरहितानित्यर्थः । अथवा । विशुद्धमातापितृकाः स्वयमपि
लोकापवादरहिताइहाभिप्रेयन्ते । कथं ज्ञायते ? शास्त्रान्तर-
दर्शनात् । तथाच वशिष्ठः । “यस्य दशपुरुषं पितृमातृवगः
श्रीत्रियोविज्ञायते विद्वान् ज्ञातकाश्चेति पंक्तिपावनाः”—इति ।
तथोशना । “पञ्चपुरुषपारम्पर्यादखण्डितचारित्र्यमर्थ्यादः पंक्ति
पावनः”—इति । मयुरपि स्मरति ।

“अग्न्याः सर्वेषु वेदैषु सर्वप्रवचनेषु च ।

श्रीत्रियान्वयजायैव विज्ञेयाः पंक्तिपावनाः” ॥

इति । अनवद्याय विस्तरेण तन्वान्तरेषूपदिष्टान्तेभ्यएवावगन्तव्याः ।
अन्यगौरवमयादुपारम्यतेऽस्माभिः ॥ १२ ॥

स्वकर्म्मस्थान् ॥ १३ ॥

स्वकर्णायमोचितकर्म्मनिष्ठान् । स्मरन्ति च ।

“अभ्युत्क्रान्ताः स्वधर्मोभ्यस्ते दिजाः पंक्तिपावनाः” ।

इति ॥ १३ ॥

इति जीलाम्बरोपाध्यायादयः । 'यस्मिन्मण्डलकुष्ठो चम्युत्सादो
पण्डकुष्ठोतिवा, अतिगौरोवेत्येके'—इति महायशः । विक्लिधः,—

“यस्य नैवाधरोष्ठाभ्या क्वायते दग्नावनी ।

विक्लिधः स तु विज्ञेयोद्वाह्यः पक्षिदूपकः” ॥

इति सुसन्तुनोक्तः । विक्लिधोविचर्चिकाबहुलः—इति कल्पतरु ।
'नामैरधोविचर्चिकादिबुक्तः'—इति रघुनन्दनः । 'गलहृणः'—
इति ग्रहधरः । 'पूतिगन्धिघ्राणः प्रौढुम्बरकुष्ठोतिवा'—इति
महायशः ।

एकोद्गो बह्वो वा दन्ता. यस्य श्यावा भवन्ति, सोऽय श्याव
दन्तः—स्वभावकृष्णदन्तोभस्यते । श्याव कृष्ण,—इत्यनर्थान्तरम् ।
'श्यावदन्त'—इति केचित् पठन्ति । दन्तद्वयमध्यगतचुद्गदन्त,—
इति तद्वार्थः ।

विहं प्रजनन यस्य, सोऽय विहप्रजननः । “स्तिग्धचर्मणि
केवास्त्रिद्वेधः ज्ञायते, तत्र स्त्रीचित्तरञ्जनार्थं काष्ठगल्लमर्प्यते,—
इति दाक्षिणात्ये प्रसिद्धम्”—इति जीलाम्बरोपाध्यायाः । 'अश्ल
र्यादिदोषैर्विहं प्रजननं यस्य सः'—इति केचित् । 'सृतापत्यः'—
इत्यन्ये । तत्त्वकारस्तु वेधकर्त्तनयोर्भेदमजाग्रिवाह,—‘विहप्रजनन
कर्त्तितगिग्रः’—इति ।

ध्याधित, पापरोगयुक्तः, उभयभागक्षेदितव्रणो वा । तथाच
देवमः । “उन्माद, रुग्न्दोषो, राजयस्या, श्वासो, मधुमेहो, भग-
न्दरो, महोदरोऽश्मरीत्यष्टौ पापरोगाः । जठान्वधिरकुणिरिति
विकलेन्द्रियाः । उभयभागक्षेदितव्रणाः । पापिष्टमाधेति । एतं

“तस्मात्प्रातिक्रमेत् प्राची ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान् ।
सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रान् विट्पतिं तथा ॥
भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धून् गृह्हाधियान् ।
नातिक्रमेत्तरुतान् सुसूक्तानपि गोपते ।” ॥

इति । तदनेन,—

“श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि नित्यशः ।

अश्रोत्रियाय दत्तानि हृति नायान्ति देवताः” ॥

इति वशिष्ठादिवचनानामपि सुख्यकल्पविषयत्वं व्याख्यातम् ।
तस्मादनुकल्पमातामहादिषु नैष नियमः,—इति सिद्धम् ॥ १४ ॥
अपेक्षानी चे न निमन्त्रणीयाः, तानाह,—

दिर्नग्न-शुक्ल-विकृति-ग्र्यावदन्त-विद्वज्जनन-

व्याधिताधिक-व्यङ्गि-पिबन्नि-कुष्ठि-कुनखिवर्जम् ॥ १५ ॥

दिर्नग्नदिवक्त्रं पूर्वोक्तान् निमन्त्रयेत् । तत्र, दिर्नग्न,—

“यस्य त्रिपुरुपादासीदुभयोर्गोत्रयोरपि ।

वेदस्याग्नेय विच्छेदोदिर्नग्नः स प्रकीर्त्तितः” ॥

इति सुमन्तुनोक्तः । रघुनन्दनस्वेतदजानन्नाह,—‘दिर्नग्नोदुषका
अप्राप्तमेद्र,’—इति । तदयदेयम् । न खलु दिर्नग्नशब्दोदुष-
काणमभिधत्ते । तत्रास्य सामर्थ्यविरहात् । अतएव,—

“दिर्नग्नः कीलदुषकां शुक्लोऽतिकपिलस्तथा” ।

इत्येकस्मिन् वचने द्वयोरुपादानं सङ्गच्छते । ‘शुक्लोऽतिगीरः’—

इत्यादि । कुनखी स्वभावतः सद्बुचितनखः । ते खल्वमी हिर्गना-
दयोः निमन्त्रणीयाः ।

आह । अनर्थकोऽभीषां वर्जनोपदेशः ? यदा स्नातकादयो-
निमन्त्रणीयाः—इत्युच्यते ; ज्ञायत एव,—एभ्योऽन्ये न निमन्त्र-
णीयाः,—इति । नैषदोषः । स्नातकादीनामपि श्रुतत्वादिसम्भवात्
तेषां वर्जनार्थोऽयमुपदेशो भविष्यति,—इति । ननु, हिर्गनत्वस्य
तत्रासम्भवः ? ‘ओत्रियान्’—इति हि सूत्रितम् । अवद्याचैते
शुक्लादयः कथं निमन्त्रणीयाः स्युः । ‘अनवद्यान्’—इति हि
सूत्रितम् । अपिच । ओत्रियाणां शरीरद्रूपणैर्युक्तानामप्यवर्जनी-
यत्वमेव मुनयः स्मरन्ति । यथा वशिष्ठः ।

“यद्य चेत् मन्त्रविद्युक्तः शरीरैः पंक्तिद्रूपणैः ।

अदूर्ध्वं तं यमः प्राह पत्तिपावन एव मः” ॥

इति । एवमर्हं अन्यथा वर्णयिष्यामः । पूर्वोक्तानां निमन्त्रणीया-
नामसम्भवे हिर्गनादिवर्जमन्येऽपि निमन्त्रणीयाः,—इत्येतदर्थोऽ-
यमुपदेशः,—इत्यनवद्याम् ॥ ० १५ ॥ ० ॥

अथेदानीं आदस्य प्रयोगं वक्तुपक्रमते,—

स्नातान् शुचौनाचान्तान् प्राङ्मुखानुपवेश्य देवे
युग्मान् ॥ १६ ॥

स्नातान् स्नाताप्लवनान् । प्राप्तस्यापि स्नानस्य पुनः कथनमावश्यक-
त्वार्यम् । तेन, अस्नाताः आदं शुञ्जानाः प्रत्यवायिणो भवन्ति,—
इति विज्ञायते । तत्रात्र भारते ।

पञ्चविधाः प्रोक्तावर्जनीयानराधमाः—इति । अत्र चोभयभाग
क्लेशितव्रणस्य नाभिरघोभागगतत्वेनोपरिभागगतत्वेन च द्वैविध्यात्
पञ्चविधत्वं नानुपपन्नम् । मत्तुरपि ।

“वीक्ष्यान्धो नवतेः, क्वाचः पष्टेः, श्लित्री शतस्य तु ।

पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयति फनम्” ॥

इति पापरोगिणोवर्जनं स्मरति । पापरोगपदार्थानभिज्ञस्तु कुञ्ज
भट्टः,—‘पापरोगी रोगराजोपहतः’—इत्येतावन्मात्रं व्याचष्टे ।
‘व्याधितोदुष्किक्लृष्वव्याधि.’—इति महायशाः । ‘सदारोगी’—
इति रघुनन्दनः ।

अधिकोऽधिकाङ्गः । कस्मात् ? ‘व्यङ्गि’—इत्यत्राङ्गेन वैगुण्य
दर्शनादत्रापि तेनैवाधिक्यव्यवर्णयितुमुचितत्वात् । तथाच शङ्खः ।

“हीनाङ्गा अतिरिक्ताङ्गा ब्राह्मणा. पञ्चद्वयकाः” ।

इति । ‘अधिकाङ्ग’—इत्येव केचित् पठन्ति । व्यङ्गी विकलाङ्गः,
हीनाङ्गीवा । ‘विकलेन्द्रियः’,—इति केचित् । केचित् न पठन्त्येव ।
श्लित्री श्लेतकुली,—इति भानूपाध्यायप्रभृतयः । खूलपादः—इति
कल्पतरुः । कुष्ठो उक्तातिरिक्तकुष्ठरोगवान् । बहवः कुष्ठमिदाः
पुराणेषु पठ्यन्ते । तथाच भविष्ये ।

“शृणु कुष्ठगणं विप्र । उत्तरोत्तरतीशुकम् ।

विचर्चिका तु दुश्शर्मा चर्चरीयस्तृतीयकः ॥

विकर्चुर्द्वणताम्रीच क्षणश्चेति तथाऽष्टकम् ।

एषा मध्ये तु य. कुष्ठो गर्हितः सर्व्यकर्मसु ॥

ब्रह्मवत् सर्व्यगान्धेषु गण्डे भाने तथा नमि” ।

“यत्र दिङ्नियमो न स्याज्जपहोमादिकर्मसु ।

तिस्रस्तत्र दिगोज्ञेयाः प्राची सौम्याऽपराजिता” ॥

इति । देवनीयेऽपि प्रयोगे,—

“ये चात्र विश्वदेवार्धं विप्राः पूर्वं निमन्त्रिताः ।

प्राञ्जुहान्यासनान्येषा दिदर्भोपहितानि च” ॥

इत्युक्तम् ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

अयुग्मान् यथाशक्ति पित्राएकैकस्योदङ्मुखान् ॥ १७॥

अयुग्मान् विपमान् त्रिषष्टीन् गन्धनतिक्रमिष पित्रे, उपवेश्य,—

इति योजना । ‘ज्ञातान् शूचीनाञ्चान्तान्’—इत्येतत् सर्व्वमन्नापि

सम्बन्धीयम् । किमविशेषेण पित्रे सर्व्वेषामर्थे एक एवायुग्मो-

वर्ग उपवेशनीयः ? न । कथन्तर्हि ? एकैकस्य पित्रादेरयुग्मान्

उपवेश्य,—इति सम्बन्धः । कथन्नाम ? तत्सपक्षे तावत्,—

पितुस्त्रीन्, पितामहस्य त्रीन्, प्रपितामहस्य त्रीन्,—इति । तदे

तन्निम्नं पक्षे नव ब्राह्मणाः सम्बन्धन्ते । एवमन्यत्राप्युहनीयम् ।

तथाच गौतमः । “नवावरान् भोजयेदयुजोयथोक्ताह वा”—इति ।

“यद्ययुग्मान् यथाशक्ति”—इति सूत्रितम्, तथाप्यतिशयविस्तारो

न करणीयः, अनिष्टापत्तेः । तथाच वशिष्ठः ।

“हो देवे पितृसत्ये त्रीनैकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रमन्येत विस्तरं ॥

सत्क्रिया देवकानौ च द्रव्य ब्राह्मणसम्पदः ।

पश्चैतान् विस्तरौहन्ति तस्मादेहेत विस्तरम्” ॥

“दैव वा यदृि वा पित्रं योऽग्रीयाद्वाघ्न्यादिषु ।

अस्मातो ब्राह्मणोराजन् । तस्याधर्मांगवानृते” ॥

इति । अथवा । स्नातान्,—इति विगिष्टस्नानाभिप्रायं वचनम् ।
तथाच वायवीये ।

“सुरभीणि तु स्नानानि गन्धवन्ति तथैव हि ।

आधेव्वेतानि योदद्यादस्ममेधफलं नमेत्” ॥

इति । शुचीन् सूतकाद्यशौचरहितान् । अन्यस्याग्रीवस्य स्नानाच्च
मनाभ्यामेवापगमात् । आचान्तान् कृताचमनान् । तदनेन, पाद-
प्रक्षालनमपि देयमित्युक्तं भवति । पादप्रक्षालनपूर्वकस्याचमनस्य
गृह्यसूत्रेऽभिधानात् । तथाच गृह्यसूत्रम् । “प्रक्षाल्य पाणी पादौ
च तिराचामेत् हि परिमृजीत”—इत्यादि । सदाचारसिद्ध
चेतत् पादप्रक्षालनदानादिकमिति न विशिष्य सूत्रितमिति
द्विष्यते । सूचनार्थं चास्यार्थस्य परिभाषाप्राप्तस्याप्याचमनस्य पुन
रिहोपदेशः । अथवा । “यज्ञोपवीतिनाऽऽचास्तौदलेन क्षात्यम्”—
इति परिभाषया कर्तुरेव प्राप्नोत्याचमनं न भोक्तुः,—इत्या
शङ्कानिरासार्थमाचान्तान्—इत्याह ।

तदित्यभूतान् ब्राह्मणान् पाशुखान्, शुम्भान्—समान् हिचतु
रादीनित्येतत् । दैवे उपवेश्य,—प्रागग्नेषु कुशेषु,—इत्यर्थः । पात्रं
ज्ञायते १ प्राक्सुखानामुपवेशनस्य सूत्रणात् प्राची दिक्
खत्वागतैव हृदयमस्माकम् । आगतैव चेत्, न युज्यते विना
कारणमुत्सृष्टम् । “प्राक्सुखकारपश्चानादेशे”—इति सूत्रकार
वचनाच्चैवमवगच्छामः । कात्यायनोऽप्याह ।

णान्, उपवेश्य,—इति सम्बन्धः । अत्र कल्पे,—पितुरेकं पिता-
महस्यैकं प्रपितामहस्यैकमुपवेशयेदिति मिलित्वा तयोवाङ्मनाः
पित्रो भवन्ति ॥०॥ १८ ॥

अन्यमपि पञ्चमुपदिशति,—

एकैकमुभयत्र वा ॥ १९ ॥

दैवे एकं पित्रे चेकमित्यर्थः । तदेवं हावपि ब्राह्मणावुपदिष्टौ ।
यदा पुनर्दोवपि ब्राह्मणौ न लभ्येत एक एव तु ब्राह्मणोलभ्यते,
अनेकब्राह्मणद्वयोपयिकमन्त्राद्यं वा न सम्पद्यते, तदाऽपि न
आवलोपः । किन्त्वेकस्मिन्नेव ब्राह्मणे आहं करणीयम् । यद्यप्यत्र,
एकब्राह्मणपक्षीनोपदिश्यते, तथापि व्यायागतत्वाद्ब्रह्मन्तरोपदेया-
श्चादरणीयः । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“आहे ब्राह्मण एकयेत् स्वल्पञ्च प्रकृतं यदि ।

वैश्वदेव कथं तत्र ? इति मे सगयोमहान् ।

प्रणीतावाद्यमुदृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ।

ब्राह्मणाय प्रदातव्यमिवं भवति सम्पदि” ।

इति । आइकल्पपरिगिष्टे ।

“एकस्तु ब्राह्मणः आहो ह्यल्पन्तु प्रकृतं भवेत् ।

तयस्तु पितरः प्रोक्ताः कथं चाश्रन्ति ते त्रयः ।

उरसि पितरोभुङ्क्ते वामपार्श्वे पितामहाः ।

प्रपितामहादक्षिणतः पृष्ठतः पिण्डतर्जुकाः” ।

इति । परवचनं गृह्यासंग्रहेऽपि । तथा वगिष्ठः ।

ब्राह्मणाभावात् आदनोपः, अथवा ब्राह्मणप्रतिनिधिसुपादाय
 आहं करणीयम् ? इति । ब्राह्मणप्रतिनिधिसुपादाय आहं
 करणीयमिति ब्रूमः । कुतः ? उच्यते । ब्राह्मणोहि गुण-
 भावेन आहस्योपकरोति । न च गुणस्य लोपे प्रधानमपि लोप-
 नीयं भवति । “गुणलोपे च मुख्यस्य”—इति निदान्तविरोधात् ।
 गुणोहि नाम स भवति, यो मुख्यस्योपकारे वर्तते । न चेदुपा-
 दीयमानोमुख्यमुपरुणहि, गुणएवासौ न भवेत् । मुख्यं कथं
 सगुणं स्यात्,—इति स्वस्वमी गुणेषु प्रवर्तते, न मुख्यं कथमुप-
 रुष्येत,—इति । तस्मात् ब्राह्मणप्रतिनिधिसुपादाय आहं कर-
 णीयमिति प्रतिपद्यामहे । मुख्यान्नामे प्रतिनिधिरुपादेयः,—
 इति च दर्शितं पष्ठेऽध्याये । तथा च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ब्राह्मं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमाः ब्रीहौशामिव शालयः” ।

इति । कः पुनर्ब्राह्मणस्य प्रतिनिधिः ? दर्भवटुरित्याह ।
 कथं ज्ञायते ? ब्राह्मणकार्ये तस्य दर्शनात् । तथाच गृह्य-
 सूत्रम् । “यद्युवा उभयं चिकीर्षेदौतश्चेय ब्रह्मत्वञ्चेव, तेनैव कल्पेन
 च्छत्रं बौदकमण्डलं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय”—इति ।
 तयोपाकर्षणं च्छन्दोगपरिशिष्टम् । “कौशाट्ठीपीन् स्पलस्यान्”
 —इत्यादि । स्मरन्ति च ।

“ब्राह्मणानामसम्पत्तौ सत्त्वा दर्भमयान् द्विजान् ।

कृत्वा आहं विधानेन पञ्चाङ्गिष्वेपु दापयेत्” ।

इति । तदत्र कुशमयब्राह्मण्येऽपि आदकरण्ये अश्वप्रत्युत्तरादिकं

“अपि वा भोजयेदेक ब्राह्मण वेदपारगम् ।
 शुभशीलोपसम्पन्न सर्व्वीलक्षणवर्द्धितम् ।
 यद्येक भोजयेत् आह दैव तत्र कथं भवेत् ?
 अथ पात्रे समुहृत्य सर्व्वस्य प्रक्षतस्य तु ।
 देवतायसने कृत्वा तत आह समापयेत् ।
 प्रास्येदब्जौ तदन्नंस्तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ।

इति । शङ्ख ।

“भोजयेदथवाऽप्येक ब्राह्मण पत्निपावनम् ।
 दैवे कृत्वा तु नेवेद्य पथादङ्गौ तु तत् क्षिपेत् ।

इति । तथा महायशोधृत वचनम् ।

‘पितॄणा ब्राह्मणोयोज्योदैवे त्वन्नि नियोजयेत् ।
 प्रणीताद्याद्यमुहृत्य तत आह समापयेत्’ ।

इति । दैवे त्वन्निमिति साम्ब्यभिप्राय वचनम् । तथाच पृथ्वी
 चन्द्रोदये प्रवेता ।

“एकस्मिन् ब्राह्मणे दैवे साम्नेरन्निर्भवेत् सदा ।
 अनग्ने कुशमुष्टि स्यात् आहकन्यसि भर्त्सदा’ ।

इति । माह्वयाहे तु विप्राकामे सुवाचिनीरपि पूजयेदित्याह
 पराक हृदयगिष्ठ ।

‘माह्वयाहे तु विप्राणामन्नामे पूजयेदपि ।
 पतिपुत्रान्विता भय्या योयितोऽष्टौ कुलोद्भवा’ ।

इति । अष्टाविति हृद्विधाहविषयमिति कमलाकर ।

आह । यदा पुनरकोऽपि ब्राह्मणा न लभ्यन्ते, तदा किं

कुशवाद्याण्यप्येऽपि कर्त्तुरेव, “आवधोः सदनं सीदामि”—इति
मन्त्रपाठोपदेशाच्च । प्रतिनिधितया खल्वेतन्मन्त्रपाठः कर्त्तुरि-
ष्यते । स चेहापि सम्भवति । तथाच संवत्सरप्रदीपे षैठोनमिः ।

“अन्ताभे ब्राह्मणानाञ्च आहं स्यात् कुशपत्रके ।

प्रश्नोत्तरे स्नयं कुर्यादिति धर्मोऽव्यवस्थितः” ।

इति । रघुनन्दनस्वेतदजानानः,—“प्रैषानुप्रैषसंयुक्तमित्यनेन यस्य
प्रैषस्य प्रश्नस्य प्रत्युत्तरमबाधितं तद्युक्तकर्मणोविधानात्, दर्भवटु-
रूपदर्भचयमादाय कर्मकारणे ‘निमन्वितोऽस्मि’ ‘वृताः ज्ञः’—
इति प्रत्युत्तराभावात् निमन्त्रणवृत्तिप्रश्नयोरभावः, ‘ॐ कुरुष्व’—
इत्यादिप्रत्युत्तराणामव्येनायि सम्भवादनुप्रादीनां कर्त्तव्यतैव”—
इत्याह । तदसङ्गतम् । पूर्वोक्तकारणात् । प्रैषानुप्रैषसंयुक्तम्—
इत्यस्य तथार्थत्वाभावाच्च । कल्पना खल्वेया । ‘प्रतिनिधौ
ययान्युतमन्त्रपाठः’—इति, ‘सर्वप्रतिनिधाविव मोहीन बाधः’—
इति च स एवाह । अन्तेन प्रत्युत्तराभ्युपगमे चान्योऽपि यदा न
लभ्यते, तदा आदलोपयापयेत् । न चैतदुचितम् ॥०॥ १८ ॥०॥

मातामहानाञ्चैवम् ॥ २० ॥

मातामहानामप्येवं ब्राह्मणानामन्त्रा आहं कुर्यात्,—इति
कृत्स्नविध्यतिदेशः । पिष्टयादप्रयोगमध्ये कथनात् चगन्दाश्च
पितृणां मातामहानाञ्चैकेनैव प्रयोगेन आहं स्यात् । माता-
महानाम्—इति मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहपरं वचनम् ।
स्मरन्ति च ।

सर्वमेव विधानं प्रकृतवदेव भवति,—इत्यवगच्छामः । कुत ?
यत् कुशमयव्राह्मणपक्षेऽपि 'तेनैव कल्पेन'—इत्यनेन तत्त्वभावात्
गृह्यकारः सर्वमेव प्राकृतं कल्पमनुजानाति, ततोऽन्यत्रापि
तथैव युक्तं प्रतिपत्तुम् । कारणस्याविशेषात् । न पुनः स्वम-
नीपिकोत्प्रेक्षया कस्यचित्तोषः कल्पयितुमुचितः । तथाच श्राद्धे
सत्यव्रतः ।

“दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ।

पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि” ।

इति । “प्राची सोम्यापरजिताः”—इति च । तथा गृह्य-
सूत्रम् । “पितृयज्ञे त्वेष प्राचीनादीती भवति”—इति । एवं
दैवं दैवतीर्थेन, पित्रं पितृतीर्थेन कर्त्तव्यम् । पातपूरणादिकमपि
दैवपितृयोस्तत्तत्तीर्थेन करण्यं भवति । कथं ज्ञायते ?

“यात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत्” ।

इत्याभ्युदयिकयाज्ञे ऋन्दोगपरिशिष्टदर्शनात् ।

तदस्मात् पिण्डपितृयज्ञधर्मप्रदेशात् पित्र्यं चरुत्त पृथक्
पक्ताव्यो भवति । “तस्मिन्नेवान्नौ अपयत्वोदनचरुश्च मासचरुश्च”
—इत्यन्वष्टक्यकर्मस्मद्भृशकारेण पृथक् चरुपदेगात् । पिण्ड-
पितृयज्ञे च,—“अन्वष्टक्यस्थानीपाकेन पिण्डपितृयज्ञोभ्याख्यातः”
—इति तैत्तिरीयोदनचरोरतिदेशात् । “सर्व्वस्य त्वेवाक्षस्येतान् बलीन्
हरेत्—पितॄण्य वा सस्ययनस्य वाऽर्थार्थस्य वा”—इत्यपि गृह्य-
सूत्रं पित्रं पृथक् पाकं दर्शयति । ऋन्दोगपरिशिष्टे अन्नौकरण-
विचारश्लोकेऽप्येतस्यार्थस्य लिङ्गदर्शनमस्ति । तस्योपरिष्ठादङ्गामः ।
स खल्वय चरुः प्रोहिभिः स्वात्, न यवेः । कस्मात् ? “सल्लक्ष-
गृहीत प्रोहिमुष्टिमयहन्ति”—इत्यन्वष्टक्ये गृह्यसूत्रात् । अपरं
ऽनरेतद्विद्वत्सोभायन्ते,—‘सर्व्वार्थादेव पाकात् श्राद्धमपि कर्त्तव्यं
न पृथक् पाकान्तरे कार्य्यम्, अस्मच्छाखाया पृथक्पाकानभि-
धानात्’—इति ।

यदपि,—‘यावदुक्तत्वे क्रियमाणे पादप्रक्षाननादि न प्राप्नोति ।

“मातुः पितरमारभ्य त्रयोमातामहाः स्मृताः ।

तेषां पितृवत् आह कुर्युर्दुहितृसूनुवः” ।

इति ॥०॥ २० ॥०॥

तत्त्वं वा वैश्वदेविकम् ॥ २१ ॥

वैश्वदेविकं तत्त्वं पितृणां मातामहानाञ्चैकं वा कुर्वीत । वागश्लो-
विकल्पार्थः । अस्तिन् कल्पे, मातामहानां वैश्वदेव्याहं पृथक् न
करणीयं, किन्तु पितृणां मातामहानाञ्चैकमित्यर्थः ॥०॥ २१ ॥०॥

दैवपूर्वप्राहं कुर्वीत ॥ २२ ॥

आहकर्मणि यत् किञ्चित् पित्रे क्रियते, तत्पूर्वं दैवे कृत्वा कर-
णीयम्—कृते पिण्डदानादिभ्यः । यथैतत्, तथाऽवसरे वक्ष्यामः ।
तच्च पदार्थासुसमयेन कर्त्तव्यम् । अथ ज्ञायते ? आवाहने तथा
दर्शनात् । आवाहनं खत्वादितोदेवानां सूत्रयित्वा परतः
पितृणां सूत्रयिष्यति । अस्मादवगच्छामः,—पदार्थासुसमयोऽस्मात्
सूत्रकारस्याभिप्रेतः,—इति ॥०॥ २२ ॥०॥

पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः ॥ २३ ॥

कर्त्तव्यः,—इति सूत्रशेषः । एतदनेनोक्तं भवति । सैवेतिकर्त्त-
व्यता, तएव मन्त्राः तादृशाएव धर्म्याः अत्रापि भवन्ति,—इति ।
तेन, अपसव्य दक्षिणामुखेन वामजानुपातेन पित्र्यं कर्म करणी-
यम्, दैवन्तु मध्येन प्राक्सुखत्वादिना दक्षिणजानुपातेन,—इति ।
तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

क्रियैव सम्पद्यते । तदेवं पारतन्त्रिकमनुतिष्ठन् न स्वशाखाग्र्यं
विधानमनुष्ठति, नापि पारग्राहिकम्, किन्तु द्वयमप्यन्यथयित्वा
नरमिहाकारमभिनवं प्रयोगान्तरं निर्मिणोति । तच्चानुतिष्ठति ।
स्वशास्त्रीकस्य प्रयोगस्यान्तराऽन्तरा परशास्त्रीकं विशेषं निवेशयन्
व्यक्तं खल्वेतदुभयमेवान्यथयति । तथाच, वृद्धिमिष्टवतोमूलमपि
नष्टम्,—इति न्यायापातः । यत् पुनर्गृह्यामग्रहवचनान्तरम्,—

“आत्मतन्त्रेषु यन्मोक्षं तत् कुर्यात् पारतन्त्रिकम् ।

विशेषाः श्रुतं सामान्याः ये चोक्तावेदवादिभिः” ॥

इति पारतन्त्रिकं कर्त्तव्यमुपदिशति । तत् श्रोताभिप्रायम् । तथाच
कात्यायनः ।

“यन्नाद्यातं स्वशाखायां परोक्षमविरोधि च ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मण्येव” ॥

इति श्रोतमेवाग्निहोत्रादिकं पारग्राहिकं कर्त्तव्यमाह । न च
शाखास्तराधिकरणन्यायात् पारतन्त्रिकगुणोपसंहारीष्टध्यायुक्त-
प्रयोगोऽपीति भ्रमितव्यम् । श्रोतविषयत्वात्तस्य । श्रोतेषु हि स्त्रेषु
स्त्रेषु वेदेषु स्वस्त्रवेदिनामेवर्त्तिजा कर्मोपदिष्टा ॥ सर्वेषाम् ।
सर्ववेदिभिर्यत्किञ्चिन्नोनिर्वहति, न तावन्नावै,—इत्यस्ति
विशेषः । षट्धाद्युक्ते तु प्रयोगे नैव विशेषोऽस्ति । अपिच ।
सत्यपि नाग्नोऽग्नेदे तत्र तत्र यथामश्रव रूपमेदादिभ्यः कर्मणा
भेद एव न त्वैककर्मणम् । तदेव सति कुत्र कस्य गुणानामुप-
संहारः । न ह्यन्यस्य कर्मणो गुणा अन्यस्मिन् कर्मण्युप-
संक्रियन्ते । तथाच वैश्वदेववन्निकर्मणो, कात्यायनः ।

व्रीहिगोभूमादीनामुपादानं न प्राप्नोति । लशुनादिवर्जनं न प्राप्नोति । एवं यावदुक्तानुष्ठाने विहिताकरणं निषिद्धकरणञ्च प्राप्नोति । शाखान्तरीयानुष्ठाने परिशिष्टकारैरभ्यनुज्ञा कृतंति यावत्तत्त्वं पारतन्त्रिकमपि कार्यं नैतद्व्यतिरेकेण कर्म कर्तुं शक्यम्”—इति महायगमा वर्णितम् । तदप्यमङ्गतम् । कस्मात् ? यस्मात् पादप्रक्षालनादि यथा प्राप्नोति तथा पूर्वमस्माभिर्व्यवस्थापितम् । लशुनादिवर्जनमपि मामान्यैर्वचनैर्भविष्यति । शाखान्तरीयानुष्ठाने परिशिष्टकारैः कुत्राभ्यनुज्ञा कृता,—इति न खल्वधिगच्छामि । अनभ्यनुज्ञैव तु विज्ञायते । तथाच ऋन्दीगपरिशिष्टम् ।

“प्रक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिः कर्मकारिणाम् ।

प्रक्रिया च परोक्ता च तृतीया प्रयथाक्रिया” ।

इति । तदनेन परोक्ता प्रयथाक्रिया च खल्वस्माकमक्रियैवेति कात्यायनोब्रवीति । स तु मन्यते,—‘परोक्तानुष्ठानमन्तरेण न कर्म कर्तुं शक्यम्’—इति । तथा गृह्यामंगह ।

“ऊनीवाऽप्यतिरिक्तोवा यः स्वशास्त्रोक्तमाचरेत् ।

तेन मन्तनुयात् यज्ञं न कुर्यात् पारतन्त्रिकम्” ॥

इति । यावतो इतिकर्तव्यता स्वशास्त्रोक्ता, तावत्यैव यज्ञं तनुयात्, न तत्र पारतन्त्रिकं कुर्यात्,—इति गोभिलपुत्रः समुपदिशति । कात्यायनोऽपि,—प्रयथाक्रिया निन्द्येतदेवानुजानाति । स्वशास्त्रोक्तस्य प्रयोगस्य खल्वन्तराऽन्तरा पारतन्त्रिकस्य विशेषस्याभिनिवेशे, यथा खलु क्रियोपदिशते, नैया तथा भवतीति ध्येतम्

परिर्ण समुच्चीयते,—इति वदत, चारभ्याधीते सामान्यशास्त्रोक्ते
परशास्त्रोक्तेषु समुच्चयं वारयति । ये पुनरनारभ्याधीता सामान्य
धर्मा अर्थन्ते, तैस्तु समुच्चयमनुजानाति । तस्मात्, परिगिटोक्ता
इव अनारभ्याधीता सामान्यान्वयाविशेषा स्वशास्त्रोक्तेऽपि प्रयोगे
सन्निविशन्ते । अनन्त्यगतिर्वचनात् । परिगिटकार खल्वस्माकमे
तदनुजानाति,—“विशेषा खलु सामान्या”—इति ब्रुवाण ।
पारतन्त्रिकस्य तु विषयस्याभिनिवेश सख्यतन्त्रविरुद्धएव । तस्मै
सामान्यान्वयाविशेषा स्वशास्त्राधिराधिनएव समुच्चीयन्त, न पुन
स्वशास्त्रविरोधिनीऽपीत्यवगन्तव्यम् ।

तेषां खल्वेषा सामान्यान्वयाणां विशेषाणामनुष्ठानेऽपि फल
भवत्येव । अनुष्ठाने पुनर्महानभ्युदयः । कथं ज्ञायते ? परिगिट
कारैस्तथाऽतुगिटे । तथाच पुरस्तादुदाहृतम् —‘बह्वक्ष्य वा
खग्टोक्तम्’,—इति । ‘जनोवाप्यतिरिक्तोवा’—इति च । तदनेन
अप्येऽपि स्वशास्त्रोक्ते कस्यैषि कृते सर्वं कृतोभवति,—इति वचनेन
तावन्मात्रकरणस्योपदेशेन च अन्तरेणापि सामान्यान्वयाणां वि
शेषाणामनुष्ठानं फलसिद्धिर्विज्ञायते । मदनपारिजातोऽपि,—
‘अनमर्थयत् खग्टोक्तमात्रमेव करोति, तावतैव तस्य शास्त्रार्थं
सिद्धेरुक्तत्वात्’—इति ब्रुवन्नेतदेवाह । अशक्यञ्च सर्वेषां सामान्या
न्वयाणां विशेषाणामनुष्ठानम् । विच्छिन्ना खन्वेतं भूयः सु प्रदेशेषु
प्रभूततरास भवन्ति न शक्यन्ते सामर्थ्येन ज्ञातुमनुष्ठानतुष्टम् । न
चाशक्यमर्थं अनुष्ठानं शास्त्रमन्त्रान् प्रेरयति । तथा सति तदेव न
प्रमाणं भवेत् । विलुप्यन्त किन् कालवशाच्छास्त्राणि,—इत्यपि

“न स्याता काव्यसामान्ये लुहोतिवलिकर्म्मणी ।

पूर्व नित्वविशेषोक्तलुहोतिवलिकर्म्मणी ॥

काममन्ते भवेयाता न तु मध्ये कदाचन ।

नैकस्मिन् कर्म्मणि तते कर्म्मन्यत्तायते यत.” ॥

इति । स खल्वय न्यायोऽन्यत्राप्यनुसरणीयः । कारणस्याविशेषात् । प्रत्यक्षस्यात्र परिशिष्टकाराणा निषेध,—‘जनोवाऽप्यतिरिक्तोवा’—इति, ‘प्रक्रिया विविधा’—इति चैवसादि । अथवा । यदात्मनस्तन्त्रेषु नोक्तमैव, तदेव पारतन्त्रिक कर्त्तव्यमित्युपदिशति, न पुन स्वशास्त्रोक्तस्य प्रयोगस्वान्तराऽन्तरा परोक्तस्य विशेषाभिनिवेशस्तस्यार्थः । वचनान्तरेण सुव्यक्तमस्य निषेधनात् । सामान्याश्रयाणां विशेषाश्रयमप्यभिनिवेशोऽनारम्भाधीतानामेव न प्रयोगान्तरोक्तानाम् । तथा चोक्तम् ।

“प्रयोग, सूत्रकारोक्तो न समुच्चयमर्हति ।

समुच्चये यतस्तस्य न निष्पत्तिर्न च क्रम.” ॥

इति । तथाच नीनाम्बरोराध्यायद्वयं गृह्यपरिशिष्टम् ।

“प्रयोगशास्त्रं गृह्यादि न समुच्चयते परे ।

प्रयोगशास्त्रताहनादनारम्भविधानतः ॥

वक्तव्यं वा न्वगृह्योक्तं यस्य कर्म्मं प्रकीर्त्तितम् ।

तस्य तावति गाम्तावै कृते मर्त्यं कृतोभवेत् ॥

योतपु मर्त्यगात्रोक्तं मर्त्यमैव ययोचितम् ।

प्राप्तं माधारण तेषु प्राप्य योतपु कर्म्मसु’ ॥

इति । तद्विद वचनम्,—प्रयोगशास्त्रं गृह्यादि, अनारम्भविधानतः

तस्मादियमेवावधारणा,—स्वशास्त्रोक्ते प्रयोगे परतन्त्रोक्तोविशेषीन करणीय । सामान्याश्रय्य अनारभ्याधीतास्तु विशेषा कर्तव्या । परमेयामकरणेऽपि स्वशास्त्रोक्तमात्रस्यानुष्ठानादेव फल भवति । करणे त्वभ्युदय । सामान्याश्रय्य प्रयोगान्तरन्तु, स्वशास्त्रोक्तप्रयोग स्यान्ते इच्छया पृथगनुष्ठेयम् । ततश्च, सामान्याश्रय्यस्य प्रयोगान्तरस्यानुष्ठाने महानभ्युदय । अमनुष्ठानेऽपि न फलकानि,— इति ।

तदित्यं शास्त्रार्थमनुबन्धनैरस्माभि स्वशास्त्रोक्ते प्रयोगे परोक्ताना सामान्याश्रय्यप्रयोगान्तरोक्तानाञ्च विशेषाणा ममुच्चया दुपारस्यते । भूषे तु निबन्धार,—एतदवगुमन्धाराद्वा, पाण्डित्यातिगयस्यापनाद्वा, स्वशास्त्रोक्तस्य प्रयोगस्यान्तराऽन्तरा येभ्यो यावन्तोऽरोचन्त ते तावत् परोक्तान् सामान्याश्रय्यप्रयोगान्तराभि र्हिताश्च विशेषानभिन्ववीविशन्त । तथाऽन्यथापि, प्रयोगान्तरविशेषान् प्रयोगान्तरे ममुदचैषु । तदयदेयम् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

पित्रे द्विगुणांस्तु दर्भान् ॥ २४ ॥

द्विगुणान् द्विगुणीकृतान् दर्भान् पित्रे कुर्व्यात् । दैवे तु ऋजवद्वद्वदर्भभवन्ति । वीधायनीऽप्याह ।

“प्रदक्षिणन्तु देवाना पितॄणामप्रदक्षिणम् ।

देवानामृजवोदर्भा पितॄणा द्विगुणां स्मृता ’ ॥

इति । तदनेन, यत् किञ्चित् पित्रे उत्सृष्टव्यं तदपि द्विगुणैर्दर्भैर्कर्तव्यम्,—इत्यर्थादुक्तं भवति । तथाच हारीत ।

अर्तारोभवन्ति । तदेवं सामान्याश्रयाणां विशेषाणामननुष्ठानेऽपि
फलसिद्धिर्भवतीति स्थितम् । अनुष्ठाने त्वमीषामभ्युदयविशेषोऽपि
विज्ञायते । कुतएतत् ? यतस्तेषामभ्यनुष्ठानाय शास्त्रमस्मान्
प्रयुङ्क्ते । न हि तस्यानुष्ठानाय शास्त्रमस्मान् प्रयुङ्क्ते,—यस्यार्थो
नास्ति । तथाच ऋग्वेदोपनिषद् ।

“यत्र स्वात् कृच्छ्रभूयस्त्वयेयसोऽपि मनीषिणः ।

भूयस्त्वमुवते तत्र छच्छात् त्रेयोह्यवाप्यते” ॥

इति । अर्थं सामान्याश्रयाः ये प्रयोगविशेषाः पुराणादिषु
स्मर्यन्ते, तेषामनर्थकत्वं प्राप्नोति । नैपटोपः । येषां स्वगात्राणां
प्रयोगविशेषो नोपदिश्यते, तेषां तद्विषयत्वोपपत्तेः । येषामप्यस्ति
स्वगात्राणां प्रयोगविशेषोपपत्तेः तेषामपि इच्छया तदनुष्ठानोपप-
त्तेः । यो हि सामान्याश्रयः प्रयोगः, न सर्वेषामेव भवितुमुचितः ।
सामान्याश्रयत्वादेव । स्वगात्रोक्तं प्रयोगः स्वस्याभ्यर्हितः ।
तस्मात् स्वगात्रोक्तं प्रयोगमनुष्ठायान्ते कामः,—सामान्याश्रयोऽपि
प्रयोगोऽनर्थकोमाभूत्—इति मीऽप्यनुष्ठेयताम् । न तु तदापि
यथैव स्वगात्रोक्तः प्रयोगोऽन्यथयितुं युक्तः । वैगवेदेव न कश्चिन्मी-
कात्यायनेन सुव्यक्तमेतद्व्याख्येयं नैपटोपेणाह सर्वेष्वेवमवगच्छाम ।
तथाच “न व्याता काम्यमामान्ये” इत्यादि कात्यायनवचने पूर्वं
मुदाहृतम् ।

तदतः, सामान्यविशेषयोः प्रयोगयोः कर्मान्यत्व सुव्यक्तमेव
कात्यायनो ब्रवीति । तत् कुत कस्य गुणोपमहारीभविष्यति ।
न तस्यैव कर्मान्यो गुणानामप्यस्मिन् कर्मान्योपमहारीभवति ।

“पवित्रपाणिदेयात्”—इति, “ग्रामीनः सर्वं करोति”—इति च
सूत्रद्वयमतं पठन्ति । तत्र, व्यक्तव्यर्थः ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

सर्वत्र प्रशेषे पंक्तिमूर्धन्यं पृच्छति ॥ २६ ॥

सर्वत्र—दैवे पितो च प्रशेषे कर्तव्येषु पंक्तिश्रेष्ठं ब्राह्मणं पृच्छति ॥
॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

सर्वान् वा ॥ २७ ॥

सर्वत्र प्रशेषे सर्वान् वा ब्राह्मणान् पृच्छति ॥ ० ॥ २७-॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशमहाचार्य्या-
जुजुषीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारमहाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये
प्रथमः खण्डः ।

“दभैरङ्गिस्तिलैर्दत्तं तूष्णीमध्याप्नुते दिवम् ।

विधिना त्वानुपूर्व्येण अन्नयं परिकल्पते” ॥

इति । तुगद्भोविशेषार्थः । कथं नाम ? सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् क्रियते, तत्रैव पित्रे द्विगुणाः दर्भाः भवन्ति, सपिण्डीकरणान्ते तु ऋजवण्य दर्भाः,—इति । तथाच सालहायनः ।

“सपिण्डीकरणं यावद्भुजुर्दभैः पितृक्रिया ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत्” ॥

इति ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः ॥ २५ ॥

मर्च्यत्र,—इति वक्ष्यमाणमिहापि संबध्यते । मध्यपठितस्य विग्रीवाभावात् । यत् किञ्चिदिह कर्मणि देवे पित्रे च देयं, तत् सर्वं पवित्रपाणिरासीनय दद्यात् । पवित्रगद्भोऽस्त कुशजातिवचनः । तथाच काल्हायनः ।

“मये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

कृत्वाः प्रवरणीया भ्यः कुशादीर्घाय वर्हिषः ॥

दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मणि ।

मध्य मोषग्रह कार्थोदक्षिणः सपवित्रकः” ॥

इति । पतञ्ज,—

“दद्यान् पथ्यणोर्मध्ये पवित्रं धारयेद् बुधः” ।

इत्यादिकं श्रुत्यन्तरीक्षीविशेषोपग्रामश्च न दृश्यते । केनित्यु-

“स्वाहाकार वषट्कार नमस्तारादिवोकमाम् ।

स्वधाकारः पितृणाञ्च इन्तकारो नृणां मतः” ॥

इति ।

“पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेज्य कुशेषु तान् ।

गोत्रनामभिरामन्त्यु पितृनर्घं प्रदापयेत्” ॥

इति च । तथा व्यासः ।

“चतुर्थी चामने नित्यं सङ्कल्पे च विधीयते ।

प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता संवृद्धिमपरे जगुः” ॥

इति । तदिदं वचनमस्माकमपि भवति । कथं प्रायते ? अस्मत्-
परिगृह्यता कात्यायनेनैतस्वार्थस्य सुस्पष्टमुपदेशात् । ‘संवृद्धि-
मपरे’—इत्यभिधानाच्च । तर्पणे हि संवृद्धिरन्येषां भवति ।
अस्माकन्तु प्रथमैव तत्र प्रयुज्यते । ‘गोत्रसु तर्पणे प्रोक्ता’—इति
गोभिनीयवचनात् ।

तदेवम्, पितृभ्यः,—इति दत्तेषु कुशेषु,—इत्यभिधाय, गोत्र-
नामभिः पितृनामन्त्रा अर्घ्यं दद्यादिति ब्रुवाणः कात्यायनः कुश-
दाने पितृणां गोत्रनामभिरामन्त्रं नानुमानाति,—इत्यव-
गच्छामः । ‘पितृभ्य इति दत्तेषु’—इति च ‘इति’ करणेन
सुव्यक्तमेवमुपदेशात् । यत्तु,—

“भासनावाहने पादौ अन्नदाने तथैव च ।

अर्घ्ये पिण्डदाने च षट्सु नामादि कीर्त्तयेत्” ॥

इति श्लोकसंग्रहकारवाक्यम् । तत्र सूत्रं स्पष्टम् । सत्यपि
भूले तदस्मदयोगव्यतिरिक्तविषयम् । कुतः ? अस्मत्परिगृह्य-

श्राद्धकल्पः ।

द्वितीयः खण्डः ।

आसनेषु दर्भानास्तीर्य्य ॥ १ ॥

येष्वासनेषु याद्विभ्राह्मणा पूर्वमुपविष्टा तेष्वासनेषु दर्भाना
स्तीर्य्य । तदिदमासनेषु दर्भदानं तन्त्रेण करणीयम् । नैयायिकौ
हि तन्त्रता नोपेक्षितुं युक्ता । कात्यायनोऽपि,—

‘अर्घ्येऽचथ्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।

तन्त्रस्य विनिवृत्तिं स्वात् सधावाचनएवच” ।

इत्यर्घ्यादावेव तन्त्रनिषेधमुपदिशन्नन्यत्र तन्त्रमनुजानाति । तदने
कुशा दैवे ब्राह्मणदक्षिणपार्श्वे पित्रे तु वामपार्श्वे दातव्या,—
इति महायज्ञा । वचनमप्युदाहरति ।

“पितृणामासनं दद्याद्दामपार्श्वे कुशान् सुधी ।

दक्षिणे चैव देवानां मन्त्रदा श्राद्धकर्मसु” ।

इति । तानिमान् दर्भान् दैवे, विंशेभ्योदेवेभ्यः स्वाहा,—इति
वा, षष्ठ्यट,—इति वा, नम,—इति वा, पित्रे च “पितृभ्यः
स्वधा”—इत्युत्सृज्य दत्त्वा, तेषु ब्राह्मणानुपवेष्टव्येत् । तथाच
कात्यायनः ।

तत्रभवता गृह्यकारेण दर्भदानमतिक्रम्य तत्र तत्र तिलोदकादि-
दाने विगिष्य ये चात्र त्वेतिमन्त्रस्योपदेशादामनदानादावप्रसक्ते ।
गृह्यकार शतचम्पाक तेषु तेषु बहुष्वेव ये चात्र त्वेतिमन्त्रमुपदिश्य
क्षविदेव दर्भदानादौ नोपदिदेश । अयमपि तत्रभवतान् सूत्र
कारोगृह्याहुक्ते कुचचित् तन्मन्त्रमुपदिशन्नपि दर्भदानादौ नोप
दिशति । न चैव सति, दर्भदानादावपि ये चात्र त्वेतिमन्त्र
पाठ,—इति साध्वी कल्पना भवति ।

यदप्युक्तम्,—

‘वह्नामेकधर्माशामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषामेव तत कुर्यादेकरूपाहि ते स्मृता ॥

इति बोधायनोक्ताकाङ्क्षा प्रसक्ते —इति । तदप्युक्तम् ।
कस्मात् ? अगास्त प्रयोगविशेषस्योपदेशेनाकाङ्क्षा एवानुदयात् ।
एकरूपत्वस्य हेतुतयोपदेशेनानेकरूपेषु तदनवसराच्च । किञ्च
वह्ना लब्ध्वात्मनामेक सिद्धवदनूय यत्र यत किञ्चिदुच्यते, तत्र
तथाविधाना सर्वेषामेव तद्वतीतिखल्वर्थाबोधायनवचनस्य । न
खल्वत्र वह्ना लब्ध्वात्मनामेक सिद्धवदनूय ये चात्र त्वेतिमन्त्रो
विधीयते, किन्तु ये चात्र त्वेतिमन्त्रविशिष्टमेव तत्तदङ्गं विशिष्य
विधीयते । तच्च तथा विहितं सद्वह्नामेक भवति,—इति
नात्र बोधायनवचनस्यावसरः ।

यथापरमुक्तम्,—

“अक्षय्योदकादानञ्च अर्घ्यदानवदिष्यते ।

पठेत्तत्र नित्यं तत कुर्यान्न चतुर्था वदाचन’ ।

विरोधात् । पश्यामन्यत्राप्यर्धादावस्माकं नामादिकीर्तनस्यो-
पदेगाश्च । यत्तु,—

“उपवेग्य कुशान् दद्यादृजुनैव हि पाणिना” ।

इत्युक्तप्रकारेण पितृभ्योदत्तेषु कुशेषु,—इति नारायणोपाध्याय
वर्णनम् । तदसङ्गतम् । यथाश्रुतार्थपरित्यागे मानाभावात् ।
व्यवहितयोजनया खल्वेयोऽर्थः परिचिकल्पयिषितः,—‘इति उक्त
प्रकारेण पितृभ्योदत्तेषु’,—इति । न चैयोऽर्थो लब्धुमात्रानं
पारयति, शब्दस्य श्रवणमात्रात् योऽर्थोऽवगम्यते, तं वाधित्वा ।
अनर्थकत्वापत्तेयः । आनर्थक्यं खल्वेवमिति कारस्यापद्यते ।
कथम् ? ऋजुना पाणिना कुशानां प्रदानं खल्वनेनेव पूर्वमुप-
दिष्टम् । तदर्थं पुनरितिकरणमिति कोनाम प्रेक्षावानभि-
ध्यात् । त्वागवाक्योपदेगपरत्वे त्वितिकारस्योपादानमर्थश-
भ्यात् । न चार्थवत् शास्त्रमनयेकं कर्तुमुचितम् । तत्रात्र
किञ्चिदेतम् ।

तत्रभवता गृह्यकारेण दर्भदानमतिक्रम्य तत्र तत्र तिस्रोदकादि-
दाने विशिष्य ये चात्र त्वेतिमन्त्रस्योपदेशादामनदानादावप्रसक्तेः ।
गृह्यकारः शुक्लस्माकं तेषु तेषु बहुष्वेव ये चात्र त्वेतिमन्त्रमुपदिश्य
क्षचिदेव दर्भदानादौ नोपदिदेश । अयमपि तत्रभवान् शुक्ल-
कारोगृह्यानुक्ते कुचचित् तन्मन्त्रमुपदिशतपि दर्भदानादौ नोप-
दिशति । न चैवं सति, दर्भदानादावपि ये चात्र त्वेतिमन्त्र-
पाठः,—इति भाष्यी कल्पना भवति ।

यदप्युक्तम्,—

“बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषामेव तत् कुर्यादेकरूपाहि ते श्रुताः” ॥

इति बीधायनोक्ताकाङ्क्षा प्रसक्तेः,—इति । तदप्युक्तम् ।
कस्मात् ? स्वशास्त्रे प्रयोगविशेषस्योपदेशिनाकाङ्क्षा एवानुदयात् ।
एकरूपत्वस्य हेतुतयोपदेशेनानेकरूपेषु तदनवसराच्च । किञ्च
बहूनां लब्धात्मनामेकं सिद्धवदनूय यत्र यत् किञ्चिदुच्यते, तत्र
तथाविधानां सर्वेषामेव तद्व्यतीतिस्त्वर्थोबीधायनवचनस्य । न
एष्वन बहूनां लब्धात्मनामेकं सिद्धवदनूय ये चात्र त्वेतिमन्त्रो
विधीयते, किन्तु ये चात्र त्वेतिमन्त्रविशिष्टमेव तत्तद्वत् विशिष्य
विधीयते । तच्च तथा विहितं बहूनामेकं भवति,—इति
नात्र बीधायनवचनस्यावसरः ।

यथापरमुक्तम्,—

“अक्षथोदकदानञ्च अर्घ्यदानवदियते ।

पष्ठैव नित्यं तत् कुर्याच्च चतुर्थ्या कदाचन” ।

विरोधात् । पञ्चामयत्राप्यर्घ्यादावस्माक नामादिकीर्तनस्यो
पदेगाश्च । यत्तु —

“उपवेश्य कुशान् दद्याद्वज्रुनैव हि पाणिना” ।

इत्युक्तप्रकारेण पिष्टभ्योदत्तेषु कुशेषु,—इति नारायणोपाध्याय
वर्णनम् । तदमङ्गलम् । यथायुतार्थपरित्यागे भानाभावात् ।
अवहितयोजनया खल्वेयोऽर्थं परिचिकम्पयितम्,—‘इति उक्त
प्रकारेण पिष्टभ्योदत्तेषु’,—इति । न चैयोऽर्थोऽलक्ष्यमात्मानं
पारयति, शब्दस्य अयमभावात् योऽर्थोऽवगम्यते, त बाधितम् ।
अनर्थकत्वापत्तेः । आनर्थक्यं खल्वेवमितिकारस्यापत्तेः ।
कथम् ? ऋजुना पाणिना कुशानां प्रदानं खल्वनेनेव पूर्वमुप
दिष्टम् । तदर्थं पुनरितिकारणमिति कोनाम प्रेक्षावानभिद
ध्यात् । त्वागवाक्योपदेगपरत्वे त्वितिकारस्योपादानमर्थवत्
स्यात् । न चार्थवत् शास्त्रमनर्थकं कर्तुमुचितम् । तस्माच्च
किञ्चिदेतत् ।

यच्च रघुनन्दनेनोक्तम्,—‘इति इत्यनेन शीतनामभिरामस्य
इति प्रकल्पमानप्रकारेण पिष्टभ्योदत्तेषु’,—इति । तदपि न
ममीधीनम् । इतिशब्दस्य प्रकान्तपरामर्शकत्वस्यैव मुख्येन दृष्टत्वेन
प्रकृत्यपि तेनैवोपपत्तौ सम्भवत्या घट्टचरप्रकल्पमानपरामर्शक
त्वकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । यथायुतार्थेयवमुपगृह्यते । तत्र च
प्रमाणं नास्तीत्यवोचाम ।

यथापरमुक्तम्,—‘यत्तयोऽदकदानेतरत्वं कुशमनदानादौ
मर्त्येषु चन्दोगानां ये जात त्वति पाठः’—इति । तदप्यमङ्गलम् ।

मन्त्रस्य प्रसङ्ग तस्यैव च निषेध,—इति सन्तुष्यताम् । आसनादिदानेऽप्यनेन वचनेन न मत्र कथं ज्ञायते,—इति न खल्वधिमच्छामि ।

अथ, मा तावत् बोधायनवचनेनासनदानादौ मन्त्र प्रसङ्गि, अन्धोगपरिशिष्टवचनेन चासौ मा विज्ञापि, तथापि भूयः पुत्रप्रदेशेषु गोभिर्नीय विशिष्टोपदेश प्रदर्शकमभ्युपगम्य येष्वप्येव स मन्त्रोमीपदिष्ट, तेष्वपि न कल्पनीय,—इति ब्रवीमि,—इति चत् । नैया साध्वी कल्पना । परिशिष्टकार खल्वस्माकं दर्भासनदाने चतुर्थ्यन्त वाक्यमुपदिशति, भवान् 'पुनस्तथापि ये चात्तलतिमन्त्र कल्पयति, तत् किमत्र ब्रूम । ननु,

“सर्व्वज्ञेव पित प्रोक्त पिता तर्पणकर्म्मणि ।

पितुरक्षय्यकाले च अक्षया तृप्तिमिच्छता ।

इति स्नानसूत्रपरिशिष्टवचने 'सर्व्वज्ञ' शब्देन व्याख्ययमात् आसनदानेऽपि सम्बोधनविभक्त्या वाक्यरचना प्राप्नोति ? प्राप्नोति नाम । पितृभ्य इति दत्तेषु—इति कात्यायनीयविशेषवचना नुरोधात्तु सैव प्राप्तिर्ग्राहितव्या भवति । न हि सामान्यवचनव्यपात्रयेण विशेषवचनमुपरीक्ष्य भवति । पदाहवनीयादौ हि सामान्यस्य विशेषेतरपरत्वसुक्तम् । न सामान्यव्यापात्रयेण विशेषस्योपरोधः । 'पदार्थान्तरसाकाङ्क्षविशेषमपह्नाय तदितरच सामान्यमन्वेति'—इति भवानेवाह । अपिच । स्नानसूत्रपरिशिष्टकार खल्व्वासनादौ सम्बोधनविभक्ति नोपदिष्टे, किंस्वर्घादावेष । कथं ज्ञायते ?

इति च्छदोगपरिणिष्टवचनेनापि तथा ज्ञाप्यते । अत हि न
चतुर्थ्या,—इति तस्मै ते इत्यन्तस्य निषेधः । पष्ठेयव,—इत्यनेन
गात्रमन्वन्थनाम्ना पठान्तताप्रतीतिः,—इति । तदपि न सुन्द
रम् । चतुर्थ्यपिदस्य चतुर्थ्यन्तपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । वचनस्य
तथाविधार्थकम्पनायाः प्रमाणाभावात् च । पष्ठेयव इत्यनेन
गोत्रमन्वन्थनाम्ना पठान्तताप्रतीतिश्च । ये चात्र त्वेतिमन्तोहि
सबोध्यमानविषय एव भवितुमर्हति, न सर्वत्र । कथं ज्ञायते ?
ते इति युष्मदः संबोध्यमानार्थवाचितया पठान्तस्यनेऽप्रसङ्गे ।
भयानपि नात्र विप्रतिपद्यते । आह । न चतुर्थ्या कदाचन,—
इति तर्हि वचनमनर्थकं स्यात् । पष्ठेयव इत्यनेनैव सिद्धे ।
नपदोप । यदेव सिद्धं तदेवात्रानुवर्तते सुखावधोधार्यम् । परया
या मतमनेन प्रतिविध्यते । तस्मात् नित्यानुवादोविहितप्रतिषेधो
वाऽयम् । विहितं कपादित् चतुर्थ्या अघव्योदकदानम् । तदिह
प्रतिविध्यते । तथाच ब्राह्मणपुराणे ।

सन्निधानादपि तथा अवगम्यते । तत्र खल्वादिमो द्वौ मन्त्रावा-
वाहनप्रकाशनसामर्थ्यादावाहने समवेतार्यावेव, तृतीयस्त्वसम-
वेतार्थतया सर्व्वेयैवाद्दृष्टार्थः । यद्यपि, पूर्व्वमादत्तानां यवानां
विनियोगविशेषोऽपि सूचितः, तथापि इदानीं तैरन्ववकिरण-
करणीयम् । कृतार्थाः खल्विमे यवाः अवश्यं केनचित् प्रकारेण
त्यक्तव्याः । तच्चेत्य कर्त्तव्यम् । किं कारणम् ? पित्रावाहने
खल्वावाहनात् परतस्त्रिलौरन्ववकिरणं सूत्रयिष्यति । तदपि
तदैव वर्णयितुं युक्तम्,—इति । स्मृतिव्यत्येवं पश्यामः । तथाच
याज्ञवल्क्यः ।

“यवैरन्ववकीर्त्तयि भाजने सपवित्तके” ।

इत्यादि बहुनम् । यवैरन्ववकिरणच्छेदं मन्त्रस्यानुपदेशादमन्त्रकं
करणीयम्,—इति पितृदयितापितृभक्तिमहायमःप्रभृतयः । यषो-
ऽसोतिमन्त्रेण,—इति कल्पतरुक्त्यप्रदीपादयः । अत्र केचित्
शाखायनीयं कात्यायनीयञ्च आहसूत्रं पश्यन्तः, विश्वे देवासः,—
इति प्रथममन्त्रेणावाह्यं यवान् विकीर्त्तय, विश्वेदेवाः शृणुतेमं
हवन्मे,—इत्यादिमन्त्रद्वयं जगन्मन्त्रम्,—इति वर्णयन्ति । तदसङ्ग-
तम् । उत्तरमन्त्रयोज्ये विनियोजकप्रमाणभावात् । अस्मत्
सूत्रकारेण मन्त्रत्रयपाठान्तरम् ‘इति’ कारकरणात्मन्त्रत्रयस्यैवा-
वाहने विनियोगावगतेः । अपस्वात्रानुपदेशाच्च । “तत् उत्तर-
जर्षं जपति”—इत्यभिधाय, शाखायनस्योत्तरमन्त्रद्वयोपदेशः
तच्छास्त्रिणां भविष्यति । कात्यायनोऽपि माध्यन्दिनीयानां
सूत्रकारः,—इति तदुपदेशोऽप्यस्माकं न भवति । यच्च रघुनन्द-

“शर्मन्वर्धादिके कार्ये शर्मा तर्पणकर्मणि ।

शर्मणोऽन्वयकाले तु पितृणा दत्तमन्वयम्” ।

इति तत्परवचने तेनैव सुव्यतमस्यार्थस्योपदेशात् । इत्यमुं किं
विस्तरेण ॥०॥ १ ॥०॥

यवानादायोद्धारं कृत्वा विश्वान् देवानावाहयिष्य-
इति पृच्छति ॥ २ ॥

यवानक्षतान् दक्षहस्तेनादाय । कुत ?

‘कर्मोपदिश्यते यत्र कर्तुरङ्ग न चोच्यते ।

दक्षिणमक्षत्र विज्ञेय कर्मणा पारग कर” ।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनात् । एवमन्यत्रापि । निगद
व्याख्यातमन्यत् ॥०॥ २ ॥०॥

आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वे देवास आगत शृणुताम
इमं० हवमेद वर्हिनिपीदत, विश्वे देवाः शृणुतेम० ह-
वमे ये अन्तरीक्षे ये उपत्यविष्ट ये अग्निजिह्वा उतवा
यजन्ना आसद्याग्निन् वर्हिषि मादयध्वम्, ओपधय
संवदन्ती सोमेन सह राज्ञा यस्मै कृणोति ब्राह्मणम्
राजन् पारयामसीति ॥ ३ ॥

आवाहय,—इति ब्राह्मणेननुज्ञात कृतानुज्ञ. कर्त्ता, विश्वे
देवास,—इत्यादिभिन्निभिर्मन्त्रै, ‘आवाहयेन्’—इति सूत्रशेष ।
मन्त्रतयपाठानन्तरमिति कर्त्तव्यात् मन्त्रतयैवेवावाहन प्रतीयते ।

“सन्ततं प्रणय कार्थं पितृयज्ञेषु ब्राह्मणे ।

उपाशुकरणञ्चापि सह कर्त्ता समस्वरैः ।”

इति । पितृनु,—इत्याद्युपादानात् पितृनावाहयिष्ये,—इत्येव
वक्तव्यम्, न तु तेषां नामगोत्राद्युल्लेख —इत्युक्तप्रायम् ॥०॥ ४ ॥०॥

‘आवाहयेत्यनुज्ञातउग्रन्तस्त्वा निधीमद्युग्रन्तः
समिधीमहि उग्रनुग्रत आवह पितृन् हविषे अत्तवे,
एत पितरः सोम्यासोगन्धौरेभिः पथिभिः पूर्व्विणेभि-
र्दत्तात्मभ्यं द्रविणेह भद्रपरयिञ्च न. सर्व्ववीरं
नियच्छत, आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निस्वात्ताः
पथिभिर्देवयानैरस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु
तेऽवन्त्वस्मानिति ॥५॥

‘इति’ एतैर्मन्त्रैः, पितृनावाहयेत्,—इति सूत्रशेषः । अतश्च,
‘एत पितरः,—इत्यनन्तर उग्रन्तस्वेति मूलभूतगोभिलगृह्ये
तद्वाक्यद्वये च पितृदयितायाञ्च लिखितेन मैथिलानामेतद्विपर्य्येत
लिखितं हेयम्’—इति तत्त्वकारेणोक्तम् । वयन्तु मूलभूतयाज्ञकल्पे
उग्रन्तस्वेत्यनन्तरमेव एत पितर इति मन्त्रं पश्यामः । तद्वाक्य
कृता महायज्ञसाऽपि तथैव क्रमेण मन्त्रावेतौ पठितौ । गृह्ये
च गोभिलीये न खल्वावाहन सूत्रितं न वैतो मन्त्रौ पठितौ,—
इति ॥०॥ ५ ॥०॥

नेन,—एद वर्हिर्निषीदत,—इत्यनन्तरम्,—‘इत्यावाह्यं वि-
 रेत’—इति निश्चितम् । तत् न सूत्रप्रतीकम्, अपितु सूत्रस्य
 स्वाभिमत व्याख्यानम्,—इति श्लिष्यते । कुत ? सूत्रग्रन्थे तद-
 दर्शनात् । तन्मतवादिनाऽपि भाष्यकारेण व्याख्यायनवचनावष्टभेन
 तथा वर्णनाच्च । यदपि, “आवाहयेत्यनुज्ञातोविस्त्रिदेवास्तथागत-
 दाग्वसो दाशुच सत इति वा यवैरवकीर्य विस्त्रिदेवा, नृणाम् ई-
 मे ये अमरीषे यरुपयविष्ठ ये अग्निजिह्वा उतवा यजत्रासथा-
 स्मिन् वर्हिषि मादयध्वम्”—इतिच्छन्दोगापरसूत्रम् । तदपि
 नैतत्प्रयोगे निविशते । तदुक्तस्य वेदस्मृत्यन्तरस्याद्वातुपदे-
 शात् । अथोपदिष्टस्य ‘ओपधय’—इत्यादि मन्त्रान्तरस्य तत्रा-
 पदेशाच्च । ‘विग्ने देवा’—इति मन्त्रोऽप्येतस्माद्विलक्षण एव तत्र
 पठित ॥०॥ १ ॥०॥

अथ पितृनावाहयिष्यइति पृच्छति ॥ ४ ॥

अपेत्यानस्तथैर्यम् । कथं नाम ? दक्षहस्तेन तिलानादाय
 ओंकारं कृत्वा पितृनावाहयिष्ये,—इति पृच्छति,—इति । कथं
 प्रायने ? देवानामावाहने यवानामिव पितृणामावाहनेऽपि
 तिनानामादानस्य ओंकारकरणस्य चोचितत्वात् । परतन्निम-
 विकरणस्य सूत्रनार्थवमवगच्छाम । “तिमानादायोद्धारं कृत्वा
 ऽयं पितृनावाहयिष्यइति पृच्छति”—इति तत्त्वकारपाठे व्यक्तोऽयं
 मर्थः । च्छन्दोगापरसूत्रेऽप्येवमेव सूत्रपाठः । ओंकारस्याच मन्त्रत-
 करणीयः । तथाच गृह्याश्रयः ।

वा पालागान् पा”--इति । “खादिरपालागानामे विभीतक-
तिल्वक-वाधक नीव-निम्ब शाल्यल्यरलुदधिल कोविदार श्लेष्मातक-
वर्जं सर्व्ववनस्पतीनामिमीययार्थं स्यात्”--इति च । अरन्ति च ।

“पालागे ब्रह्मवर्षः स्यादाश्वत्ये राजयोग्यता ।

सर्व्वभूताधिपत्यश्च ब्रह्मे नित्यमुदाहृतम्” ।

इत्यादि । पलागपिकङ्कतकाश्रमोविल्वखदिरोडुम्बरानपरे यज्ञिय-
वृक्षान् सम्यन्ते । “ते वै पालागाः स्युरथवा वैकङ्कतविल्वाः
खादिरोडुम्बराः काश्रमर्ममयाः एते हि वृक्षाः”--इत्यपि निगमो-
भयति ।

यज्ञियवृक्षाणां चमसेषु । यज्ञियवृक्षशाखाभिर्निर्मिताः अवि-
पमाः प्रादेशदीर्घायतुरङ्गुलविस्तृतायतुरङ्गुलोर्धायतुरस्ताः मध्य-
विलास पात्रविशेषाचमसा भक्ष्यन्ते । तथा चोक्तम् ।

“तच्छाखाय समादीर्घाः प्रादेशायतुरङ्गुलाः ।

तथैवोन्मेषतोऽग्रेयायतुरस्तास्तइत्यपि” ।

इति । -तेषु खल्वित्यश्रूतेषु चमसेषु पवित्रान्तर्हितेषु । पवित्रैः, —

“अनन्तर्गमिषं सायं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्” ।

इत्यङ्गुलवर्णैः, अन्तर्हितेषु व्यवहितेष्वित्यर्थः । पवित्राणि उक्तानि स-
थानि अन्तर् मध्ये हितानि निहितानि वा येषां तेषु पवित्रान्त-
र्हितेषु, यज्ञियवृक्षचमसेषु,—‘अथ आसिञ्चति’--इति वक्ष्यमाणेन
सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति । चमसान् स्थापयित्वा तेषु दैवे प्रागग्रं
पिथे च दक्षिणाग्राणि पवित्राणि स्थापयेत्,—इति । तानि

अपहता असुरारक्षाएसि वेदिषद्वृति तिलैरन्-
वकीर्त्यापउपसृगति ॥ ६ ॥

कृत्वयं सूत्रम् । तदत्र, अपासुपसर्गं पित्रामन्तोहारणं बीजम् ।
तस्मादन्यत्राप्येवंविधस्थले अपासुपसर्गः करणीयः । तथाच
अन्तर्दोषपरिशिष्टम् ।

“पित्रामन्तानुहरणे आत्मानम्भे अवैक्षण ।

अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽवृतभाषणे ।

माज्जरमूषिकसर्गे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे ।

निमित्तेष्वेपु सर्वेषु कर्म कुर्वन्वपः सृजेत्” ।

इति । तदिदमावाहनं पितृपक्षे मातामहक्षे च पृथक् पृथक्
करणीयम् । कथं ज्ञायते ? ‘मातामहानाशैवम्’—इति सूत्रेण
मातामहपक्षेऽपि हारसविध्यतिदेशात् पृथगेव करणं वर्णयितु-
मुचितम्,—इति । ‘तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्’—इति च सूत्रयन्
वैश्वदेविकादन्यत्र तन्त्रं नानुजानात्याचार्यः,—इत्यवच्छिन्नम् ।
अतस्मात्स्वत्रापि तन्त्रमनुतिष्ठन्ति ॥०॥ ६ ॥०॥

अपेदानोमर्घ्यं बहुमुपक्रमते,—

यज्ञियहस्तचमसेषु पवित्रान्तर्हितेषु ॥ ७ ॥

यज्ञेभ्योहिताः ये हस्तास्तद्वत् यज्ञियहस्ताः । ते खल्विने खादिराः
पानागाय भवन्ति । अभावे पुनरमीषां विभीतकादिवर्जं मर्घं
यनन्त्यतः । कथं ज्ञायते ? अस्मादृक्षकारिणामीषां यज्ञकर्मण्यु-
पदेशान् । तथाच गृह्यसूत्रम् । “अपेधानुपकल्पयते खादिरान्

भवत्यसङ्गता च । किं कारणम् ? एक खस्वर्गपात्र देवे भवति,
इति । कथं पुनर्ज्ञायते,—एकमर्घ्यपात्र देवे भवति ?—इति ।

“यवैरन्वयकीर्त्याथ भाजने सपवित्रके” ।

इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिष्वकवचनोपदेष्टात्,—इति चेत् । किमत
भवत् सूत्रकारस्य एकैकस्मिन्—इति वीष्ठा न पश्यसि । याज्ञ
वल्क्यास्तु नास्मत्प्रयोगस्योपदेष्टा । तथापि तद्वचनस्यैकवचनं दृष्ट्वा
पात्रमेकं निश्चिनोषि । अस्मत्सूत्रकारोक्ता वीष्ठा पश्यदपि तत्र
सन्देहि । सेयं पितरसुपेक्षं श्वशुरं गाढा भक्तिः । अश्वयस्या तर्हि
प्राप्नोति ? न खलु ज्ञायते,—क्रियत्स पात्रेऽपि वीष्ठा विद्य
मिष्यति,—इति । एवमर्घ्यं सामर्थ्याद्भवस्या भविष्यति । पात्रे
खन्वकस्मिन् अचरितार्था वीष्ठा पात्रद्वयं कल्पयिष्यति,—इति ।
ननु त्रिचतुरादीन्वपि शक्नोति कल्पयितुम् ? सत्यं शक्नोति । द्वयो
क्तार्थत्वात् न कल्पयति । या हि वीष्ठा त्रिचतुरादीनि पात्राणि
कल्पयति,—कल्पयत्यसौ हे अपि पात्रे । कल्पयति चत्, तत्र
चरितार्था मती नाधिककल्पनायै भवति,—इति । अथ, शास्त्रा
न्तरदर्शनं विना न तं परितोषः, दृश्यता तदपि । यथा मत्स्य
पुराणम् ।

‘विश्वान् देवान् यवैः पुण्यैरभ्यर्च्य शासनपूर्वकम् ।

पूरयेत् पात्रसुग्मन्तु स्यात्तु दर्भपवित्रके ॥

शस्त्रादेवीत्यपि कुर्यात् यवोऽमीति यवाम्स्तथा’ ।

इति । पुरुषोत्तमाद्भवनाद्भवत्वादर्थोभयत्र प्रीत्यतिशयार्थम्,—

खल्वेतानि पवित्राणि 'पवित्रे स्योवैष्णव्यौ'—इत्यनेन क्तिवा
 'विष्णोर्मनसा पूते स्य'—इत्यनुमार्ष्टव्यानि । ततश्चमसेषु स्थाप
 यितव्यानि । कथमनुक्तं क्रियते ? उच्यते । प्रादेशमात्रं हि पवित्र
 मुपदिशन्ति । न खल्वच्छिद्वाभा भवति प्रादेशमात्रता । न च
 विनैवानुमार्जनं कार्यार्हता युक्ता । तदेव केदनमनुमार्जनक्षेप
 मर्शप्राप्तम् । एवमनुक्तमपि करिष्यते । पवित्रविधौ च खल्व
 क्माकमित्यमुपदेश । तथाच गृह्यसूत्रम् । 'ततएव चर्हिष
 प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते' 'ओषधिमन्तर्धाय क्तिनन्ति न नखेन
 पवित्रं स्योवैष्णव्याविति' "अथैने चक्षिरनुमार्ष्टि विष्णोर्मनसा
 पूते स्य इति"—इति ॥०॥ ७ ॥०॥

एकैकस्मिन्नपचासिद्धति—शन्नोदेवीरिति ॥ ८ ॥

एकस्मिन् एकस्मिन् चमसे अण्डदकम् पचासिद्धति शन्नोदेवी
 रितिमन्त्रेण दैवपूर्य्यम् । एकैकस्मिन्,—इति यीसुया प्रति
 पात्रं मन्त्रावृत्तिं दर्शयति । तेनात्र तन्ममगुष्ठान् न भवति ।
 कात्यायनोऽपि, 'अर्घ्येऽक्षयोदके चैव'—इत्यादिना तन्मस्य
 निवृत्तिमाह ॥०॥ ८ ॥०॥

एकैकस्मिन्नेव यवानावपति यवोऽसि यवयास्मद्
 द्वेपोयवयागतीरिति ॥ ९ ॥

एकैकस्मिन्नेव पात्रे यवानावपति यवोसीतिमन्त्रेण । तदिदं
 देवार्घ्यपात्राभिप्रायं सूत्रम् । कथं प्रायते ? यवावपनम्योप
 देगात् । उत्तरत्र पितृन्—इति करणाच्च । यीष्या तर्ह्यनर्द्धिका

पात्रे तिलावपन कथिदागङ्गीत, तन्माप्रशाङ्गीदित्येतदर्थं पुनरिह
निर्देश ॥ १० ॥

सौवर्णराजतौदुस्वरखट्गमणिमयानां पात्राणामन्य-
तमेषु वा ॥ ११ ॥

श्रेष्ठदुस्वर ताम्रमयम् । कथं ज्ञायते ? सौवर्णादिसाहचर्यात् । वृक्ष
मयानां 'यज्ञियहस्तचमनेषु'—इत्यनेनैव गतार्थत्वाच्च । खट्गमय
गण्डकगिरीच्छिनिष्पितम् । मणिमयानि मारकतस्फाटिकादीनि ।
तेषां खल्वेवा पात्राणामन्यतमेषु पात्रेषु वा 'पवित्रान्तर्हितेषु'—
इत्यादिगतेन सम्बन्धः । वाग्रब्धो विकम्पार्थः । तानि खल्वेतानि
पात्राणि वैकम्पिकानि, —इत्येकजातीयान्येव सर्वसाधारण्यपात्राणि
कर्त्तव्यानि । न पुन कानिचित् सौवर्णानि, कानिचित् राजतानि,
कानिचित्पापरापराणि । किं कारणम् ? 'विकम्पे हि नीमय,
शास्त्रार्थः'—इत्युक्तम् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

पत्रपुटेषु ॥ १२ ॥

वाग्रब्धोऽत्र गुप्तवत् द्रष्टव्यः, पूर्वस्माद्वा अनुपपन्ननीयः । यज्ञिय
वृक्षाणां पत्रपुटेषु वा पवित्रान्तर्हितेषु,—इत्यादिपूर्ववदर्थः ॥ १२ ॥

यानि वा विद्यन्ते ॥ १३ ॥

यानि वा अनिषिद्धानि कदनोत्सवगादीनि लभ्यन्ते, तेषु वा
पवित्रान्तर्हितेषु,—इत्यादिगतेन सम्बन्धः ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

एकैकस्यैकैवेन ददाति सपवित्रेषु हस्तेषु ॥ १४ ॥

एकैकस्य पित्रादे एकैकेन प्रत्येकेन ददाति उक्तजति । सपवित्रेषु

“न्येठोत्तरकरान् शुग्मान् कराग्राथपवित्तकान् ।

कृत्वाऽर्घ्यं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते” ॥

इति परतो हुवन् उत्सर्गानन्तरमेव अर्घ्यपवित्राणां ब्राह्मणे
प्रतिपादनमतुजानाति । अपरे पुनरेतदविदामोभापन्ते,—दर्भानां
निर्भाल्यत्वाभावात् अर्घ्यपात्रीयास्त्येव पवित्राणि इदानीं ब्राह्मण-
हस्तेषु दत्त्वा ततोऽर्घ्यसुरस्त्रद्वयम्,—इति ॥ १४ ॥

केन मन्त्रेण ददाति ? उच्यते,—

यादिव्या आपः पयसा सम्बभूवुर्या अन्तरिक्षा उत
पार्थिवीर्या हिरण्यवर्णा यज्ञियास्तानत्राप शिवाः
गंस्योनाः सुहवा भवन्तु असावेतत्ते अर्थ्यं ये चात्र
त्वामनु याप्य त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ॥ १५ ॥

यादिव्या इति मन्त्रं पठित्वा अमावित्यादिना दद्यात् । अत्रा-
माविति सम्बोधनान्तनामाद्युत्प्रेक्षाभिप्राय वचनम् । तथाच ।
कात्यायनः ।

“गोत्रनामभिरामन्त्रं पितृनर्घं प्रदापयेत्” ।

इति ।

“गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र गोत्रस्याचक्ष्यकर्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न सुजति ॥

सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरचक्ष्यकाले च अक्षयां दृष्टिमिच्छता ॥

पवित्रमहितेषु ब्राह्मणानां हस्तेषु सक्तु,—इत्यर्थः । एतदनेनोक्तं
भवति । ब्राह्मणानां हस्तेषु प्रथमं पवित्राणि दत्त्वा पश्चादर्थ्यमुत्
स्रष्टव्यम्—इति ।

एव वा —

एकेकस्य पितृब्राह्मणादेः सपवित्रेषु हस्तेषु सक्तु, प्रत्येकेनार्घ्यं
ददाति । तस्मात् प्रत्येकब्राह्मणहस्तेषु पवित्राणि दातव्यानि, न
त्वाभ्युदयिकवत् मितितेषु हस्तेषु,—इति सिद्धं भवति ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । सपवित्रेषु हस्तेषु,—इत्यनेन
ब्राह्मणहस्तेषु पवित्राणां प्रदानं तावन्नस्यते, न ज्ञायते—
किमर्थ्यपात्रस्यान्वेष्टव्यं पवित्राणि ब्राह्मणानां हस्तेषु इदानीं
दातव्यानि, अथवा तेभ्योऽन्यानि ?—इति । तेभ्योऽन्यानि,—इति
प्रतिपद्यामहे । कुत ? सपवित्रेषु हस्तेषु अर्घ्यं ददाति,—इत्युक्ते
पवित्रान्तरस्यैवावगते । न खल्वर्घ्यं पवित्ररहितं देयमिति
युक्तमभ्युपगन्तुम् । पवित्रमहितं ह्यर्घ्यं भवति । एवञ्च खल्वेत
दर्थ्यस्योपकरोति,—इत्यत्र न विवादः । उपकरोति चेत्, नूनं
पवित्रमहितमेवार्घ्यं भवति । तदेदं सति न युज्यते विनैव वचनं
तद्वहितमर्घ्यमुत्स्रष्टुम् । अत्र हि सपवित्तेषु हस्तेषु,—इति वचनं
मन्त्रयाऽपि वर्णयितुम् । उत्सर्गात् पूर्वमेव चेत् पवित्राणि प्रति
पादयन्ते, अर्थ्यार्थित्वामीषा न स्यात् । कात्यायनोऽपि,—

‘गोचनामभिरामन्ता पितृनघा प्रदापयेत्’ ।

इत्यर्थोक्तमभिधाय,

गृह्णाति"—इत्यत्र सीमकयार्थमुपस्थितायाचरुणायाएव पदमिति पत्तिरिति सिद्धान्तः । सोऽयं पदित्यायोऽत्र शरणम् । अक्षत्-पितरित्याद्युल्लेखे तु शब्दाध्याहारनयोमूलम् । तदेव नयमेदादु-भयमप्युपपन्नम् । तथाचोभयथा दर्शनम् । 'एत पितरः'—इति । 'आ यन्तु न' पितरः'—इति च । परिशिष्टकारोक्तः पितरित्याद्युल्लेखएव त्वस्माकमादरणीयः ।

स स्वस्वयं पित्रार्घ्यदानप्रकारः । देवार्घ्यान्तु, या दिव्या—इति मन्त्रं पठित्वा विष्टेदेवाएतत्तेऽर्घ्यं स्नाह्य,—इति वा, नमः—इति वा, वषट्—इति वा दद्यात् । पितृणामिव स्वधाकारस्य कात्यायनेनोक्तत्वात् स्वधापदयुक्तस्य ये चान्न त्वेतिमन्त्रस्य देवेऽनभिनिवेगात् । अस्तु तर्हि मन्त्रस्वधापदएव स्नाह्यादिपटोहः ? नैतत् शक्यम् । विक्रतावेवोहस्य अप्वरसीमासाया सिद्धान्तितत्वात् । न चान्न प्रकृतिधिकारभावोऽस्ति । असमवेतार्थत्वाच्च । देवे स्वस्वयं मन्त्रेण समवेति । किं कारणम् ?

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् पितृभ्यः प्रदीयते ।

सर्वेष्वगृह्णा माता इति धर्मोऽपु नियमः” ॥

इत्यादिवचनेनैयं पितृननु सन्ति भोक्तारः, नैव देवाननु कीऽपि भुञ्जते । तस्मादसमवेतार्थमिदं श्रुत्यमिव दैवेष्वप्यङ्गभावमुपगच्छतु । अर्घ्याभिधानसामर्थ्याद्धि मन्त्राणामङ्गभावः तत्रभवन्तोमन्यन्ते । तथा चोक्तम् । “अर्घ्याभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषमायः स्नात्”—इति । अथ, मन्त्रस्यादृष्टार्थत्वं किं बाधकम् ? अदृष्टार्थत्वे च देवेऽपि पठनीयो भविष्यति । बाधकमपि वक्ष्यामः । साधकमपि शृणुमः ।

शश्वत्तर्पणदिके कार्ये शर्मा तर्पणकर्मणि ।

शर्मानोऽक्षयकाले च पितृणा दत्तमक्षयम् ॥

इति चाश्वदीये स्नानसूत्रपरिशिष्टे । निर्देशक्रमयामोपामन्त्रादेव पाठक्रमात् कल्पनीय । तेन यादिव्या,—इति मन्त्रमुच्चार्य असुक्तगोत्र पितरसुक्तशश्वत्तत्ते अथ ये चाव त्वामनु याच त्वमनु तस्मै ते स्वधा—इत्ययमन्त्राकमुत्सर्गवाक्यप्रयोगः । यत पुन अरणम्,—

‘सम्बन्ध प्रथमं ब्रूयाद्गोत्रं नाम तथैव च ।

पश्चाद्रूपं विजानीयात् क्रमस्य सनातनम् ॥’

इति । तदक्षयप्रयोगव्यतिरिक्तविषयम् । अस्मच्छास्त्रे रूपोक्तेस्वस्मानुशासनात् । बह्वचाना खल्वसावस्ति । ‘गोत्रनामरूपाणां पितृणामिदमासनम्—इत्याद्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टदर्शनात् । गोत्रादीनामेतद्विपरीतक्रमेणास्यत्परिशिष्टे पाठाच्च । अनर्दव युतया,—

मकारिणैव कर्त्तव्यं गोत्रं सर्व्वत्र धीमता ।

मकारं कुतपोन्नेयस्तस्मात् यत्नेन तं वदेत् ॥

इति वचनोपदिष्टं मगोत्रपदमव्यक्ताभिर्नास्तिखनौयम् । किन्त्वस्यत्परिशिष्टकारोक्तं गोत्रपदमेव । एवमस्यत्परिशिष्टे पितृपदमात्रं कोर्त्तनात् पितरित्यादिकमेव वक्तव्यं न त्वस्यत्पितरित्यादि । मन्वन्विगृह्य खल्वप्य स्वमेव मन्वन्विनसुपस्थापयति,—इति सुकरायजमानपित्तादीनामवगमः । कथमन्यथा अस्यद्वयमित्यपि नोक्तिरिति । अतएव ‘पदपाशुना यूपमनन्ति’ ‘सप्तमं पद

गृह्णाति”—इत्यत्र सोमक्रयार्थमुपस्थितायाचरुणायाएव पदमति-
पत्तिरिति सिद्धान्तः । सोऽयं पदिन्यायोऽत्र शरणम् । अस्मत्-
पितरित्याद्युल्लेखे तु शब्दाध्याहारनयोमूलम् । तदेवं नयमेदादु-
भयमप्युपपन्नम् । तथाचोभयथा दर्शनम् । ‘एत पितरः’—इति ।
‘आ यन्तु नः पितरः’—इति च । परिशिष्टकारोक्तः पितरित्या
द्युल्लेखएव त्वन्माकमादरणीयः ।

स खल्वयं पित्रर्घ्यदानप्रकारः । दैवार्घ्यन्तु, या दिव्या—इति
मन्त्रं पठित्वा विश्वेदेवायतनेऽर्घ्यं स्नाहा,—इति वा, नमः—इति
वा, वपद्—इति वा दद्यात् । पितृणामिव स्वधाकारस्य कात्वा-
यनेनोक्तत्वात् स्वधापदयुक्तस्य ये चाथ त्वेतिमन्त्रस्य दैवेऽनभिनिवे-
द्यात् । अतु तर्हि मन्त्रस्यस्वधापदएव स्नाहादिपदोक्तः ? नैतत्
शक्यम् । विकृतावेवोक्तस्य अध्वरमीमामायां सिद्धान्तितत्वात् ।
न चात्र प्रकृतिविकारभावोऽस्ति । असमवेतार्थत्वाच्च । दैवे खल्वयं
मन्त्रेण समवेति । किं कारणम् ?

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् पिबन्धः प्रदीयते ।

सर्वेष्वंशहरा माता इति धर्मेषु निश्चयः” ॥

इत्यादिवनैर्यथा पितृननु मन्त्रि भोक्तारः, नैवं देवाननु कोऽपि
भुङ्कते । तस्मादसमवेतार्थोमन्त्रोक्तयमिव दैवोऽप्यङ्गभावमुपगच्छतु ।
अर्याभिधानसामर्थ्यादि मन्त्राणामङ्गभावं तत्रभवन्तीमन्यन्ते । तथा
चोक्तम् । “अर्याभिधानसामर्थ्यान्त्रेषु शेषभावः स्यात्”—इति ।
अथ, मन्त्रस्यादृष्टार्थत्वं किं बाधकम् ? अदृष्टार्थत्वे च दैवेऽपि
पठनीयो भविष्यति । बाधकमपि वक्ष्यामः । साधकमपि शृणुमः ।

सामान्येनाभिधानमिति चेत् । इति चेत् पश्यति,—सामान्येनाभिधानं दैवैःपि मन्त्रपाठस्य साधकम्—इति । तत्र ब्रूमः । सामान्येनाभिधानमर्थोविशेष्यति । अर्थाभिधानसामर्थ्यादि मन्त्राणामङ्गभावमवोचामः । किञ्च मन्त्रस्यादृष्टार्थत्वे लिङ्गादिनियोगासम्भवाद्बचनेनेव तद्विनियोगोवाच्यः । न चात्र बचनमस्ति । एवन्तावत् साधकं नास्तीत्युक्तम् । बाधकमपि शृणु । यस्य हि मन्त्रस्य कचित् दृष्टार्थतासम्भवः, तस्य नादृष्टार्थतामनुमन्यन्ते मीमांसकाः । तथा चोक्तम् ।

“यस्य दृष्टं न लभ्येत तस्यादृष्टप्रकल्पनम् ।

लभ्यतेऽर्थस्मृतिर्दृष्टा मन्त्रोच्चारणतस्त्वित्त्वह ॥

अर्थस्मृतिः प्रयोगार्था प्रयोगाच्च फलोदयः ।

इति दृष्टार्थसम्पत्तो नादृष्टमिह कल्प्यते’ ॥

इति । अपिच । यस्मादयं श्रुतकारोऽनुपपदमेव, “अपठपस्यश्वैव निवेतरयो”—इति करोति, तस्मादवगच्छामः,—पितृर्धर्ममभिप्रेत्यैव ये चात्र त्वामिति मन्त्रं पठितं,—इति । या दिव्या,—इति मन्त्रोऽपि तर्हि दैवे न प्राप्नोति ? प्राप्नोति,—इति पश्यामः । नमवैति खल्वयमाश्रयामन्त्रोदैवेऽपि । नमवैति चेत्,—प्राप्नोत्यपि । अन्यथैव युक्त्या एतत्ते अर्घ्यमित्यपि देवे प्रयोक्ष्यते । कथमवैजरीयं वर्ण्यते,—एतत्ते अर्घ्यमित्यन्तं देवमाधारणं वै चात्र त्वामिति मन्त्रः । पुनरसाधारणं पितरः,—इति ? किं क्रियता यत्रान्या गतिर्न सम्भवति । भवतामप्येतत् गमानम् । कथमन्यथा

मन्त्रस्यः स्वधाशब्दोऽपि दैवे न प्रयुज्यते । प्रयुज्यतामिति चेत् ।
न । यस्मादेवं सति,—

“स्वाहाकारवपट्कारनमस्कारा दिवौकसाम् ।

स्वधाकारः पितृषाम्नु हन्तकारोऽनृणा मतः” ॥

इति ह्यन्तोगपरिशिष्टवचनविरोध आपद्येत । सर्वे च परीक्षका-
प्याकुप्येरन् । न चैव भवताऽपि इत्यते । तस्मात् सामर्थ्यादिषा
व्यवस्था भविष्यतीत्यकामेनापि वाच्यम् । अतएव ब्रह्मायससा
दैवेऽपि या दिव्या इति मन्त्रोल्लिखित न ये चात्र त्वा-
मिति । अथवा । प्राधान्यात् पित्र्य पक्षमभिप्रेत्यैव इयमाहुत्
छत्रिता । दैवेऽपि यावत् शक्यं पितृदृष्ट करिष्याम । ये चात्र
त्वामिति मन्त्रसु दैवे न शक्यते कर्तुम् । असमवेतार्थात्वात् ।
तस्मात् कात्यायनोक्तयैव रीत्या दैवे उत्सर्गवाक्य रचयितव्य
भवति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

अथ उपसृष्ट्यैवमेवेतरयोः ॥ १६ ॥

अथ उदकमुपसृष्ट्य स्पृष्ट्वा एवमेव पूर्वोक्तयैवाहुता इतरयोः पिता-
महप्रपितामहयोरप्यर्घ्यं ददाति,—इति गतेन मन्त्रेण । माता-
महादीनामपि “मातामहानाश्चैवम्”—इति वचनात् सर्वमेवेतत्
कर्त्तव्यम् । तदिदमुक्तमर्घ्यमिदानीं ब्राह्मणेषु प्रतिपादयितव्यं
भवति । पितृर्थं खल्वेतदुक्तं पितृस्थानीयायेमे ब्राह्मणा भवन्ति ।
उत्तरत्र सस्त्रयममवनयनरूपेणाश्चैवमवगच्छाम । संस्त्रयशब्दो
हि “सस्त्रयान् प्राप्नोति”—इत्यादौ सुवादिपात्रलग्नप्रतिपादिता-

इत्युपक्रमात्, 'कराग्राग्रपवित्तकान्'—इति विशेषाभिधानमेव किमिति नोपेयते ? नृस्य यथा नोपेयते । आभिपमन्तरिण वशिष्ठोक्तस्य कृत्स्नस्य विधेरतिदेशात् वशिष्ठोक्तस्यैव योविशेषः— 'प्रातरामन्वितान् विप्रान्'—इत्यादि, तस्यैव तस्मात्त्रविषयत्वं गम्यते । न वशिष्ठानुक्तस्यापि विशेषस्य । 'चान्यत्राप्येव स्यात्'—इत्यस्यानर्थकत्वापत्तेः । अतएव, 'प्रागप्येष्वपि दग्धेषु'— इत्यादिविशेषाणामपि पार्ष्वणे करणप्रसक्तौ, तदपवादार्थम्,—

“दक्षिणाप्रवने देगे दक्षिणाभिमुखस्य च ।

दक्षिणापेषु दग्धेषु एषोऽन्यत्र विधिः स्मृतः” ॥

इति पञ्चनारभ्योच्यते । इतरथा खल्वयमारभ्योऽनर्थकः स्यात् । न चेदेवं, तत्त्वोक्तानां भूयसांमपि विशेषाणां तस्मात्त्रपरत्वापत्त्या पार्ष्वणे करणं न स्यात् । क्रियन्ते च । तस्माद् यथोक्तमेवास्ति । यस्य हि विशेषस्य पार्ष्वणे करणं नाभिप्रेति, कयाचिद्भ्रष्टा तमवबोधयति । न चान्यत्राप्येव एव स्यादिति पिण्डदानमन्त्रिधौ कथनात् पिण्ड-दानमात्रविषयमिदमिति वाच्यम् । तस्मात्त्रपरत्वे प्रमाणभावात् । प्रकरणपेक्षया सन्निधेर्दुर्ज्वलत्वाच्च । अतएव राजसूयप्रकरणे अभिपेक्षनीयमन्त्रिधानाभ्यासमपि शौन शैकश्रवणादिकं प्रकरणात् राजसूयस्यैवाहं न तु सन्निधेरभिपेक्षनीयस्येति सिद्धान्तः । तस्मात् तत्तद्विशेषव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नविधेरतिदेशोऽयम् । तस्य पिण्ड-दानमात्रविषयत्वेऽपि नैकैकस्मात् दीयते इत्युपमंहारात् पार्ष्वणेऽपि कराग्राग्रपवित्तकत्वं भवत्येव । सन्निधोपक्रमस्य वाक्यस्योप-

भाष्ये,—प्रथम पात्रसत्र दैवपात्रम्,—इति । दैवे समन्तत्र
न्युजीकरणमिच्छन्त्यन्व ।

तदस्मिन् प्रथमे पात्रे सस्त्रवान् अर्घ्यपात्रसमनजलादीन्,
समवनीय सम्यगवनीतान् मिश्रितान् कृत्वा, यत्रापनीता
सस्त्रवा, तत् पितृपात्र न्युजमधोमुख करोति शुश्रूक्षामित्यादि
मन्त्रेण । तदेव न्युज कृत्वा वक्ष्यमाण कर्म कुर्यात् । ‘शुश्रूक्षा
लोका पितृपदना पितृपदनमसि’—इति प्रतीक केविष
पठन्ति ।

तद्विद पितृपत्रे न्युजीकरण सूत्रितम् । मातामहपक्षेऽपि
मातामहपात्र सस्त्रवान् समवनीय तत् पात्र न्युज कर्त्तव्यम् ।
कुत ? ‘मातामहानाञ्चैवम्’—इत्यतिदेशस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः ।
‘तन्त्र वा वैश्वदेविकम्’—इति च कुर्वन् वैश्वदेविकादन्यत् प्रथमैव
करणीयमित्युपदिशतीत्युच्यते ।

तेषां खल्वेषां सस्त्रवानां समवनयनं कथं करणीयम् ?—इति
वक्तव्यम् । उच्यते । सस्त्रवोऽर्घ्यपात्रस्य दत्तशेषजननम्, तच्चादी
पितामहपात्रस्य पितृपात्रे प्रक्षतस्य तत्र अपितामहपात्रस्य,
प्रादर्सिकक्रमस्वरसात्,—इति वाचस्पतिमिश्रप्रभृतयः । तदस्य
पितृपात्रस्य अपिधानमभ्याक नास्ति । अनुपदेशात् । न खल्व
मुपदिष्टमपि करणीयं भवति । यच्च शौनकवचनम्,—“प्रपिता
महपात्रं निधाय प्रतिष्ठापयति”—इति । तदपि बहुवानामेव
नाभ्याकम् । कथं प्राप्यते ? तस्य तन्मूलकारत्वात् । शौनकीये
च प्रयागे पितृपात्रस्य प्रतिष्ठापनमात्रमैव करणीयम्, न न्युजी

करणमपि । प्रतिष्ठापनमात्रस्यैव तेनोपदेशात् । अस्माकन्तु न्युजीकरणमुपदिश्यते । तत् कोऽयमनयोः संबन्धः । येन शौनकीयमपिधानमस्माकमपि करणीयं भवेत् । आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेऽपि,—“तत् पात्रं शुचौ देशे पिष्टभ्यः स्नानममीति निधाय प्रपितामहार्घ्यपात्रेण निदध्यात्, न्युज्ज वा तत् कुर्यात्”—इति निधानन्युजीकरणयोर्वैकल्पिकत्वमुक्तम् । तदत्र, न्युज्ज वा तत् कुर्यात्,—इति वचनात् न्युज्जकरणपक्षे प्रपितामहपात्रेण न तत्पात्रस्य निधानम्, प्रपितामहपात्रेण निधानपक्षे च न न्युजीकरणमिति व्यक्तमवगम्यते । रघुनन्दनस्वैतदनालोचयन् शौनकवचनात् प्रपितामहपात्रेणाधःकृतं पिष्टपात्रमूर्द्धमुखावस्थितं न्युज्जमधीमुखं करोति,—इति व्याचष्टे । एवम्,—

“पैलकं प्रथमं पात्रं तत्र यैतामहं न्यवेत् ।

प्रपितामहं ततोऽन्यस्य नोदरे च चालयेत् ॥

सृष्टसुहृतमन्यस्य नीतमुद्वाटितमथा ।

पात्रं दृष्ट्वा व्रजन्वाशु पितरस्तं शपन्ति च” ॥

इति यमोक्तेऽपि कल्पे नास्त्येव न्युजीकरणम् । पिष्टपात्रे पितामहप्रपितामहपात्रयोर्वासानन्तरमेव स्वर्गस्थोदरणस्यान्यत्र नयनस्य चालनस्य च निषेधात् । न सुखान्तरेण स्वर्गमुदरणं चालनञ्च गम्यं न्युज्जं कर्तुम् । रघुनन्दनस्त्वाद—‘यमवचनेन पितामहप्रपितामहपात्रद्वयपिधानमुक्त्वा वचनान्तरात् न्युजीकृतस्य तत्पात्रस्य उदरणादिनिषेध उक्तः’—इति । तत् कल्पनामात्रमित्युपेक्षणीयम् । यदपि,—

“पितृभ्यः स्नानमसीति न्युजं पात्रं करोत्यधः” ।

इति याज्ञवल्क्यस्मरणम् । तदपि तदुक्तप्रयोगविषयम् । तस्यापि, पात्रमधोभूमौ न्युजं करोतीत्ययमर्थः । ‘अधःशायी’—इत्यादी यथा । न पुनरधःस्थित पात्रं न्युजं करोति,—इत्यर्थः । येनापि धानमनेनाक्षिप्येत । न ह्यधःपटमधःस्थितं यज्जोतिं वक्तुम् । तत्रास्य सामर्थ्यविरहात् । कथमन्यथा, ‘अधःशायी’—इत्यादा वक्ष्यपिधानं नाक्षिप्येत । तस्मात्,—‘अधःस्थितं पात्रं न्युजं करोति,—इत्यन्वयानुपपत्त्या पिधानमचाक्षिप्यते, अन्यथा अधःपटवैयर्थ्यापत्तेः’—इति ब्रुवाणः श्रुतहस्तोऽपि परास्तोभवति । अधोभूमावित्यथेतयान्यधोपपत्तेराज्ञेयायोगाच्च । यदप्युक्तम्,— ‘अधोभूमावितिकल्पतरुव्याख्यानममुक्तं साङ्गप्रधानार्थतया वैदे प्राप्तास्वात्’—इति । तदेवायुक्तम् । अधोभूमाविव न्युजं करोति, न कुशोपरि,—इत्यभिप्रायेणार्थवत्त्वोपपत्तेः । केचित् किञ्च भूमौ तिलकुशान् निक्षिप्य तेषामुपरि न्युजं कुर्वन्ति । ‘अधः’—इति कुर्वन् तत् जानुजानाति । “दक्षिणायकुशस्तम्भं भूमौ निधाय तस्योपरि ५ ० तत् पात्रं न्युजमधोमुखं करोति”—इति ध्याकुर्वाणोविज्ञानेश्वरोऽपि पिधानं नीवाच्च । रघुनन्दनश्च हस्तोगोऽपि, ‘याज्ञवल्क्येन तत्पात्रव्याधःस्वत्वाभिधानात् पात्रा शरेण पिधानमाक्षिप्तम्’—इति तदुपजीव्यश्रुतपात्रवृत्तमेवोक्तं पान् । तदन्वयेयम् । यदि नाम याज्ञवल्क्ये प्रयोगे पिधानं नाक्षिप्येतापि, तावता कथमन्यदीयेऽपि प्रयोगे तत् शक्यं कल्पयितुम् । न ह्ययमनारम्भविधिः । न वा अथ्यप्रयोगमममुपदि

शति । काण्डानुसमयोहि कियाननेनोपदिष्ट । पदार्थात्
समययावभयत सूत्रकारस्याभिप्रेत,—इत्यवोचाम । ‘प्रथमे
पात्रे सस्त्रवान् समवनीय पितृभ्य स्थानमसौति पात्रं तुल्य
करोति’—इति कातीयेऽपि कल्पे न्युल्लीकरणमेवोपदिष्टं न
पिधानम् । तदेवम्,—पिधानपक्षे न न्युल्लीकरणम्, न्युल्ली
करणपक्षे च न पिधानम्,—इति तत्रभवतामृषीणां समय ।
निबन्धनारण्य केचिदस्मापरितुष्यन्त प्रयोगान्तरविशेषान् प्रयो
गान्तरे निवेशयन्ति ।

यथापरमुक्तं तत्त्वकारेण,—“गोभिलसूत्रे, पितृपात्रे—इत्यभि
धानात्, नस्त्रवान् —इति बहुवचनात् मन्त्रे पितृभ्यइति पितृत्वेन,
‘भाहतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शोणकोऽग्नवीत” ।

इत्याश्रलायनसृष्ट्यपरिशिष्टवचनेऽपि पितृत्वेन यदुपस्थितं रावाहन
वत् पदस्थितिमुद्दिश्य सक्तदेव न्युल्लीकरणम्, न तु मातामहाना
मेधिलोक्तं घृथकं करणम्’—इति । तदभ्यसङ्गतम् । ‘पितृ
पात्रे’—इति तावदस्माकं सूत्रपाठोन भवति । ‘प्रथमे पात्रे’—
इति खल्वेवभवान् सूत्रकार पठति । सोऽप्येवमेव घृथमिदं
पपाठ । ‘प्रथमे पात्रे पितृपात्रे’—इति व्याचक्रौ च । स खल्वेव
सूत्रं निखण्णं घ्याकुर्वाण्यथ, कथं पुनरन्यथा लिखति,—इति न
खल्वधिगच्छामि । सस्त्रवान्,—इति बहुवचनमपि पात्रत्रय
मस्त्रवपरतया नानुपपन्नम् । तथाच, समवनयनं पात्रत्रयसस्त्र
वानामेव, प्रथमपात्रन्तु तस्याधार,—इति न किञ्चिदनुचितम् ।
अथ, ‘प्रथमे पात्रे सस्त्रवान् समवनीय’—इत्युक्ते प्रथमपात्राति

रित्तसस्त्रवानामेव समवनयनं गम्यते ? गम्यमानोऽप्ययमर्थो
 मिथ्या,—इति ब्रूमः । कस्मात् ? अस्वामवगतौ प्रमाण
 विशेषस्याभावात् । यथा, “यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स
 पापश्लोकं शृणोति”—इत्यत्र, पाप्माश्वां जुह्वा जाताया ततएव
 तत् फलं भवति,—इति जायमानमपि विज्ञानमप्रमाण
 मूलत्वाच्चिथ्या विज्ञानम्,—इति चतुर्थाध्याये सिद्धान्तितम् ।
 तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम् । अशक्यत्वाच्च । न खलु प्रथमपात्रमसं
 वेणोसमवनीय पात्रद्वयसस्त्रवौ शक्यौ समवनेतुम् । किं कारणम् ?
 पात्रद्वयसस्त्रवावपि हि प्रथमे पात्रे निक्षिप्तव्ये । यो हि प्रथमे
 पात्रे पात्रद्वयसस्त्रवौ समवनयति, समवनयत्यसौ पात्रद्वयसस्त्र
 वानवश्यम् । अपरिहार्यत्वात् ।

पिटलेन षडुपस्थितिसम्भवेऽपि, ‘मातामहानाश्चैवम्’—इति
 वचनागतं पृथक् कारणं न शक्यते वारयितुम् । आवाहनवत्,—
 इत्यपि नोदाहरणम् । आवाहनेऽपि पृथक्करणस्योक्तत्वात् ।
 सोऽयं स्वयमेवावाहने सकृदनुष्ठानं वर्णयति, स्वयमेव च तत्
 दृष्टान्तयति,—इति किमतं ब्रूमः । ‘पैत्रक प्रथमं पात्रम्’—इत्यादि
 यमवचनविरोधोऽपि तस्यापरिहार्यः स्यात् । कथम् ? तदि
 वचनं न्युल्लङ्घनपरतया स्वयं वर्णितम् । तत्र च पिटपितामह
 प्रपितामहपात्राण्युक्तानि । पण्णां युगपत्करणे कथं न विरोधः ।

तदिदं न्युल्लङ्घनं कर्तुं विमपाश्वं करणीयम् । सोऽकार्यम् ।
 प्रयोगान्तरेऽप्येवं पश्यामः । “न्युल्लङ्घनमुत्तरतो न्यसेत्”—इति हि
 स्मरन्ति ।

उत्तरयज्य,—

“उत्तरे चास्य सौवर्णे लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति” ।

इति भारते, “तस्मात् यस्य दक्षिणतोलक्ष्म भवति, तं पुण्यलक्ष्मी-
कमित्याचक्षते, उत्तरतः स्त्रियाउत्तरायणा हि स्त्री”— इति यात-
पथीये च ब्राह्मणे, वामवचनोद्घटः । सदृहापि यहीतव्योभवति ।
अविरोधात् । पित्रे च कर्मणि प्राची दिगुत्तरा भवति । “या
दक्षिणा सा प्राची, या पूर्वा सोत्तरा”— इति हि पितृरामिष्टि-
मुपक्रम्य ब्राह्मणं भवति ।

अग्निव्रवसरे तूष्णीमुदकं दत्त्वा तिलोदकञ्च मन्त्रेण दात-
व्यम् । कुतः ? “दर्भान् प्रदायोदकपूर्वं तिलोदकं ददाति पितु-
र्नाम गृहीत्वाऽभावेतस्ते तिलोदकं ये चात्र त्वामगु यांश्च त्वमगु
तस्मै ते स्वधेति” “अथ उपसृष्ट्यैवमेवेतरयोः”— इति गृह्यकार-
वचनात् ।

“तूष्णीं दृष्टगणोदद्यान्मन्त्रेण तु तिलोदकम् ।

गन्धोदकञ्च दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण तु” ॥

इति कर्मप्रदीपवचनाच्च । तदत्र, मन्त्रेण तिलोदकं गन्धोदकञ्च
दातव्यम्,— इति वदन् गन्धोदकमपि तिलोदकवत् ये चात्र
त्वाम्— इति मन्त्रेण दातव्यम्,— इत्युपदिशति । यच्च ‘अनु-
लेपनयोग्योगन्धो गन्धोदकम्’— इति जीलाग्वरेण वर्णितम् ।
तदमङ्गलम् । उदकपदस्थानर्थकत्वापत्तेः । दृष्टोऽपि मलयजो-
गन्धोभवति । न च दृष्टानां विशुष्कानां नास्वगुलेपनयोग्यतेति
तन्निरासार्थमुदकपदमिति वाच्यम् । यातयामतयैव तस्य निरा-

मात् । न चादृष्टार्थं घर्षणम्, येनैवमापायेत । दृष्टो हि
तस्यार्थोऽनुलेपनयोग्यता नाम । अन्यथा मृदःसु प्रदेशेषु गन्ध
मात्रोपादानादेवं प्रसज्येत । तस्मादसङ्गतैषा कल्पना । यद्यप्य
नष्टक्यकर्म्मणि तदुपदिष्टम्, तथाप्यन्वष्टक्यधर्माणां पिण्डपित्तयज्ञे,
पिण्डपित्तयज्ञधर्माणाञ्चात्र प्रदेशादत्रापि करणीयं भवति । न
ह्यत्र तन्निषिद्धम् । तदिदं तिनोदकदानं पात्रेषु करणीयम् ।
तथाच कात्यायनः ।

“आसनाद्यर्घ्यपर्यन्तं वशिष्ठेन यथोदितम् ।

कृत्वा कर्माय पात्रेषु उक्तं दद्यात्तिलोदकम्” ॥

इति । महायशास्त्राद्,—“नात्र तिनोदकदानं मृदङ्कार्यं
विधेरभावात् । १ ॥ पिण्डपित्तयज्ञेति कर्म्मव्यताविधानात्तत्र
चाप्रतिषेधादिति चेत् । न । अर्घ्यान्तराभावात्तत्राप्रतिषेधः ।
किञ्च यदि तत्राप्रतिषिद्धमत्र क्रियते, तदा सङ्गदाच्छिद्यदर्भमुष्टि-
स्तरणमष्टमदेशपरिवारणं सामचक्रयपणञ्च स्यात्”—इति । तद-
यद्वेयम् । अर्घ्यपर्यन्तकश्चानन्तरमेव तत्र तिनोदकदानं—
कात्यायनः अस्ति । त्व पुनराह,—“तत्रार्घ्यान्तराभावः,—इति ।
“सङ्गदाच्छिद्यं दर्भमुष्टिं स्मृणोति”—इति, “कर्पूय”—इति
चेताभ्यां सूयाभ्यां भगवता षट्कारेण कर्पूणामभितो दर्भमुष्टि-
स्तरणम्योपदेगात् कर्पूयात् निवृत्तवर्च्यमाणत्वात् तस्यापि
निवृत्तिर्विज्ञायते । अग्निमतामग्निप्रणयनं यद्यत्रापि भवति,
स्तरणमपि दर्भमुष्टेस्तदभितः कर्त्तुमुचितम् । अष्टमदेशपरि-
वारणमपि यद्यत्र क्रियते,—किंवा तत्रानिष्टं भवति,—इति न

स्वस्वधिगच्छामि । विशेष विना परितृप्तएव देशे पित्रा कर्म सर्वं
रनुमन्यते । तथा हि हविष आदिदृष्ट्युपधातोऽन भविष्यतीति ।

“पण्डापविद्धचाण्डालपापण्डुगन्तरोगिनि ।

लोकवाकुलनमन्यैश्च वानरग्रामसूकरैः ॥

उदक्यासूतकाशोचिसृताहारैश्च घोक्षिते ।

आहे, सुरान् पितरोभुञ्जते पुरुषर्षभ । ॥

तस्मात् परिश्रिते कुर्यात् आह यद्वाममन्वित ।

उर्ध्वराश्च तिलचिलेपाद्व्यातुधानान् निरामयेत् ॥

इति च स्मरन्ति पौराणिका । पिण्डपितृयज्ञएव तावन्मामधरु
र्नास्ति । ‘अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन पिण्डपितृयज्ञोव्याख्यात —इति
सूत्रे स्थालीपाकग्रहणात् । कथमसौ अत्र अध्येत । परन्तु, तत्रा
न्यथैतत् सूत्रयिष्यमाणत्वात् मासमध्यतच्छया पश्यते । तदिदं
तिलोदकदानम्,—

‘आसुरेण तु पात्रेण यस्तु दद्यात्तिलोदकम् ।

पितरस्तस्य नाश्रन्ति दशवर्षाणि पञ्च च ॥

कुलालचक्रमिष्यन्नमासुरः सृश्रयः स्मृतम् ।

तदेव हस्तघटितं स्थाव्यादि दैविकं भवेत् ॥

इति कात्यायनीयनोक्तपात्रेण करणीयम् । तिलोदकञ्चेदम्,—‘पित्रा
दीना नामान्युजिष्य असावेतत्ते तिलोदकं ये चात्र त्वामनु याय
त्वमनु तज्जै ते स्वधा’—इत्यन्वष्टक्योक्तनैव प्रकारेण दद्यात् । तत्र
हि भगवता गृह्यकारेण, ‘पितुर्नाम गृहोत्था’—इत्युपदिश्य,
‘असावेतत्ते’—इत्यसावित्यस्य पुनरुपदेशात् इयमेव प्रयोज्य

भवत्यदृष्टार्थम् । प्रत्यक्षोपस्थितेनाद पदार्थेन द्वाप्राप्तेन पित्रा
 दीनामभेदबुद्धार्थश्च । ‘एतत्ते’,—इति, ‘तस्मै ते’—इति च इयं
 यथा प्रयुज्यते । सर्वत्र चैव पिण्डपितृयन्त्रातिदेशस्थले असावि
 त्यस्य पुनरुल्लेखोद्भूतव्य । महायगमाऽपि पिण्डदाने नामोक्तेष्व
 नत्तरमसाविति निश्चितम् । अर्घ्यदाने त्वत्प्रभवता सूत्रकारण
 ‘नाम गृह्योत्वा’—इत्यकारणात् असावित्यस्यैव नामोक्तेरुत्पत्त्यर्थ
 कत्वाच्च तत्रासावित्यस्य पुनरुल्लेखः ।

अत्र च यद्यप्यन्वष्टव्यकर्माणि तत्रभवता गृह्यकारेण प्रत्येक
 तिलोदकदानमुक्तं, तथाप्यत्र प्रत्येकं न करणीयं किन्तु तन्मैवैव
 करणीयम् । कुत ?

‘अप्यऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।

तत्सस्य विनिवृत्तिं स्वात् स्वधावाचन एव च’ ॥

इति ऋग्मन्त्रोपपरिशिष्टे परिगणितव्यतिरेकेणान्यत्र तन्मावर्तते ।
 तदन्मात वैकृताद्विशेषोपदेशात् प्राकृतं प्रत्येकदानं निवर्तते ।
 अतएव चातुर्मास्येषु साकमेधे तृतीये पर्वणि “अन्वयेऽनीकवर्त
 प्रातरष्टाकपानीमरुद्धा मास्तपनेभ्योमध्यन्दिने चरुं मरुद्गी
 गृहमेधिभ्यः सर्वासा दुग्धं सायमोदनम् —इति प्रातर्मध्यन्दिने
 मायमित्यङ्गं कालेषु इष्टीनां समान्प्रानात् यथा देवदत्तं प्रातरूप
 भक्षयति मध्यन्दिने विविधमन्नमग्राति अपराह्णे मोदकान् भक्षयति
 इत्येकस्मिन्नहनि इति गम्यते । तथाऽत्रापि गम्यते इत्येकस्मिन्न
 हनि इष्टीनामवगमात् सद्यस्कान्ता विह्वलीनामभूषामिष्टीना
 मितिचोदकप्राप्तमायुमानिकं द्वादशकान्तत्वं बाध्यते—इति पञ्चमा

ध्याये सिद्धान्तितम् । तथाचोक्तम् । “अपिवा क्रमकालसंयुक्ताः
सद्यः क्रियेत तत्र विधेरनुमानात् प्राक्ततधर्मनीयः स्यात्”—इति ।
तद्वदत्रापि स्यात् ॥०॥ १७ ॥०॥

अथ गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानां प्रदानम् ॥ १८ ॥

अत्रेत्यवसरानुवादकम् । तेन तिलोदकादिदानं कृत्वा,—इति
ज्ञापयति । एव च अवसरानुवादोऽर्थवान् भवति । इतरथा अर्थ
दानावसरस्य पाठादेव लाभेकानर्हक्यमस्यापद्येत । अथवा, अत्र
पार्व्वण्याहे गन्धादीनां पञ्चानां प्रदानं न त्वन्वष्टक्यादवत्
गन्धपुष्पधूपमात्राणामित्यर्थः । अचेतिवचनादत्र गन्धादीनामेव
प्रदानं, तेन गोष्ठिरक्षादीनां श्रादान्ते दक्षिणारूपेण प्रदानं
कार्यम्,—इति गार्ग्यनारायणः । तथा च दक्षिणासुपक्रमस्य
स्मरन्ति पौराणिकाः ।

“सौवर्णरोम्यपात्राणि मनोज्ञानि शुभानि च ।

हस्त्यश्वरथयानानि समुद्धानि गृहाणि च ॥

उपानत्पादुका कृतचामयजमानाणि च ।

यज्ञेषु दक्षिणासुस्वाहृतिं भविष्यन् कृदि ।

दक्षिणोऽपि यथाग्रतश्च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम्” ॥

इति । अन्ये त्वाहुः,—

“यद्योपदिष्टास्तान् सर्वाननङ्गुय्यादिभूपणैः ।

स्रग्दामभिः शिरोवेष्टेर्धूपवासोऽनुनेपनैः” ॥

इति देवनादिवचनात् अलङ्कारादिक्रमस्यैव दातव्यम् । अत्रे-

त्यर्थाभावादवसरानुवादमात्रम्,—इति । देवनादिवचनाना तदुक्त
प्रयोगविषयत्वात् प्रयोगान्तरविषयत्व नास्ति । ये तु कश्चित्
प्रयोगमनारब्धैवाधीता तेष्वेव पर पूर्वोक्तस्य प्रकारस्यावसरः ।
तदत्र भगवन्तोभूमिदेवा प्रमाणम् ।

चामर तान्तवन्तश्च खतश्च च दर्पणम् ।

दत्त्वा पितृणामेतानि भूमिपालो भवेद्विह' ॥

इति ।

य कञ्चुक तयोष्णीष पिष्टम्भ प्रतिपादयेत् ।

व्वराजवानि दु खानि स कदाचिच्च पश्यति ॥

स्त्रीणां याव तु मिन्दूर द्रव्यसङ्गतिवर्तमानि च ।

निमग्नताभ्य स्त्रीभ्यामे ते स्युः सौभाग्यसमुता ॥

इति ।

'अलङ्कारा प्रदातव्यायथाशक्ति क्षिरस्रया ।

केयूरहारकटकमुद्रिकाकुण्डनादयः ॥

स्त्रीयादपु प्रदातव्या अलङ्काराश्च योयिताम् ।

मञ्जीरमेखनादामकर्णिकाकङ्कणादयः ॥

इति ।

'आदर्शव्यजन कृतययनामनपादुका ।

मनाञ्चा पटवासाय सुगन्धायुर्णमुष्टयः ॥

पद्माब्धानिका शीतं योगपट्टाय यष्टयः ।

कटिस्त्र्याणि रौप्याणि मखनायैव कम्बला ॥

“गन्धान् ब्राह्मणमात् कृत्वा पुष्पाण्युत्तुभवानि च ।

धूपश्चैवानुपूर्व्येण अग्नीं कुर्व्यादित परम्” ॥

इत्यन्वष्टके कात्यायनेन तयोपदेशात् । हरिहरस्वेतद्वचनमात्र
दर्शी ब्राह्मणोद्देशेन गन्धादीनामुत्सर्गमाह । तदसङ्गतम् ।
पश्चिमप्रतिपत्त्यभिप्रायकत्वादस्य । ‘तथा गन्धान्’—इति सूत्रयता
गृह्यकारेण खन्वमीषा पित्राद्युद्देशेन दानमनुशिष्टम् । अतएव,—

“निवेदितश्च यत्नेन पुष्पमात्मानुत्तेपनम् ।

तद्भूपितानय स तान् ददग्ने पुरतः स्थितान्” ॥

इति शिङ्गदर्शनमुपपद्यते ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमेतद्गन्धादिपञ्चकमेव आदौ
पित्राब्राह्मणाय प्रतिपाद्य, तथैव पितामहब्राह्मणाय प्रतिपादनी-
यम्,—इत्येकक्रमेणामीषा प्रतिपत्तिः करणीया, आहोस्त्रित्
पित्रादिप्रत्येकब्राह्मणेभ्यएवादितोगन्धान् प्रतिपाद्य, तथैव पुष्पा
दीना प्रतिपादन करणीयम् ?—इति । पित्रादिप्रत्येकब्राह्मणेभ्य
एवादितो गन्धान् प्रतिपाद्य, तथैव पुष्पादीना प्रतिपादन कर्त्त-
व्यम्,—इति ब्रूमः । कस्मात् ? यस्मादातुपूर्व्येण इति वच-
नात् विनिगमनाविरहेण ब्राह्मणानामिव गन्धादिप्रतिपादन-
स्यापि भवति प्रतीतिः । भवति चेत्, कथमुत्सर्ग्यते । तस्मात्
मत्सर्वेभ्यएव ब्राह्मणेभ्यश्चादौ गन्धान् प्रतिपाद्य, तथैव क्रमेण पुष्पा-
दयोऽपि प्रतिपादयितव्या । प्रयोगवचनेन खन्वमीषां पदार्थानां
साहित्यमवगतम् । यद्योक्तक्रमेण प्रतिपादने हि पदार्थानां सन्नि-

इति ऋन्दीगपरिगिट, अप्प्रादिविगेषोपादानमहिम्ना तदितरस
 गन्तानुष्ठानाभ्यनुष्ठानात् तस्मैनेव प्रदान करणीयम् । तत्र
 द्रव्यतन्त्रतामोषा भवति, न पुनरुद्देश्यतन्त्रताऽपि । एतदन्तेनोक्त
 भवति । पितरमुद्दिश्य गन्धादिपञ्चक तन्त्रेणोत्सृज्यम् । एव
 पितामहम् । एव प्रपितामहम् । मातामहपुत्रव्यवम्,—इति ।
 कथं ज्ञायते ? उच्यते यथा ज्ञायते । ‘उदकपूर्वं तिमोदक
 ददाति पितुर्नाम गृह्यत्वा समावेतत् तिमोदक ये चात्र त्वामनु
 याय त्वमनु तस्मै ते स्वधेत्वं उपमृश्यैवमेवेतरयो, तथा गन्तान्’
 इति सायनव्यवहारीकश्रौतं गृह्यकारणं सूत्रितम् । तद्वत्,
 तिमोदकस्य प्रत्येकेन प्रदानं सूत्रयित्वा, तथा गन्तान्—इति
 सूत्रयन् गन्धादीनां मिमितानामपि, पित्रादिप्रत्येकोद्देशेनैव
 दानमितिदिगमि । अन्वष्टव्यधर्मोऽपिण्डपितृयज्ञे, तद्वन्मायात्र
 प्रदिश्यते—इत्यवोचाम । अन्मादेव कारणात् मन्मथनात्
 नात्रा ये चात्र त्वाम,—इति मन्त्रेण चामीषा गन्धादीनामुत्सर्ग
 कर्तव्य —इत्यपगच्छाम ।

तत्र श्रुम् । अथऽऽख्योदके चैव इति ऋन्दीगपरिगिटकृता
 परिगणितव्यतिरिक्तेषु तन्त्राभ्यनुष्ठानात् द्रव्यतन्त्रतावदुद्देश्यतन्त्र
 ताव्यमोषा भवति । सोऽयं विगेषोपदेग चोदकप्राप्त प्रत्येक
 दानं बाधते । विस्तरणं चेत् पूर्वमुपपादितमिति नात्र
 पुनरुच्यते । तद्वन्ने मिमिता गन्धादयः पित्रादिमुद्दिश्य पूर्वोक्त
 प्रकारणीकृत्य ब्राह्मणेषु प्रतिपादयितव्याभवन्ति । प्रतिपादन
 चामीषामेकैकश करणीयं न मिमितानाम् । कुत ?

ममीषामुत्तर्गः शाब्दायनस्वानुमत । मोऽय तदीयएव प्रयोगे
निविगते न पुनरस्मदीयेऽपि । एतेन,—

“एतद्. पुष्पमित्युक्ता पुष्पाणि च निवेदयेत् ।

इति ब्रह्मपुराणादिवचनान्यपि व्याख्यातानि । भवदप्येतत् प्रति
पादनमन्त्र तत्तन्प्रयोगएव भविष्यति,—इत्यनुदाहरणम् ।

अस्मिन्नवसरे भूमिशोधनमण्डनकरणभोजनपात्रस्थापनमि
च्छन्ति । इतश्चेपदानानन्तर पात्रान्धर्मोपदेशेन पूर्वं पात्र
स्थापनस्यावगतिः । मण्डनमन्तरेण भोजने दोषश्रवणाच्च । एतत्
सर्वं स्मृत्यन्तरेभ्योऽययामभावमवगन्तव्यम् ॥०॥

उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छत्यग्नौ करिष्यामीति ॥ १६ ॥

ऋक्षुरक्षरार्थः । घृताक्तमिति कुर्वन् व्यञ्जनचारादेरनुज्ञा दर्श-
यति । घृताक्तमेवान्नमुद्धृत्य,—इत्यर्थः । तदेतद्गुणविधानार्थं पिण्ड
पित्तयज्ञप्रदेशप्राप्तोऽपि ग्रथोऽनूयते ॥ १६ ॥

कुर्वित्यनुज्ञातः पिण्डपित्तयज्ञवदुत्वा ॥२०॥

ऋक्षुरक्षरार्थः । पिण्डपित्तयज्ञप्रदेशप्राप्तस्यापि कुर्वित्यनुज्ञानस्य
पुनरुपादानम्,—“प्रत्याहुः क्रियतामित्यर्थकाम कुरुष्वेति पशु-
काम कुर्विति पुचकाम”—इति च्छन्दोगापरमूचोक्ताधिकारि
विशेषाननुज्ञानार्थम् । ‘पिण्डपित्तयज्ञवदुपचारः’—इति मिदे
पिण्डपित्तयज्ञधर्मप्रदेशे, ‘पिण्डपित्तयज्ञवदुत्वा’—इति पुनर्व्यञ्जन
तत्त्वान्तरानुमतानां मन्त्रदैवतप्रकाराणां निरामार्थमादराधे वा ।

कर्षविप्रकर्षो तुल्यो स्याताम् । अन्यथा तेषां सन्निकर्षविप्रकर्षयो-
र्वैषम्यं स्यात् । तच्चानिष्टम् । यथा हि वाजपेये सप्तदशानां
प्राजापत्यानां पशूनां क्रमेण प्रोक्षणं कृत्वा, तेनैव क्रमेणान्येऽपि
चोदकप्राप्ताधन्वाः कर्त्तव्याः चान्धवाः, न सर्वे प्रोक्षणादय एक
स्मिन् पशोः अनुष्ठाय पुनरन्यस्मिन्ननुष्ठानात्वाः,—इति पञ्चमाध्याये
निर्दिष्टम् । तद्वदत्रापि पित्रादिब्राह्मणेभ्यः क्रमेण गन्धान्
प्रतिपाद्य तेनैव क्रमेण पुष्पादीनामपि प्रतिपादनं करणीयम्, न
पुन सर्वमेव गन्धपुष्पादिकमेकस्मै ब्राह्मणाय प्रतिपाद्य पुनरन्यस्मै
प्रतिपादयितव्यम्,—इति । नारायणोपाध्यायोऽप्याह,—“प्रथमं
गन्धं पित्रादित्रयब्राह्मणेभ्यः, पश्चात् पुष्पाणि,—इत्येवंक्रमेण
ब्राह्मणनिष्ठान् कृत्वा”—इति । तस्मात्,—‘एकस्य सकल
गन्धादिकं प्रदायापरस्य देयम्’—इत्यमङ्गलम् वचनम् ।

प्रतिपादनञ्चामीषाममन्त्रकं करणीयम् । तत्र मन्त्रस्यानुप-
देगत् । तत्त्वकारत्वाद्वा । ‘गन्धादीनां मिन्नितानां तन्त्रेष्वैवोत्सर्गः,
निवेदनन्तु प्रत्येकगः । तथा च शाक्यायनः । “एष ते यन्त्रः, एतत्ते
पुष्पम्, एष ते धूपः, एष ते दीपः, एतत्तु चाच्छादनमिति”—
इति । तदमङ्गलम् । शाक्यायनेन ह्ययमुत्सर्गप्रकारोगन्धादीनां
मुपदिष्टः । न निवेदनप्रकारः । प्रतिपत्तौ मन्त्रमयोगस्थानां
यशकत्वात् । ‘एष ते पिण्डः’—इत्यपि अनुपदं तस्य सूत्रण-
मस्ति । न हि पिण्डोऽप्युत्सर्गप्रकारेण प्रतिपाद्यते । तस्मात् पिण्डे
तावदुत्सर्गप्रकारोऽयमित्यविवादम् । तस्मान्मन्त्रादन्वादीनामपि
तथैवानु । अल प्रतिपत्तौ प्रत्यान्वयवर्णनेन । तस्मात्, प्रत्येक

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमयमग्नीकरणहोमः उपवीतिना
 प्राशुखेन करणीयः, आहोस्वित् प्राचीनावीतिना दक्षिणा-
 मुखेन ?—इति । उभयथा,—इत्याह । तथाचोभयथा दर्शनम् ।
 “स उवास्याग्नीं हे पाशुती जुहोति देवेभ्यः”—इति माध्यन्दिनीये
 ब्राह्मणे । “प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणामौनः ५ ५ स उवास्य
 हे पाशुती जुहोति”—इति च शान्तपथीये ब्राह्मणे । सोऽयं
 विकल्पः । आह । ऋद्धकारविरोधस्तर्हि स्यात् । स खल्वग्नीकरण-
 होममुपदिश्य, “अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतिना वाग्यतेन कृतम्”—
 इति सूत्रयजमनीकरणहोमे उपवीतित्वमभिप्रैति,—इति गम्यते ।
 नायं दोषः । परतः प्राचीनावीतित्वोपदेशस्य पुरस्तादनियमा-
 भिप्रायकतयैवोपपत्तेर्नित्यवदुपवीतित्वप्रापकत्वे प्रमाणाभावात् ।
 तस्मादग्नीकरणहोमे प्राचीनावीतित्वोपवीतित्वयोर्विकल्पमभिप्रैति
 ऋद्धकारः—इत्ययमच्छासः । स खल्वयममष्टः सूत्रकारस्याभि-
 प्रायः परिशिष्टकारेण स्पष्टीकृतः । यथा ।

“अग्नीकरणहोमय कर्त्तव्यउपवीतिना ।

प्राशुखेनैव देवेभ्योजुहोतीति श्रुतियुवेः ॥

अपमथ्येन वा कार्यादक्षिणाभिसुखेन च ।

निरुध्य हविरन्यस्माद्यन्यस्मै न हि श्रूयते” ॥

इति । तथा चाप्यदोशे ऋद्धासुचे । “तस्मिन्नेवाग्नी अपयत्नो-
 दनचरुश्च मांसचरुश्च”—इति । “मर्व्वस्य त्वेवावस्यैतान् वनीन्
 इरेत् पित्रस्य वा”—इति च । तदतः पित्रस्य चरोरभिधा-
 नाविर्व्यापीपि पित्रस्य एव ज्ञायते ।

अनग्निमता खल्वत्र पितृब्राह्मणहस्ते होतव्यम् । तथाचान्वष्टक
कर्मणि कालायायन ।

‘पितरं य पडक्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणावनग्निमान् ।

हुत्वा मन्त्रवदन्येषा तूष्णीं पात्रेषु नि क्षिपेत्’ ॥

इति । य पडक्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणौ मन्त्रवहुत्वा, अन्येषा पाणौ
तूष्णीं हुत्वा,—इत्यर्थः । न चानुषङ्गे मानाभावादन्येषा पात्रेषु
तूष्णीं नि क्षिपेत् । एवञ्च, अन्येषामित्यभिधानात् तत्पात्रे हुत
शेष न देयमिति व्याख्यान युक्तमिति वाच्यम् । मन्त्रवदित्यस्या
नर्थकत्वापत्तेः । तत्पात्रे हुतशेषदानाभावस्यादृष्टार्थतापत्तेः ।
शाखान्तरेऽपि सव्येषा पाणौ होमोदृश्यतः । किन्तु तत्र सर्वत्रैव
मन्त्रमन्त्रव्य,—इति विशेषः । यथा ग्रीनकः ।

‘सव्येषानुपविष्टानां विप्राणामथ पाणिषु ।

विभज्य जुहुयात् सर्वं सोमाद्येत्यादिमन्त्रतः ॥

इति । तथा आश्वलायनः । “अभ्यनुज्ञाया पाणिष्वेव वा —इति ।

यदा पुनर्ब्राह्मणान्वाभात कुशमयब्राह्मणे आह क्रियते, तदा
तत्रैव आहवदग्नौकरणहोमोऽपि ‘कर्त्तव्यः । ब्राह्मणकार्ये तस्य
विधानात् । अग्नौकरणहोमोहि गुणभावेन आहस्योपकरोति ।
तस्यापि विप्रपाणिः । मुख्यकथं मगुण स्यादिति खल्वसौ गुणेषु
प्रवर्त्तते । स यदि गुणस्य गुणं विनिपातयति, नास्य किञ्चिदीयते ।
अथ तु गुणस्य गुणमनुदन्धानामुख्यं विनिपातयति, स्वायोऽस्य
हीयते । न चैतदुचितम् । तन्नात्तरदृष्ट जनादिकमपेक्षन्त्यन्ये ।

यच्च पाणितले दत्त यच्चाद्वमुपकल्पितम् ।

एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते” ॥

इति । अस्मिन्नवसरे, अन्नादिपरिवेशनं कर्त्तव्यमिति वक्ष्यामः ।

तद्विधिनिषेधाच्च यथासम्भवं स्मृत्यन्तरेभ्योऽवगन्तव्या ॥ २१ ॥

पात्रमालभ्य जपेत्,—पृथिवी ते पात्रं द्यौः पिधानं
ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहेति ॥ २२ ॥

पात्रमित्येकवचनमपि वक्षितम् । भोजनपात्राख्यमालभ्य स्पृष्ट्वा पृथिवी
ते पात्रमित्यादि मन्त्रं जपेत् । स चायमानश्वोदक्षिणहस्तेन
कर्त्तव्यः । कुतः ? अङ्गानभिधानात् । यच्च,—

‘देवेऽनुत्तानपाणिभ्यामुत्तानाभ्याञ्च पैठकि” ।

इति यमवचनम् । तत् तदुक्तप्रयोगविषयमित्यसकृदावेदितम् ।

स खल्वयं पात्रानश्वोऽत्र परिविश्य करणीयः । अथम-
नुत्तितमन्त्रपरिवेशनं क्रियते ? अर्घ्यतोऽवगतेरित्याह । अनुपदं
अन्नाद्यार्घ्योऽन्नेऽङ्गुष्ठनिवेशनमशनञ्च ब्राह्मणानां सूत्रयिष्यति ।
तदेव साक्षादनुत्तितमर्घ्यादवगतमन्त्रपरिवेशनं कर्त्तव्यं भवति ।
यदि कर्त्तव्यम्, विज्ञेयाभावात् जपात् परतएव क्रियताम् ?
न,—इत्युच्यते । अथसंस्कारार्थो हि जपोऽपि पात्रसंस्कारार्थः ।
अत्रेन हि मरुतेन न प्रयोजनम् । तच्च ब्राह्मणादपयोक्ष्यन्ति ।
मरुतमपि हि पात्रं शुक्लभावेनात्रग्येवोपकरिष्यति । करिष्यति
चेत्, तस्यैवोपकारः कल्प्यताम् । अलं पात्रस्याप्युपकारान्तर-
कल्पनया । न हि जपेन दृष्टः कथिदुपकारः क्रियते,— इत्य-

अपरे पुनरेतदबुद्धा विभिन्नशास्त्रविषयाणां परस्परविरुद्धात्
सुचावचवचनानां समन्वयं कर्तुमिच्छन्तोद्येभ्यो यथाऽरोचिषत ते
तथैव बहुप्रकारं प्राकल्पयिष्यन्त । तदुपेक्षणीयम् । प्रत्यादेशा
मीपानेककशोभल्लभाय प्रदर्शितोऽस्माभिरित्युपारभ्यते ॥ २० ॥

हुतशेषं ब्राह्मणाय दत्त्वा ॥ २१ ॥

ऋतुरक्षवार्थं । ‘ब्राह्मणाय’—इत्युद्देश्यगतमेकत्वं यज्ञैकत्वमिव
न विवक्षितम् । एवञ्च, ब्राह्मणाय,—इति सामान्येनोपदेशात्
देवब्राह्मणायोपेतत्वं दैवम् । सोऽयं वैकृतीविशेषोपदेशः ब्राह्मण
पात्रेषु दानं निवर्त्तयति । गरमयवर्हिरूपदेशश्च कुशमय वर्हिः ।
कात्यायनः खल्वन्वष्टक्यकर्मणि हुतशेषस्य पात्रेषु दानमुपदिशति ।
चोदकयात्रेतत् प्रापयति । तच्च वचनेनोपरोक्षञ्च भवति ।
‘पिण्डपितृयज्ञवदुत्वा हुतशेषं पाणिषु दद्यात् पाणिमुखा पितर
इति श्रुते —इति च ऋग्वेदागापरसूत्रम् । रघुनन्दनस्वेतद
जानानाऽत्रापि पात्रेषु हुतशेषदानमाह । समुच्चयरसिकोद्भवा
प्रयोगान्तरविशेषानपि प्रयोगान्तरं समुच्चिनाति । स खल्वयं
‘हुतोच्छिष्टं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय —इति यमवचनं निखलपि क्रय
पुनः पात्रेषु हुतशेषदानमाह,—इति न खल्वधिगच्छामि ।

तदिदं ब्राह्मणेभ्यः दत्तं हुतशेषमन्वमर्थादुपकल्पितैरवैर्मयी
कृत्य तैरुपयोक्तव्यमित्याहुः । श्लोकमप्युदाहरन्ति ।

‘अस्य पाणितने दत्तं पूर्वमग्रन्थबुद्धयः ।

पितरभ्येन दृष्यन्ति गणाश्च न नमन्ति ते ॥

विरोधात् । कथम् ? हुतशेषस्यात्र ब्राह्मणाय दानेन पात्रे प्रवेष्टाभावात् पृथिवी ते पात्रमित्याद्यनुपपत्तेः । जुहोमि,— इत्यनुपपत्तेश्च । यद्वि पूर्व्वं ब्राह्मणाय दत्तं, कथमिदानीं तद्धूयेत । अथ खल्विदानीं हूयेत । असृतशब्दस्य यज्ञशपवचनत्वेऽपि तन्मात्रवचनत्वे न प्रमाणम् । तस्मात् परिवेशनात् परतो जपेऽपि न कश्चिद्विरोधः । न खल्वपरिवेशितेऽथ तत्रासृतबुद्धिस्तत्पात्रादिषु वा पृथिव्यादिबुद्धिर्युक्ता । तस्मात् परिवेशनात् परपात्रालम्बोजपश्च कर्त्तव्यः ।

आह । परिवेशनात् परत पात्रालम्बे, हुतशेषं दत्त्वा पात्रालम्ब्य,—इति वचनं विरुध्यते ? न । यस्मादेवमपि हुतशेषदानस्य पूर्व्वकालता न विरोह्यते । तत्र हि ज्ञा स्मर्य्यते न भानन्त्येव । न हि 'भुक्ता गच्छति'—इत्युक्ते भोजनानन्तर्य्यं गमने गम्यते, किन्तु भोजने गमनात् पूर्व्वकालता । न हि भुक्ता भनाचन्येव कश्चिद्वच्छति । अथ हर्षान्धस्य पात्रार्थत्वात् पात्रालम्भात् परत परिवेशनम्, ततो जपः ? तदपि नास्ति । कुतः ? यतः परिवेशनात् परमध्यालम्बे न तस्य पात्रार्थता दीयते,—इत्यनेकान्तिकोहेतुः । अपिच । घालम्ब्य जपेत्,—इति वचनात् घालान्धानन्तर पात्रमत्यजमेव जपति,—इति गम्यते । तदपि कथम् ? इति चित । किमनेन प्रसक्तानुप्रसक्तेन ? गम्यते तावदेवम् । गम्यते चेत्,—न शुच्यते विना कारणमुत्सृष्टम् । घालम्भात् परतयेत् परिविश्रते, नूनमवगतिरियमुत्सृज्येत । तथाच, यथा 'उपविश्य भुङ्क्ते'—इत्युपवेशन भोजनकालमशुवर्त्तते,

वक्ष्यमदृष्ट कल्पनीयम् । न चेदन्नस्योपकरोति, एकमेवादृष्ट कल्पयितव्यं भवति । अथ तु, पात्रस्योपकुर्वन्नन्नस्योपकरोति,— इति कल्प्यते, हे तावददृष्टे कल्पयितव्यं भवत । न चेत्तत् न्याय्यम् । अपूर्वप्रयुक्ता स्वस्वासन्नभाजपादय पदार्था प्रधान स्यैवाङ्गम् । तत्र, 'पात्रमान्नभ्य — इति घचनात् आसन्नं पात्र स्योपकारद्वारा प्रधानस्योपकरोतु । जपे तु नैतदस्ति । प्रमाणा भावात् । मन्त्रो अस्य अनर्थता गमयति । 'पृथिवी ते पात्रम्'— इति ह्यह । अन्नं हि ब्राह्मणस्य सुखे लुप्तोति, न पात्रम् । अन्नपि तर्हि नाय मन्त्रार्थोपपद्यते । न खल्वन्नस्य पात्रं पृथिवी, यौर्वी तस्य पिधानम्, ब्राह्मणस्य सुखं वा अमृतम्, न वा अन्न मप्यमृतं नाम । नैष दोषः । पञ्चाग्निविद्यादिवदुपपत्तेः । यथा हि पञ्चाग्निविद्यादियु योषिदादिष्वग्न्यादिवुद्धिः, तथैवात्र पात्रादियु पृथिव्यादिवुद्धिरभिप्रेयते । अन्ने चामृतबुद्धिः । मस्त्राण्यर्थम् । एव खल्वेतदनुध्यात सतः मस्त्रतः भविष्यति । मस्त्रतश्च मत् ब्राह्मणानामुपयोगिनः महते कल्याणायोपकल्पिष्यते,— इति । अमरणहेतुं खल्वन्नं शक्यममृतमिति वक्तुम् । तथाच ब्राह्मि पुराणे ।

‘पृथिवी पात्रमित्यन्नममृतं चिन्तयेत् पठन्’ ।

इत्यन्नेऽमृतचिन्तामुपदिशति । रघुनन्दनस्वेतदनाम्नोच, परिवेग नात् परतीजपे मन्त्रनिष्ठविराधमाह । यथापरमुक्तम्,— मन्त्रे अमृतमित्यनेन यज्ञयेपमात्रावगतस्तन्मन्त्रेपानन्तरमेव पात्रालम्भो जपश्च, ततः परिवेगनम्,— इति । तदप्यसङ्गतम् । मन्त्रनिष्ठ

यते । परमार्थतत्त्वेतदपि वचनं तदुक्तप्रयोगविषयमित्यस्माक
नास्वनुपपत्तिः । भाजनेषु हुतशेषप्रदानश्चेतदुपोदलयति । न
च तत्र अपोऽप्यस्ति, अनुपदेशात् । समुच्चयवादिनान्वियमनु-
पपत्तिरवर्जनीया श्यात् । ‘मन्वितं पृथिवीत्वेवम्’—इत्यनगते-
र्वचनात्,—इत्याम्नां विस्तरः । सोऽयं न्यायमभ्योऽर्थ,—इति
कृत्वा न खल्वत्रभवान् सूत्रकारः परिवेशनमवस्य सूत्रयाञ्च
कार,—इति श्लिष्यति ॥०॥ २२ ॥०॥

वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्त्रेऽवधाय ॥ २३ ॥

वैष्णवी ऋक्,—‘इदं विष्णुर्विचक्रमे’—इत्यादिका । यजुः,—
‘विंशोः । हृष्यं रचस्व’—इति केचित् । ‘ऊष्ण । कथमिदं
रचस्व मदीयम्’—इति केचित् । उभयत्रैव, देवे ‘हृष्यम्’—
इति, पित्रे च ‘कथ्यम्,—इति पठन्ति । तदत्र भगवन्तो भूमि-
देवाः प्रमाणम् । वाशब्दोदिकल्पार्थः । अङ्गुष्ठमन्त्रेऽवधाय निधाय ।
इदञ्चाङ्गुष्ठनिवेशनमवसंस्कारार्थतया कुशमयवास्त्रपत्रेऽपि कर-
णीयं भवति । स्मरन्ति च । ,

“निरङ्गुष्ठश्च यत् आद्यं वह्निर्जानु च यत् कृतम् ।

वह्निर्जानु च यद्भुक्तं सर्वं भवति चासुरम्” ॥

इति । अन्त्रे,—इति वचनाच्चात्र एवाङ्गुष्ठावधानं न जन्मादाविति
द्रष्टव्यम् । अस्मिन्नवसरेऽन्त्रे तिलविकरणं करणीयम् । कथं
प्रायते ?

तथा आलभ्य जपेत्—इत्यालभ्योऽपि जपकालमनुवर्त्तते । तस्मात्
परिवेगनात् पर पात्रालम्भ , ततो जप,—इति सिद्धम् । तन्वा
न्तराकारा अप्यव स्मरन्ति । यथा याज्ञवल्कर ।

‘दत्त्वाऽत्र पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम्’ ।

इति । पात्राभिमन्त्रण पात्रस्यावाभिमन्त्रणम् । तथाच ब्रह्म
पुराणम् ।

‘देवपूर्वं पितृभ्योऽन्नमान्ययुक्तं मधुभृतम् ।

मन्त्रितं पृथिवीत्येव मधुवातेत्युच्यते जगौ’ ॥

इति मन्त्रितमन्नमित्यवस्था मन्त्रणमाह । तथा,
‘सर्व्वे च प्रकृतं दत्त्वा पात्रमालभ्य सजपेत्’ ।

इति ।

‘इष्टमन्नं ततो दत्त्वा पात्रमालभ्य सजपेत् ।

इति चैवमादि स्मरन्ति । दत्त्वतिपात्रसन्निधानात् पात्रं दत्त्वेत्यर्थः ।
यद्यप्येतत् सर्व्वं तत्तत्तद्योगविषयम् तथापि न्यायागतस्यार्थं
स्योपोद्बलकं भवतीति तदुदाहरणार्थतयोपन्यस्त एरीक्तमनुष्य
वादिना प्रत्यादेगार्थश्च । यच्च मार्कण्डेयपुराणवचनम्,—

‘दृतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु द्विजगणनाम् ।

भाजमानश्चनं क्षत्वा दत्त्वा चात्र यथाविधि ।

यथाशुक्लं जुषध्वं भोरिति वाच्यमनिष्टुरम् ॥

इति । तत्रात्रस्थं दानमुत्सर्गा न परिवेगनामिति समुच्चयवादिभि
मन्नोदध्यम् । अनुपदम् यथाशुक्लं जुषध्वम्—इति वचनो
पदेगाश्चेतदेष प्रतिपत्तव्यम् । अथोत्सर्गात् परं हि तद्वचनं तैरि

मध्वयवे देयम् । एवं हि मधुमन्त्रपाठोमधुनपय दृष्टार्यो-
भविष्यति ।

“यो दद्यादन्नमन्त्राकं तत् सर्वं मधुना सह” ।

इत्यपि पितृगीता गाथा भवति । परन्तु,

“अन्नता गोपशुचैव आद्ये मांसं तथा मधु ।

देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत्” ॥

इति निगमस्मरणात् कलौ मधु न देयम् ।

अस्मिन्नवसरेऽन्नस्योत्सर्गः करणीयः । कथं ज्ञायते ? अन्न-
संस्कारो ह्यहुष्ठनिधानान्तेन परिष्ठमाप्यते । न च तावत्तैय नः
कृतकत्वता । अतोऽन्नमिदानीमुत्सृज्यम् । उत्सृष्टं खल्वन्नं
ब्राह्मणैरुपयुक्तं भवति कल्याणाय कल्पस्यति,—इति । अनर्थ-
कस्तर्जुत्सर्गः, ननु ब्राह्मणानामुपयोगिनैव कृतार्थता नः सम्पत्स्यते ।
यादमेवं सम्पत्स्यते कृतार्थता । तथापि, तन्नभवन्तो ब्राह्मणाः
कथममुकुटं परस्थानमुपयोष्यन्ति । तस्मात्तदर्थमन्नस्योत्सर्गः ।

“अद्यासमन्वितैर्दत्तं पितृणां नामनोन्नतः ।

यदाहारास्तु ते जातास्तदाहारत्वमेति तत्” ॥

इति च स्मरन्ति । अनुपदमापोशानार्थानामपा प्रदानस्य सूत्रणा-
शास्त्रिणैव क्रमे तत्करणमवगच्छामः । उत्सर्गस्य ह्यन्ते
खलिदानीमुपयोगीब्राह्मणानामापततीत्यनुपदमापोशानार्थाना-
मपां प्रदानमुपपन्नतरं भवति । दत्ते खल्वन्ने पूर्वं पाणिषु दत्तं
इतमेवमन्ने निःश्रियापोशानं कृत्वा ब्राह्मणाश्चमपयोष्यन्ति,—
इति । कात्यायनोऽप्यस्मिन्नवसरेऽन्नोत्सर्गमुपदिशति । तथाच

“वीणिं याहे पयित्वाणि दोहित कुतपस्तिना ।

इति ।

‘प्राचीनावीतमुदक तिना सव्याहमेव च’ ।

2   3   4   5   6   7   8   9   10

यत्तमानि प्रशस्तानि सदैवैतानि पश्ये' ।

इति च कश्चित् प्रयोगमनारभ्य सामान्यत आरम्भात् । 'यद्वाप्य
दशात्तद्विषयेरुपसिध्य — इति च परिभाषितम् । 'हविष्य —
इति तिस्रानामाख्या, — इति महायगा । दैवे च यवविकरण
कर्त्तव्यम् । य कश्चिदर्थं पित्रे तिले क्रियते, स हि दैवे यवे
करणीयोभवति । यवविकरणश्चेद यवोऽसि — इति मन्त्रेण
स्यात् । कुत ? मन्त्रविशेषस्यानुपदेशेन अर्घ्यपात्रीययवविकरण
मन्त्रस्यादर्शसुचितत्वात् । कथम् ? यवविकरणसामान्यात् ।
मन्त्रलिङ्गाच्च । तस्मात्, सूत्रानुपात्तत्वात् समन्वकयवविकरण
न — इत्यसङ्गतं यथनम् । यवविकरणस्याप्यवमकरणापत्तेः ।
क्रियते च । तस्मात् मन्त्रोऽपि पूर्वोक्तयुक्त्या पठ्यताम् । पित्रे
इव दैवोऽपि समन्वकत्वस्योचितत्वात् । विहितविहितत्वसन्देहे
चाविहितकरणमेव न्याय्यम्, — इति भवानेवाह । पित्रे
तिलविकरणञ्च 'तिलोऽसि' — इति मन्त्रेण न्यायम् । कुत ?
मन्त्रलिङ्गात् । 'इत्तं स्वधया' — इति ह्याह । 'स्वधा' — इति
पितृणामन्नं ब्रूम । 'स्वधा वै पितृणामन्नम्' — इति हि निगमो
भवति ।

स्रगानि दुष्टा सन्निलयेत्तच्छब्देन निर्देष्टुं शक्यन्ते । कथं भविष्य-
दन्नमिदानीं त्यक्तुं शक्यते ? शक्यते,—इति पाश्यामः । न हि
दानमिदं चेन्न 'तर्ज्यदानमपन्नम्'—इति वचनं विरुध्येत ।
यागोऽयमिति ह्यपोचाम । यामे च भविष्यन्तीनामपि समिधां
त्यागोद्गम्यते । अपिच । भवदेवात्रमिह त्यज्यते, प्रतिपत्तिरिव
परं भविष्यन्ती,—इत्यदोषः ॥ २३ ॥

सकृत् सकृदपोदत्त्वा ॥ २४ ॥

प्राघ्नानां हस्तेषु देयादिक्रमेण सकृत् सकृदुदकं दत्त्वा । इदञ्चो-
दकदानं भोजनात् पूर्वमापोगानार्थम् । कथं प्रायते ? 'पश्यान्'—
इति वक्ष्यमाणसूत्रेणागममयीयां तावद्भ्यते । पश्यान्नापोगानं
क्षत्वेव गिराः कुर्वन्ति,—इति ।

“दत्त्वाऽऽपोगानमामीनः नाविधीं विजपेदथ ।

मधुवाता इति त्वृचं मधित्वत्वेन भोजयेत्” ॥

इति च धृत्यन्तरम् । तदिदमुदकदानं संबोधनविभक्त्या गौत्रादि-
कमुत्तिष्ठ स्वधाकारेण करणीयम् । कृतः ? 'गोच स्वरात्तम्'—
इति वचनात् । 'स्वधाकारः पितृणाम्'—इति वचनाच्च । प्राघ्न-
नाथ, 'समृतस्योपस्तरणममि स्वाहा'—इति मन्त्रेणापोगानं
कुर्वते ॥ २४ ॥

मधुवाता इति त्वृचं जपित्वा मधु च विजम्भाऽग्न्यत्सु
जपेत् ॥ २५ ॥

तवम्,—इति, “अग्निं वेदत्तरपदादिनोपय अन्दमि”—इति

कात्यायनसूत्रम् । “वैशाख्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्त्रेऽवगाद्यापहतादिति
तिलान् विकीर्योष्णं स्निग्धमन्नं दद्यात्”—इति । तथा च्छन्दोगा
परसूत्रम् । “अङ्गुष्ठमन्त्रेऽवधायासावेतत्तेऽन्नमिति, सहस्रसहस्रं
प्रक्षिप्य”—इति । सोऽयं न्यायागतोऽर्थ इति ज्ञात्वा न ह्यस्वन्न
भवान् सूत्रकारउत्सर्गमन्त्रस्य सूत्रयाचकार,—इति स्थितिः ।
रघुनन्दनस्तु,—‘वैशाख्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्त्रे निधायापहतेति
तिलान् विकीर्योष्णमन्नं दद्यात्’—इति सूत्रं पठति । क्वचिद्गौडीये
सूत्रग्रन्थेऽप्येवमेव सूत्रपाठोद्दिश्यते । तदा व्यक्तमस्मिन्नवसरेऽवस्यो
त्सर्ग,—इति । परन्तु पाश्चात्त्यसूत्रग्रन्थेष्वदर्शनात् भाष्यज्ञता
महायगसाऽपठितत्वाच्च तत्र नात्यन्तमास्तेत्यन्यथैतदस्माभिर्न्य
यस्थापितम् । रघुनन्दनोक्तसूत्रपाठस्य प्रामाणिकत्वे तु तदुक्ता
पहतादिति मन्त्रेणैव तिलविकारमिति द्रष्टव्यम् ।

स ह्यस्वधमन्नस्योत्सर्गं मन्त्रोपदेनामन्त्र्य स्वधापदेन करणीयः ।
कथं ज्ञायते ? ‘असावेतत्तेऽन्नम्’—इति दर्शनात् । ‘गोत्रं स्वरा
न्तम्’—इति, ‘स्वधाकारं पितॄणाम्’ इति चैवमादिवचनात् । ये
चात्र त्वाम,—इति मन्त्रस्याचीपदेशाभावाच्च । अर्घ्यादिविशेषेण
तन्त्रतानिषेवेन च पित्रादीनां त्रयाणां युगपदेव करणीयो भवति ।
तत्र, ‘विश्वेदेवाद्दमन्नं यद्दत्तं यच्च दास्यामि तत्तृप्तिपर्यन्तं तत्तन्त्र
ते स्वाहा’—इत्यादिकं त्वागवाक्यं महायगमां लिखितम् । इदमन्नं
परिविष्टं परिवेष्ट्यमाणं स्वाद्यते’—इति विज्ञानेश्वरोऽप्याह । नैतत्
न्याय्यम् । ‘असावेतत्ते’—इति मन्त्रेणास्मच्छास्त्रे त्वागप्रकार
ध्वननादत्रापि तावन्मात्रस्येव यत्तुसूचितत्वात् । दास्यमानान्यपि

“प्रणवं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्वस्ततः परम् ।

गायत्री प्रणवयान्ते जपएवमुदाहृतः” ॥

इति योगियाज्ञवल्कावचनादन्तेऽपि प्रणवमाह । तदनादरणीयम् ।
‘पूर्वत्रिकम्’—इति वचनविरोधात् । अन्ते प्रणवकारणे च चतु
ष्कापत्तिः । न च, ‘प्रणवत्वेन द्वयोरैक्यादविबुद्धम्,’—इति तदुक्त-
समाधानं युक्तमिति वाच्यम् । अक्षष्टाप्ते आदितः प्रणवस्यैव
पूर्वमुक्तत्वात् ‘पूर्वत्रिकम्’—इत्येतावन्मात्रोक्त्यान्ते प्रणवकल्प
नाया असम्भवात् । तावतापि व्यक्तचतुष्कास्यापरिहार्यत्वाच्च ।
योगियाज्ञवल्कास्तु तैत्तिरीयइति तद्वचनमवष्टभ्य स्वशास्त्रस्या-
न्यथावर्णनमयुक्तम् ।

‘तस्याच्चैव’ सावित्रां ऋच्युत्पन्नं यत् ‘गायत्रे’ नाम साम ।
गायत्रस्य नाम्नः ऋगन्तरेऽपि, गीयमानत्वात् ‘तस्याच्चैव’—
इत्युक्तम् । तदिदं गायत्रं साम देवतब्राह्मणे गानमन्यारभ्ये च
गीयते ।

“यद्वाउ विश्वपतिः”—इति, “सनादग्ने”—इति, “अक्षत्रमीम-
दन्त हि”—इति, “अभिचिष्टम्”—इति, “अक्तांस्तुद्रः”—इति,
“कनिकम्ति”—इति चेतास्तु ऋचु गीयमानानि सामानि पितृणां
नाम संहिता भण्यन्ते । तथाच मामविधाने ब्राह्मणे । “यद्वाउ
विश्वपतिः सनादग्नेऽक्षत्रमीमदन्तस्त्रिमित्रिष्टमक्तांस्तुद्रः कनि-
कन्तीति हे एषा पित्रा नाम संहिता, एतां प्रयुञ्जन् पितॄन्
प्रीणाति”—इति । सर्वाणि चेतानि सामानि गीयमाने पठ्यन्ते ।
ऋचयेताः सर्वाण्य चन्द्रस्यार्चिके ।

सिद्धं भवति । ‘हृन्दोवत् सूत्राणि कथयः कुर्वन्ति’—इति ह्यभि
युक्तानां समयः । तथाच, मधुवाता—इति ऋक्त्रयं जपित्वा,
मधु—इति च वारत्रयं जप्त्वा, अश्वस्तु ब्राह्मणेषु वक्ष्यमाणं जपेत् ।
अश्वस्तु,—इति वचनादग्निसमकालत्वं जपस्य । सोऽयं मधुमन्त्र
जपो गायत्रीजपादनन्तरं करणीयः । कथं ज्ञायते ?

‘मधु मध्विति यस्तत्र त्रिजंघोऽशितुमिच्छताम् ।

गायत्र्यगन्तरं, सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः” ॥

इति ऋन्दोगपरिशिष्टवचनेनान्न तथा प्रतीतेः । ‘गायत्रीं मधु
वाताञ्च जपित्वा’—इति गौडीयपाठे व्यक्तएवायमर्थः ॥ २५ ॥

अश्वस्तु जपेत्,—इत्युक्तम् । किं जपेत् ? उच्यते,—

व्याहृतिपूर्वासावित्री तस्याञ्चैव गायत्रं पित्राञ्च
संहितां माधुच्छन्दसीञ्च ॥ २६ ॥

जपेत् । व्याहृतयोभूराद्यास्तिस्रः । ताः पूर्वाः यस्याः, तां
सावित्रीम् । ओंकारोऽपि व्याहृतीनां पूर्वं प्रयोक्तव्यः । कस्मात् ?
अस्माकं सन्याकर्मणि तथैव साहित्रीजपोपदेगात् । अत्रापि जप-
तिचोदनासाम्यात् । तथाच कात्यायनः ।

“प्रणवोभूर्भुवः स्वः सावित्री च तृतीयिका” ।

इति । “पूर्वत्रिकं जपन्”—इति च । ‘व्याहृतिपूर्वासावित्रीं
सप्रणवाम्’—इति गौडीयपाठे व्यक्तएवायमर्थः । रघुनन्दनश्च
ऋन्दोगोऽपि,—

कुतः पुनरयं संग्रहः ? यतोऽजपोऽयं पिष्टदत्तस्याक्षयत्वाय,
 घातनद्याभ्युदयाय भवति,—इति वक्ष्यति । ततः संग्रहः ।
 उच्यते । प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन — इति ब्रूमः । कस्मात् ?
 यस्मात् प्राधान्येन पिष्टदत्तस्याक्षयत्वफलकोऽयं जपः पितृमेव
 कर्म । प्रकरणाच्च । तत्र खल्वस्मात् प्राचीनावीतित्वमेव प्राप्तम् ।
 पिण्डपितृयज्ञे च योजयः,—‘नमोष’ पितरोजीवाय’—इत्येव-
 मादिः, सोऽयं नियमतः प्राचीनावीतिनैव क्रियते । ‘अतर्जहं
 प्राचीनावीतिना वाग्यतेन ज्ञातम्’—इति गृह्यकारसूत्रणात् ।
 तच्चेद्वापि चोदकः प्रापयति । तत् पुनर्जन्मदम्बिवचनम्,—

“अपसम्येन कर्त्तव्यं सर्वं याव यथाविधि ।

सूक्तस्तोत्रजप मुक्ता विप्राणाञ्च बिभर्जनम्” ॥

इति । तदपि नैतद्विषयम् । सूक्तस्तोत्रजपविषयत्वात्तस्य । न
 खल्वत्र सूक्तजपः विहितः । किन्तु साम्नामेव । अस्मद्गृह्य-
 चतुष्टोपरोधस्यैव स्यात् । तच्चान्वाय्यम् । तस्मात् ययोक्तमे-
 वालु ॥ २६ ॥

जपफलमाह,—

स्वर्गे लोके महीयते दत्तश्चास्याक्षयं भवति ॥ २७ ॥

तान्येतानि जपन् स्वयमपि स्वर्गे लोके महीयते । जपतस्यास्य
 पिष्टभ्योदत्तमन्त्रादिकमक्षयं भवति । अस्येति सबन्धनक्षणा
 प्रती ॥ २७ ॥

‘इदं ह्यमोजसासुतम्’—इत्यस्यामृच्युत्पन्नमेकं साम, ‘त्वाविदाद्योनरोपौष्यन्’—इत्यस्या ऋच्युत्पन्नमेकं साम, ‘स पूर्वगोमहोनात्’—इत्यस्या ऋच्युत्पन्नमेकं साम, ‘पुरा भिन्दुर्युवाकवि’—इत्यस्यामृच्युत्पन्नमेकं साम, ‘उपपद्ये मधुमतिं जियन्त’—इत्यस्यामृच्युत्पन्नमेकं साम, ‘यवस्व सोम मधुमा ऽ ऋतावा’—इत्यस्यामृच्युत्पन्नमेकं साम, ‘सुरूपकद्रुम’—इत्यस्या ऋच्युत्पन्नमेकं साम । तानि खल्वेतानि सामानि ‘माधुच्छन्दसी’ सहितेत्युच्यन्ते । यथा सामविधाने ब्राह्मण । ‘इदं ह्यमोजसेति प्रथमोत्तमे, त्वाविदाद्योनर, स पूर्वगोमहोना, पुरा भिन्दुर्युवाकविरूपपद्ये मधुमतिं जियन्त, यवस्व सोम मधुमा ऽ ऋतावा, सुरूपकद्रुम,—राहम माधुच्छन्दसेषा माधुच्छन्दसी नाम सहिता’—इति । सामानि चैतानि गीयमान एव प्रायोगीयन्ते । एकमारण्यकेऽपि । ऋचश्च सर्व्वाएव च्छन्दसार्थिकी समान्नायन्ते ।

तदेतत् सर्वं स्वशास्त्रोक्तं जपित्वा स्मृतिपुराणादिषु सामान्यत आश्रयतया विहितान्यपि इच्छया पठितव्यानि । रङ्गनन्दनसु ‘तस्माच्चैव गायत्रम्’—इत्यादि सूत्रप्रतीकमलिखन स्वशास्त्रोक्तान्यपि अध्यानि सामान्यमुपदिश्य स्मृतिपुराणादिविहितेषु आश्रयेव यथारुचि कतिचिज्जिलेख । सेयं पितरमुपेक्ष्य भ्रशुरे गात्रा भक्ति ।

इदमिदानीं सन्दिश्यते । किमयं जप उपवीतिना प्राक्षुखेन करणीय, आहोस्वित् प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन ? इति ।

इति ब्रह्मसतिवचनं तदुक्तप्रयोगविषयम् । एवं मन्त्रपुराणाद्युक्तं

‘येषां न माता’—इत्यादि मन्त्रान्तरमपि तत्तत्प्रयोगविषयमेव ।

तिस्रा अप्यथे मिययितव्याः । पित्रे कर्मणि सर्व्वदैव तिस्रा-
नामभ्यर्चितत्वात् । तथाचाभ्युदयिके कन्दोगपरिगिटम् ।

“यस्तु प्रकरोऽन्वस्य तिलवत्, यववत्तथा ।

उच्छिष्टसन्निधौ सोऽव लतेषु विपरीतकः” ॥

इति । अस्माच्च वचनादुच्छिष्टसन्निधावयमवप्रकरः स्यात् ।

“सतिलमन्नं विकीर्य्य”—इति तत्त्वकारपाठे सूत्रोपात्त एवायमर्थो-
भवति ।

सोऽयमन्नप्रकरः प्राधान्यात् पित्रा एव सूचितः । स खल्वयं
दैवेऽपि करणीयः । कुतः ? “दैवपूर्व्वं आहं कुर्व्वीति”—इति
वचनात् । पिच्छोऽपि तर्हि दैवे दीयताम् ? न दास्यते । किं
कारणम् ? उत्तरत्रैव तत् वक्ष्यामः । स चायं ‘ये अग्निदग्धा-
जीवाः’—इति मन्त्रोल्लिङ्गात् पितृयज्ञान्नप्रकरे विनिश्चिन्यते ।
दैवे मन्त्रसु,—

“असौमपाय ये देवायसैर्भागविभर्जिताः ।

तेषामन्नं प्रदास्यामि विकीरं वैश्वदेविकम्” ॥

इति गोभिलपरिशिष्टोक्तोपाह्वः । गोभिलसौतदिति हेमाद्रि-
प्रभृतयः । मातामहपदे तु पृथग्विकीरोन देवः । मन्त्रलिङ्ग-
विरोधात् । पिच्छदारेण पितृकुलस्येव मातृदारेण मातामह-
कुलस्यापि तत्कुलत्वाद्वा ॥ २८ ॥

तस्मिं ज्ञात्वाऽन्नं प्रकीर्यं ये अग्निदग्धाजीवा येय-
 दग्धाः कुले मम भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्तायान्तु परां
 गतिमिति ॥ २८ ॥

खल्वियमवगता । स खल्वयमदृष्टार्थइति कुशमयनाह्वणपक्षेऽपि
करणीयो भवति । रघुनन्दनस्वेतदनालोच्य,—‘कुशमयनाह्वणपक्षे
द्विप्रशोनाह्वययोग्यत्वात्’—इत्याह । ‘द्विप्रस्तावत् सर्वसाधारणी
सा सर्वान् पति प्रष्टव्या’—इति सुवाणीमहायशाचप्यदृष्टार्थता-
मस्य न वेद ॥ २९ ॥

तप्ताः स्म इत्युक्ते श्रेयमन्नमनुज्ञाप्य ॥ ३० ॥

कशुरचरार्थ । कथं पुनरिदमनुज्ञापनं भवति, तदेव परं वक्तुं
मपशिष्यते । तत्र, ‘अन्नश्रेयै किं क्रियताम्’—इति प्रष्टव्यम् ।
‘इष्टे सहोपभुज्यताम्’—इति चालुघ्रातव्यम् । कक्षात् ?
सयाह्वानेदे पठितत्वात् । तथाच ऋग्दीगापरसूत्रम् । “श्रेय
मन्नमनुज्ञाप्यान्नश्रेयै किं क्रियतामिष्टे सहोपभुज्यतामिति”—
इति । वचनान्तराणि त्वस्मन्नयोग्यतिरिक्तविययाणि ॥ ३० ॥

पितरोऽगृह्यादयद्येष्टाभवन्ति,—इति प्राधान्यात् पितृणासुप-
भोगं तावदाह,—

सर्वमन्नमेकत्रोद्धृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन्
पिण्डानवनेनिज्य दद्यात् ॥ ३१ ॥

सर्वमनुज्ञापित श्रेयमन्नं एकत्रैकस्मिन् पात्रे उद्धृत्य । ‘एकत्र’—
इति पाठेऽपि मएवार्थः । उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डान्
दद्यात् । किं कृत्वा ? अवनेनिज्य । अवनेजनं कृत्वा । अतः,
“दर्भेषु”—इत्यनन्तरम्, “मधुमध्वित्त्वन्नममीमदन्तेति जपित्वा”—

सकृत् सकृदपोदत्त्वा पुनर्मधुवातां मधु च
त्रिजंप्ता तप्ता. स्येति पृच्छति ॥ २६ ॥

‘सकृत् सकृत्’—इति वीक्षया सर्वेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु जलदानं दर्शयति । सञ्चया ब्राह्मणानां हस्तेषु भय उदकं दत्त्वा । उदकं दानसेदं प्रत्यापोगानार्थम्,—पूर्ववत् सम्बोधनविमत्तया गोत्रादिकमुक्तिव्यं स्वधापदेन करणीयम् । ब्राह्मणाय,—‘अमृतस्यापि धानमसि स्वाहा’—इति मन्त्रेण तदुदकं पिबेयुः ।

तदेवमपोदत्त्वा ‘मधुवाता’ मधुवाताइति तृच ‘मधु च’ विध्वारय जप्ता, तप्ता स्य,—इति पृच्छति । कथं पुनरत्र तृचं जपाम् ? “तच्चक्षुक्तानामादियज्ञेन विधिरनादिने”—इति शास्त्रायनघृणात् । तदीयस्य विधिगृह्येऽपि यज्ञीतव्योभवति । तदुक्तमग्निस्वामिना,—‘तत्रापि (गृह्येऽपि) एष एव विधिः क्षत्रं मन्त्रप्रयोगस्य’—इति । पुन गन्दाश्च । यथा हि पूर्वं मधुवाताजपस्तपेदानीमपि,—इत्येतत् पुन गन्दास्य सामर्थ्यम् । पूर्वञ्च न केवलस्य मधुवाता इत्यस्य जपः, अपितु तृचस्यैव । तस्मादिदानीमपि तृचस्यैव जपः,—इति सिध्यति । यज्ञपथं गायत्र्या । विहितं केषाञ्चिदिदानीमपि गायत्रीजपः । सोऽयं मन्त्राकं नाम्नि,—इति ज्ञापयितुं ‘पुनर्मधुवातां मधु च त्रिजंप्ता’—इत्याह । अत्रयोश्च पुनर्जपो न गायत्र्यापि,—इत्यर्थः ।

सोऽयमिदानीं यत्तिप्रश्नोऽदृष्टार्थो न व्यत्ययगमार्थः । पूर्व

पाधाराः खल्विमे दर्भा प्राकृतमाधारान्तरमेव निवर्त्तयन्ति, न करणभूतामतिदेशामतां दर्बीमपि । तस्मादन्वष्टकवदत्रापि कर्मणि चोदकप्राप्तया दर्व्याव पिण्डादातव्याः ।

तौस्त्रीन्—इति वीषा मातामहपद्यापेक्षया । तेन, 'देव-
पूर्वं आहं कुर्वीति"—इति वचनात् दैवेऽपि पिण्डदानं
स्यादासनादिवत्—इति पर्यतुयोनोऽपि निरस्तः । 'मातामहा-
नाश्चैवम्"—इति वचने सत्यपि यदयं सूत्रकारस्त्रीस्त्रीनिर्नि-
वीषामभिधत्ते, तद्विधयति पडेवापि पिण्डाभवन्ति, न पुनर्दैवेऽपि
पिण्डादातव्यः—इति । तथाच ऋन्दोगपरिशिष्टम् ।

“कर्पसमन्वित मुक्ता तथाऽऽद्यं आहपोडगम् ।

प्रत्यान्दिक्च शिपेऽपि पिण्डाः स्युः पडिति स्थितिः” ॥

इति । दैवेऽपि चेत् पिण्डीदीयते, सत्तेव पिण्डाः स्युः । विकिरण
न पिण्डः, येन संख्यावचनमिदमुपरुहेयत ।

अत्र च, चोदकबलात् प्राप्तं रक्षोक्षेत्रं कृत्वा, तत्र दर्भा-
नास्तीर्य, चोदकप्राप्तं पितृणामावाहनं कृत्वा, अवनेजनं कर्त्त-
व्यम् । अवेदानीमत्रमुद्धृत्य, अन्वष्टकोत्तरीत्या पिण्डदानं करणीय-
मित्ययं कर्मकर्मः । 'उद्धृत्य'—इति 'अवनेनिष्प'—इति च
इयमेव पिण्डान् दद्यादित्यनेनाश्वेति । “अथैतत् प्रधानगामि”—
इति वचनात् । ॥ त्वनयोरपि परस्परमस्त्वभिसम्बन्धः । कस्मात् ?
इयोरपि पिण्डदानार्थतया समत्वात् । प्रमाणाभावाच्च । तस्मादु-
परणावनेजनयोः पिण्डदानपूर्वकालतामात्रमत्रोच्यते, न पुन-
रुयोरपि पूर्वोपरीभावः । अतः कथं प्राकृतमनयोः पीड्यापथ्यं

इत्यधिकः पाठः क्वचिद्गौडपुस्तके दृश्यते । नैवं पाद्यात्यपुस्तके पठ्यते । महायशसाऽप्येवं न पठितम् । रघुनन्दनोऽपि, “मधुवाता इति ऋक्त्रयं मधु मधु च जपित्वा पितुर्नाम गृहीत्वा गृह्योक्तविधिना पिण्ड दद्यात्”—इत्येतावन्मात्रमाह ।

मर्त्यमिति द्रव्याभिप्रायेण वचनं न निरवशेषार्थम् । कथं ज्ञायते? ‘यो वा तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्टभाक् स्यात्’—इत्यन्वष्टक्यकर्मणि गृह्यकारेण शेषभोजनस्याप्युपदेशात् । न खल्वश्वधेन मन्त्रवति शास्त्रार्थे, वचनम्—इति कृत्वा सामान्यस्यापि शास्त्रस्य बाधः कल्पयितुमुचितः,—इति हि चमसिनां शेषभक्षाधिकरणे निर्णीतम् । पिण्डाद्यान्माकं विन्नप्रमाणा भवन्ति । न चैतत् शेषान्नाना प्रभूततमत्वे, निरवशेषेण शेषाग्नेन पिण्डदानमित्यस्या वर्णनायामुपपद्यते । ‘इष्टैः सहोपभुज्यताम्’—इत्यनुष्ठानाच्चैतदेव प्रतिपत्तव्यम् । तस्मात्,—यत् किञ्चिदश्व-
ज्यन्नादिकमवगिष्टं तस्मात् मर्त्यस्मादेव किञ्चित् किञ्चिद्गृहीत्वा एकस्मिन् पात्रे कृत्वा, तेन पिण्डदानं कर्तव्यम्,—इति सिद्धम् ।
तथाप्यान्वष्टक्यकर्मणि काल्पायनः ।

व्यातेर्ज्ञापनात् । तस्मादवगच्छामः,—उपदिष्टविशेषव्यतिरेकेण सर्वमन्यदन्वयं भवतीति । न चेदेवम, 'अन्यवाप्येव स्यात्' — इत्यनर्थकमापद्येत । तस्माद्यथोक्तमेवास्ते ।

एतदमन्तरं वृक्षप्रपितामहादिभ्यः क्षेपोदातव्यः । “क्षेपमाच-
यतुर्थाद्याः”—इति पचनात् । मातामहपक्षे पृथक् कारणमुक्तम् ।
अपेदानीं कात्यायनोक्तमवनेजनं चोदकप्राप्तानि जप-गृहावेक्षण
पिण्डावेक्षण-वामोनिधानानि च कर्त्तव्यानि । तत्प्रकारस्तु गृह
सूत्रादुपलब्धः । तदमे अतिदेव्यागता,—इति खत्वा, तत्रभवान्
सूत्रकारोनेतान् सूत्रयाम्भूवेति श्रियते ॥ ३१ ॥

आचान्तेपूदकं पुण्याख्यक्षतानक्षय्योदकञ्च दद्यात् ॥ ३२ ॥

आचान्तेषु ब्राह्मणेषु सक्तु उदकादिकं दद्यात् । तस्मादाचमन-
मिदानीं दातव्यम् । तच्चैतत् पिण्डेषु तूष्णीं गन्धादिकं नि क्षिप्य
करणीयम् । कुतः ?

“गन्धादीन् निक्षिपेत्तूष्णीं तत आचामयेत् द्विजान्” ।

इति ऋग्वेदोक्तपरिशिष्टवचनात् । पिण्डप्रदानं प्रस्तूयैतस्याभि-
धानात् पिण्डेष्वेव गन्धादीना निक्षेपः । पिण्डस्या हि पितरो-
भवन्ति । “पिण्डानवेक्षते, सदोवः पितरोदेव”—इति श्रुतम् ।
'गन्धादीन्'—इत्यनेन च यथासम्भवं गन्धपुष्पादयोग्यन्ते ।
पूजार्थत्वादस्य । वासस्तु पूर्वमेव प्रदत्तम् । तस्माद्गन्धपूष्पधूपदीपाः
इदानीं दीयन्ते । तदस्योपा पिण्डेषु निक्षेपविधानात् दैवे च
पिण्डमावात् पितृमातामहपक्षयोरेव कारणमिति द्रष्टव्यम् ।

चोदकप्राप्तमृच्छन्वेत । अथ, वैकृतात् पाठक्रमादनयोः क्रमः कल्प्यते ? नैतत् शक्यते । परिचिकल्पयिषितोद्घनयोः पाठक्रमात् क्रमः । क्लृप्तस्तु प्राकृतः क्रमोऽस्ति तेन च विरुद्धः परिचिकल्पयिषित क्रमो न खल्वपि चेदुमर्हतीति । न चाविरोधेन सम्भवति वचनार्थे विरोधः कल्पयितुमुचितः । कात्यायनोऽपि—

“प्राग्ग्रेष्वयं दर्भेषु आद्यसामान्यं पूर्ववत् ।

अथ क्षिपेन्मूनदेगेऽवनेनिष्पेति निस्तिष्ठा ॥

द्वितीयश्च तृतीयश्च मध्यदेगाग्रदेगयोः ।

मातामहप्रभृतींस्त्रीनिनेपामेव वामतः ॥

सर्व्वस्यादन्नमुदृत्य व्यञ्जनैरुपसिष्य च ।

सयोन्यं यवकर्कशूदधिभिः प्राक्षुखन्ततः ॥

अवनेजनवात् पिण्डान् दत्त्वा विन्मप्रमाचकान् ।

तत्पात्रक्षाननेनायं पुनरप्यवनेजयेत् ॥

इत्यवनेजनात् परतोऽवस्थीहरणं पिण्डदानञ्चाह । यद्यप्येतदाभ्युदयिके कात्यायनेनोक्तं, तथापि,—

“अन्यत्राप्येव स्यात् यवादिरक्षितोविधिः ।

दक्षिणाग्रवने देगे दक्षिणाभिमुखश्च ॥

दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र विधिः श्रुतः ॥

इत्यनुपदं तेनैवान्यत्रापि तस्य विधेरतिदेगादत्राप्येतत् सिध्यति ।

यद्यन्यत्र विज्ञेयोदक्षिणाग्रवनेदेगादिभ्यस्तस्य विज्ञेयतोऽभिधानार्थे तदेवं प्रतिपत्तव्यम् । एतच्च,—इति चेवकार्ष्यं तस्यार्थस्य

“अक्षय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदियते ।

पथैव नित्यं तत् कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन” ॥

इति कात्यायनवचने, ‘अक्षय्योदकदानञ्च’—इति चकारेण ‘अक्ष-
तशरिष्टशालु’—इति पूर्ववचनोपात्तमसु—इत्यनुपसनीयम् ।
अर्घ्यदानवदितिविशेषाभिधानात् एतदपि अर्घ्यवत् प्रत्येकब्राह्मण-
हस्तेषु देयम् । तच्चैतत् ‘अमुकगोत्रस्य पितरमुकगर्भस्यः अक्षय्य-
मसु’—इत्यादिना उदकं दद्यात् । “देवे दत्तं आर्चं देवानामक्षय्य-
मस्त्विति ब्रूतेति वृत्तं यवाभ्यु दत्त्वा”—इत्यादि श्रुत्याश्रयायनीये
गृह्यपरिशिष्टे दृश्यते । “अक्षय्यमस्त्विति वाचयित्वा”—इति च
श्रुत्याश्रयापरसूत्रे । एवञ्च “उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्याने”—इति
वक्ष्यमाणसूत्रमाश्रयेनोपपद्यते—इति । “दत्तमिदमन्नपाना-
दिकमक्षय्यमसु”—इति गौडाः । “येषामुद्दिष्टं तेषामक्षय्य-
मसु”—इति महायगाः । ब्राह्मणाय, असु,—इति ब्रूयुः । तदेतत्
सर्वमेवोदकादिकं देवपूर्वं करणीयम् । न हि पिण्डसंबन्धेनामीषां
विधानम् । येन देवे पिण्डाभावान्निवर्त्तेरन् ॥ ३२ ॥

अघोराः पितरः सन्तु, सन्वित्युक्ते, गोचं नोवदतां,
वर्धतामित्युक्ते, स्वधानिमयनीयान् दर्भान् सपविता-
नास्तीर्य्य, स्वधां वाचयिष्यदिति वृष्कति ॥ ३३ ॥

स्वधा,—इत्युदकमाचक्षते । कस्मात् ? ‘स्वधा स्व’—इति मन्त्र-
लिङ्गात् । सेयं स्वधा निनीयते येषु दर्भेषु, तदमे स्वधानिमयनीयाः,

तदेव गन्धादीन् निःक्षिप्य, पितादीनां त्रयाणां गीतादिकं सुक्षिप्य एतत्ते आचमनं स्वधा,—इति तन्मन्त्रेणाचमनं देयम् । एवं मातामहपक्षेऽपि । न ह्यत्र गन्धादिष्विव तूष्णोमिति करोति । येनामन्त्रकमस्य प्रदानं स्यात् । तदिदं देवपूर्वमेव देयं भवति । कस्मात् ? “देवपूर्वं आहुं कुर्वीत”—इति वचनात् । देवलायुक्तस्य क्रमव्यत्ययस्तत्प्रयोगविषयः । आचारान्तेषु यदिदमुदकदानं, तदाविचनरूपम् । तच्चैतदविशेषात् ब्राह्मणाद्यभूमिर्ब्राह्मणानाञ्च भवति । अक्षतायवा । कुतः ?

“अक्षतास्तु यथा प्रोक्ताभ्युदकाधानाभवन्ति ते” ।

इति वचनात् । मन्त्रबोदकादीनां कात्यायनीकोग्राह्यः । तथाच कात्यायनः ।

“अथापभूमिमासिञ्चेत् सुसुप्रोक्षितमस्त्विति ।

शिवाम्नाप सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन तु ॥

सौमनस्यमस्त्विति च पुण्यदानमनन्तरम् ।

अक्षतश्चारिष्ट्यास्त्वित्यक्षतानपि दापयेत्” ॥

इति । युग्मानेव,—इत्याभ्युदयिकविषयम् । पुण्याक्षतयोर्ब्राह्मण इत्येव दानम् । कस्मात् ? युग्मानेव,—इत्यनेन तेषामेव सन्निहितत्वात् । अत्र, ‘असु’—इति ‘सन्तु’,—इति च यथासम्भवमुत्तरम् । योग्यत्वात् ।

“प्रार्थनास्तु प्रतिप्रोक्ते सर्वज्ञस्त्वेव द्विजोत्तमैः” ।

इति कात्यायनवचने सर्वज्ञत्वेन व्याप्तावगतेषु । एतदनन्तरं यादृशान्यार्थमुदकं दद्यात् । तत्र च,—

क्रियताम् । न चेव क्रियते । तस्मात्,—तदर्थमिव एतदर्थमपि पवित्रमुत्पादयितव्यम् । तथा चोक्तम् । “विरोधे च युतिविशेषा दव्यक्त, शेषे”—इति ।

आह । दर्भानां स्तीर्य,—इत्युक्तम् । न ज्ञायते,—कुत्र रमे दर्भा आस्तृतव्या—इति । पिण्डेषु,—इति ब्रूम । कुत ? “पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान्,—”इति कात्यायनवचनात् । अतएव देवे नैतत् स्यात् । तत्र पिण्डाभावात् । स्वधा वाचयिष्ये—इत्यथ च ग्रन्थे पिण्डपक्षे मातामहपक्षे च सकृदेव भवति । कथं ज्ञायते ? यदयं सूत्रकारः अत्र ग्रन्थं सूत्रयित्वा उत्तरत्र पञ्चममेव स्वधावाचनं सूत्रयिष्यति, ततोऽवगच्छाम,—यस्मात्पुष्टेन सकृदेव प्रयोग्यम् । अन्यथा मातामहानां स्वधावाचनसूत्रणमनर्थकं स्यात् । ‘माता महानासैवम्’—इति हि सूत्रितम् । ‘अघोरा पितरं सन्तु’—इत्येषा तु प्रार्थना उभयत्रैव कर्त्तव्या । ‘गोत्रं नो वर्धताम्’—इति त्रिष्वपि पक्षेषु । सा खल्वियमाशी प्रार्थना पित्रो दक्षिणामुखेन प्राचीनाशीतिना कर्त्तव्या । “पिण्डपितृयज्ञश्चदुपचारः”—इत्यनेन सर्वत्र तथाऽवगते ।

“दत्त्वाऽऽग्नीं प्रतिगृह्णीयात् द्विजेभ्यः प्राप्तुं खोबुधः ।

अघोरा पितरं सन्तु सन्वित्युक्तं यं तै पुनः” ॥

इति मत्स्यपुराणवचनं तदुक्तप्रयोगविषयम् । समुच्चयमुपपिपादयिषुर्वाचस्वतिसु,—

“दक्षिणा दिशमाकाङ्क्षन् याचेतेमान् धरान् पितॄन्” ॥

तान् स्वधानिनयनीयान् । स्वधानिनयनीयेषु हि दर्भेषु वारिधारां
 सूत्रयिष्यति । रघुनन्दनस्वेतदनानोचयन्नाह,—‘स्वधानिनयनी-
 यान् स्वधावाचनमात्रार्थान्—इति । तदशब्दम् । न हि निनयति-
 र्वाचनमभिधत्ते । दर्भानास्तीर्थ—इति सिद्धे, यत् स्वधानिनय-
 नीयान्,—इति करोति, तन्नोधयति—स्वधानिनयनमात्रममीषा-
 मर्थान् त्वन्यत् किञ्चिदिति । तस्मादकृतप्रयोजनान्तराद्यन्यएव
 दर्भाद्दानानीमास्तृताः । तानिमान् दर्भान् विप्रिनष्टि ।
 सपवित्रान् पवित्रसहितान् । तदेतत् पवित्रमिदानीमुत्पादयि-
 तव्यम् । न खल्वुत्पाद्य पवित्रं शक्यन्ते दर्भाः सपवित्राः कर्तुम् ।
 ननु, सन्ति पवित्राण्यर्घ्यपात्रसंबन्धीनि ? सत्यं सन्ति । ब्राह्मणाय
 प्रतिपादितानि तु तानि फलमत्रापि निगुल्येरन् । पितरोऽपि
 तैस्तर्पिताः ।

अपि च । किमेतत् पवित्रमर्घ्यसंबन्धि, आहोस्त्रिदन्त्यदित्य-
 स्मिन् संशये, अन्यदिनि प्रतिपद्यामहे । किं कारणम् ?
 स्वधानिनयनार्थान्नान्ये दर्भाः सन्ति कृत्यन्ते । येभ्यः स्वधानिनयनीया-
 दर्भाः गृह्यन्ते । तस्मात् पवित्राण्यपि तेभ्यएव कर्तव्यानि भवन्ति ।
 अथेतानि खल्वर्घ्यपवित्राणि न बुद्धिमागच्छन्ति । आगच्छन्ति
 त्वितरे दर्भाः ; येभ्यः स्वधानिनयनीयाः गृह्यन्ते । यथा दर्शपूर्ण-
 मासयोर्विष्टौ पवित्रे च न वेदिस्तरणार्थादहर्हिषः क्रियेते,
 किन्त्वव्यक्तत्वात् ततोऽन्यस्मात् परिभोजनीयादहर्हिषः । तथाऽत्रापि
 नार्घ्यपात्रमवन्धि पवित्रमादेय किन्त्वव्यक्तत्वात् स्वधानिनयनार्था
 दर्भात् । न चेदेवम्, पिण्डदानार्थरेखाऽप्यर्घ्यसंबन्धिना पवित्रेण

वाच्यतामितानुज्ञातः पित्र्यः पितामहेभ्यः प्रपि-
तामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्योवृद्धप्रमातामहे-
भ्यश्च स्वधोच्यतामिति ॥ ३४ ॥

ऋतुरचरार्थः । अग्रेष्वात् 'स्वधोच्यताम्'—इत्यस्य प्रत्येकमभि-
संवन्धः । तेन, 'पित्र्यः स्वधोच्यताम्'—इत्यादिकं वक्तव्यं भवति ।
अतोनात्र तन्त्रता । तथाच कात्यायनः ।

“अर्घ्येऽस्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्वात् स्वधावाचनएवच” ॥

इति । अत्र, मातामहाद्युपादानस्वाभिप्रायः पूर्वस्यैव वर्णितो-
क्ताभिः ॥ ३४ ॥

अस्तु स्वधेत्युक्ते स्वधानिनयनीये धारां दद्यादूर्जं
वहन्तीरित्युक्तानं पात्रं कृत्वा ॥ ३५ ॥

अस्तु स्वधेति प्रत्येकं ब्राह्मणैरुक्ते, स्वधानिनयनीये पूर्वोक्ताभ्यु-
दभं । आत्यभिप्रायैकवचनम् । स्वधानिनयनीयेषु,—इत्यर्थः ।
वृत्तियैव पाठः । रघुनन्दनस्य 'स्वधानिनयने'—इति पठित्वा
'स्वधावाचने कृते'—इति व्याचष्टे । तदशब्दमित्युक्तम् । तत्-
पाठेऽपि, अधिकरणे लुप्ता दर्भ एवार्थः । तदेतेषु दर्भेषु उदक-
धारा दद्यात्,—ऊर्जं वहन्तीरिति मन्त्रेण । किं कृत्वा ? यत्
पात्रं पूर्वं संस्त्रवान् समयनीयं न्युक्तं कृतं, तत् पात्रमुत्तानमूर्ध्वमुखं
कृत्वा । तथाच कात्यायनः ।

इति मनुवचनं मत्स्यपुराणवचनञ्च पूर्वोक्तं पश्यन्, पूर्वाभिमुखोद
 दिशां दिशं मनसा पश्यन् कुर्यात्—इति कम्पयति । ‘दक्षिणं
 दिग्म्’—इत्यनन्तरञ्च मनुना ‘दातारो नोभिवर्द्धन्ताम्’—इति
 पठितं, न त्वघोराः पितरः सन्तु—इति । मत्स्यपुराणे तु,—

“अथ मुप्याजतान् पयादक्ष्योदकमेव च ।

सतिल नामगोत्रेण दद्याच्छतया च दक्षिणाम् ॥

८   ९   १०   ११   १२   १३

ततः स्वधावाचनिकं विष्टदेवेषु चोदकम् ।

दत्त्वाऽऽशीः प्रतिगृह्णीयात् द्विजेभ्यः प्राप्नुवदुधः ॥

अघोराः पितरः सन्तु सन्तित्युक्तः पुनर्द्विजेः ।

गोत्रं तथा वर्द्धतां नस्तथेत्युक्तं तैः पुनः ॥

दातारो नोभिवर्द्धन्तामिति चैवमुदीरयेत्” ।

इति तस्मादभ्याहृशमेव पठितम् । तदेतदपि मतद्वयं कथं समुच्चि
 षीयति,—इति न खल्वधिगच्छामि । समुच्चयसिक्तीरघुनन्दन
 स्वनयोः समुच्चयमुपपादयितुमपारयन् साधारणत्वञ्च मत्स्यपुरा
 णीयप्रयोगस्याजानान् कल्पनाकुशलः शाख्यन्तरीयत्वं तस्य
 कल्पयाश्चकार । तदन्वहेयम् । साधारणाभ्युदयकीर्तनाध्याये
 खल्वयं प्रयोगस्तत्रोपदिष्ट सर्वसाधारण्येव भवितुमर्हति । स
 कथं शाख्यन्तरीयः शक्यः कल्पयितुम् । शाख्यन्तरीयत्वे च नास्य
 साधारणत्वं स्यात् । शाख्यन्तरीयत्वकल्पना चैवविधस्यैते तेषा-
 मवनम्बनम् । सा त्विह न सम्भवतीत्यकामेनाध्यस्तस्मिन्नान्तोऽन्ता
 भ्युपगन्तव्यः, - इत्यमुं किं विस्तरेण ॥ २३ ॥

तदोत्तरवाक्यस्यैव प्रतीकम् । तत्रैवमुभयथा दर्शने सति, 'उत्तानं पात्रं कृत्वा'—इत्येतदुत्तरस्यैव सूत्रस्य प्रतीकं, नैतस्य—इत्यस्यां कल्पनायां न किञ्चिद् कारणं पश्यामः । पचपात्रेन हि भवानेवं मन्यते । परतन्त्रप्रज्ञाहि जनाः स्वयं श्राद्धार्थं निषेत्तुमगन्तुवन्तः प्रख्यातवर्षनास्त्रवलेभ्येरन् । स्वतन्त्रप्रज्ञानास्तु भवमकस्मात् पचपातोयुक्तः । पुरुषमतिवेम्बरूप्येण तत्त्वाम्यवस्थानप्रसङ्गादित्यनु किं विस्तरेण ?

न च, 'उत्तानपात्रकृदित्यस्य,—

“युग्मानेव सस्तिवाच्यानङ्गुष्ठप्रवृत्तं सदा ।

कृत्वा धूर्यस्य विप्रस्य प्रथम्यानुव्रजेत्ततः” ॥

इत्युत्तरश्लोकेनाश्वयः—इति नारायणोपाध्यायमतं युक्तमिति वाच्यम् । यथायुतार्घपरित्वागी मानाभावात् । शब्दस्य अवयवभावात् योऽर्घोऽवगम्यते, सोऽयं युत्याऽवगम्यते । अवगम्यते चेत्, कथं परित्यज्येत ।

तदेतत् स्वधानिनयनीये धारादानम्,—अन्यदृक्ष्योक्तप्रकारेण वामान्वारब्धदक्षिणहस्तेन करणीयम् । यच्च,—

“आहो वेचनकाले तु पाणिनैकेन दापयेत् ।

तर्पणे तूभय कुर्यादप्यथ विधिः स्मृतः” ॥

इति स्नानसूत्रपरिमिष्टे 'पाणिनैकेन'—इत्युक्तम् । तदञ्जलि-करणाभावाभिप्रायेण, न त्वन्वारम्भनिषेधार्थम् । कथं प्रायते ?

“देवताना पितृणाञ्च जले दद्याज्जनाञ्चलौन् ।

असंस्कृतप्रसीतानां स्थले दद्याज्जनाञ्चलौन्” ॥

दक्षिणा अक्षरसः”--इत्यपि निगमोभवति । तस्मादत्यन्ता गतावपि घणं काकिनी फल पुष्पमपि वा दक्षिणा दद्यात् । एवमपि सदक्षिणोयस्त्रीन खल्व्वात्मान धन्यति,—इति । शक्तौ तु, पित्रे रजतस्याभ्यर्चितत्वात् तद्वयम् । दैवे पुनरमङ्गल रजत न देय, किन्तु हिरण्णादिकमेवेत्यादिक यथासम्भवमूहनीयम् ।

हेय दक्षिणा देवपूर्व दातव्या । कुत ? ‘देवपूर्वं याव कुर्वीत’--इति वचनात् । दक्षिणाऽपि खल्वह्म आह्वस्य । तस्मात् नापि देवपूर्वमेव करणीया भवति । विष्णुपुराणोक्तम् कर्मविषयेयस्तदुक्तप्रयोगविषय । यच्च,—

“ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्तिता ।

कर्मन्तेऽनुच्यमानाया पूर्णपात्रादिका भवेत्” ॥

इति ऋग्न्दोगपरिशिष्टवचनेन दक्षिणादानस्य कर्मन्तत्वाभिधानात्,—

“देवाद्यन्त तदीहित पित्राद्यन्त न तद्वयेत् ।

पित्राद्यन्तन्वीहमान क्षिप्र नश्यति सान्वय” ॥

इति मनुवचनाच्च आदौ पितृपत्ने दक्षिणा,—इति तत्त्वकारेणोक्तम् । तदनुक्तम् । परतोपि कर्मन्तत्वाभिधानादिदानी कर्मन्तत्वात्पपत्तः । ऋग्न्दोगपरिशिष्टवचनस्य सामान्यस्यापवादविषयेऽप्रश्नेय । मनुवचनञ्च तदुक्तप्रयोगविषयमित्वनुदाहरणम् ।

भा खल्विह दक्षिणा,—पित्रे प्राचीनावीतिना दक्षिणा सुविन कर्त्तव्या, पित्राकर्मन्तत्वात्,—इति नीलाखरोपाध्याया । मदनपारिजाते तु,—

इत्यनुपदमेव तर्पणे अञ्जलिविधानस्वरसात् । तदस्य परिपेचन-
स्यातिदेशलभ्यत्वेऽपि सूत्रमाशीःप्रार्थनानन्तरं दर्भास्तरणानन्तर-
ञ्चैतत् करणोपमित्येतदर्थम् । न पुनर्वारिधरान्तरविधानार्थम् ।
कल्पनागौरवापत्तेः ॥ ३५ ॥

विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा पिण्ड-
पात्राणि चालयित्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ॥ ३६ ॥

‘विश्वेदेवाः प्रीयन्ताम्’—इति दैवे ब्राह्मणं वाचयित्वा । ‘वाच-
यित्वा’—इति क्लृप्त्वा, ‘विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रूहि’—इति
वाचयितुरध्वेपणाऽर्थायातेति दर्शयति । ‘विश्वेदेवाः प्रीय-
न्ताम्’—इति प्रश्नः, ‘सुप्रीता भवन्तु’—इत्युत्तरमिति महा-
यगाः । तदेतदुक्तम् । ‘पिण्डपात्राणि चालयित्वा’ । पिण्डा-
पात्राणि च पिण्डपात्राणि, तानि चालयित्वा,—इत्यर्थः ।
‘पात्राणि’—इति भोजनपात्राणि परामृशति । कथं ज्ञायते ?
पिण्डपात्रस्यैकत्वाद्ब्रुवचनानुपपत्तेः । ‘सर्व्वमन्नमेकचोदृत्य’—
इति हि सूत्रितम् । अन्वष्टस्येऽपि एकस्मिन् पात्रे हवींषि
सन्नीय तस्मादवदाय पिण्डदानं वृद्धकारेणोक्तम् । ननु, व्यक्ति-
भेदाद्ब्रुवचनमुपपत्स्यते ? सत्यमुपपत्स्यते, अयतिरियमिति त्वे-
तदुपेक्षणीयं भवति ; सम्भवत्यां गतो । अतएव, पिण्डानां
पात्राणि,—इत्यपि न वर्ण्यते । तस्मात् यथोक्तमेषाम् ।

इदानीं ‘यथाशक्ति’ गतघननिक्रमेण दक्षिणा दद्यात् ।
‘इतोयन्नध्वदक्षिणः’—इति हि स्मरन्ति । “यन्नोमन्त्र्यस्तस्य

स्त्विति'—इति मन्वादी इतिकारस्य स्वरूपार्थत्वमनुद्धा तदेव
पठन्त्यन्धे ॥ ३७ ॥

सन्वितुक्ते स्वस्तिवाच्याशिषः प्रतिगृह्य ॥ ३८ ॥

सन्तु,—इति ब्राह्मणैरुक्ते, सर्वानिव ब्राह्मणान् स्वस्ति—इति
वाचयित्वा पूर्वोक्ताएवाग्निं प्रतिगृह्य इदानीं मनसा स्वीकृत्य ।
स्वस्तिवाच्य,—इति वचनात् स्वस्ति ब्रूहि,—इति ब्राह्मणेषु
वाचयितुं प्रयोज्यायात्,—इति । सर्वे च ब्राह्मणा स्वस्वेतत्
स्वस्ति वाचयितव्याः । कुत ? 'युष्मानेन स्वस्तिवाच्य'—
इति कात्यायनदर्शनात् । युष्मान — इत्याभ्युदयिकाभिप्राय
वचनम् ।

रघुनन्दनस्त्वन्धयेम अन्य पठति,—'उत्तान पात्रं कृत्वा'—
इत्यादिम् । 'उत्तान पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्,
विष्वेदेवा प्रीयन्तामिति देवे वाचयित्वा, दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां
वेद सन्ततिरेव च यदा च नो मा व्यगमद्वद् देयं नोऽस्त्विति
पत्रं नो बहु भवेदतिथीय हस्तेमहि याचितारय न सन्तु मा
च याचिष कश्चन अत्र प्रवर्द्धता नित्यं दाता शतं जीवतु येभ्य
सहस्रितादिजास्तोषामचथा हस्तिरसु एता सत्याग्नाग्निं सन्तु
इत्याग्निं प्रतिगृह्य'—इति । महायज्ञं प्रभृतयो यथा पठन्ति,
तथैव त्वस्माभि पठितो व्याख्यातय अन्य ॥ ३८ ॥

वाजिवाजि वत वाजिनो नोधनेषु विप्राश्चमृताचृतज्ञा-

“सर्वं कर्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जितम् ।

इति जमदग्निवचनादुपवीतिना प्राप्नुवेन कर्त्तव्या,—इत्युक्तम् ।

‘अपसव्यन्तु तथापि मत्स्योहि भगवान् जगौ’ ।

इत्युत्तराहन तु तेनापि विकल्पएवोक्त ॥ ३६ ॥

अथेदानीम्,—

दातारोनोऽभिवर्जन्ता वेदा सन्ततिरेव च श्रद्धा
च नोमा विगमद्बहु देयञ्च नो अस्तु अन्नञ्च नो बहु
भवेदतिथीऽथ लभेमहि याचितारथ न. सन्तु मा च
याचिष्म कञ्चनेत्येताएवाशिषः सन्तु ॥ ३७ ॥

‘इति’ एत मन्त्र पठित्वा, ‘एताएवाशिष सन्तु’—इति प्रार्थयेत् ।
‘वेदा,’—इति बहुवचनान्तमेव पदम्,—अत्र, छन्दोगापरसूत्रे,
कातीयकल्पादौ च पठ्यते । मन्वादिभिरप्येवमेवेद पठितम् ।
मेधातियगोविन्दराजविघ्नानेश्वरकुङ्कुमभद्रापरार्ककद्रुधरविष्णुशर
भद्रहेमाद्रिदक्षितगदाधरनीलाम्बरनीलकण्ठभद्रादिभिरपि तथैव
व्याख्यातम् । दीपकानिकामात्रदर्शी रघुनन्दनस्त्वाह,—‘वेदया
ध्ययनाध्यापन तदर्शबोध तदर्थानुष्ठानैर्वृद्धिमेतु’—इति याज्ञवल्क्य
दीपकानिकाया व्याख्यानात् वेदइत्येव पाठोन तु वेदा
इति,—इति ।

‘मा व्यगमत्’—इति केचित् पठन्ति । ‘बहु देयञ्च नोऽ

प्राप्नोति चेत्, अवचनेपि तथैव प्राप्नोति । किमिति धूर्यस्येति करोति । तस्मात्,—परिमस्थानार्थमेवैतद्वचनमिति प्रतिपद्या महे । पित्रधीनं सुखन्येषां याग,—इति पितृब्राह्मणे विस्मृष्टे सर्व्वेणैते सुतरां विस्मृष्टाभवन्ति,—इति । तदिदं दैवान्तत्वं श्राद्धस्य । तदेव धूर्यं ब्राह्मणमुत्पाप्य, समुत्थितान् सर्व्वान् ब्राह्मणान् तन्मन्त्रेण प्रणमेत् ॥ ३८ ॥

श्रामा वाजस्य प्रसवोज्जगम्यादेते द्यावापृथिवी विश्वरूपे श्रामा गन्तां पितरा मातरा श्रामा सीमो-
अमृतत्वेन गम्यादित्यासीमान्तमनुब्रज्याभिवाद्य प्रद-
क्षिणीकृत्य वामदेव्यं गीत्वा प्रविशति ॥ ४० ॥

श्रामा वाजस्य,—इति मन्त्रेण सकृत्पठितेनैव सर्व्वान् ब्राह्मणात् सीमापर्य्यन्तमनुब्रज्य सर्व्वानभिवाद्य प्रदक्षिणीकृत्य च वामदेव्यं नाम सामं गीत्वा अथ प्रविशति—इदम । ‘कथानक्षित्राभूवत्’—इति ऋचि सूक्ते गीयमानं सामं वामदेव्यम् । रघुनन्दनस्त्वन्यं येन अन्यं पठति पितरा मातरा—इत्यादिम् । “पितरा मातरा युवमामा सीमोऽमृतत्वात् गम्यादित्यतयाऽनुब्रज्य प्रदक्षिणीकृत्या भिवादेयेत् ततोवामदेव्यं गीत्वा ऋचं प्रविशति”—इति ।

एतत्पर्य्यन्तं कृत्वा, “मध्यमं पिण्डं पत्नी पुत्रकामा प्राश्नीया दाधत्तं पितरोगर्भमिति”, “योवा तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्टभाक् स्यात्”—इति, “इन्द्रं पात्राणि प्रक्षाल्य प्रक्षतिहस्तयेत्”—इति च

अस्य सध्वः पिवत मादयध्वं तृप्तायात पथिभिर्देवया
नैरित्येतया विसृज्य ॥ ३६ ॥

वाजिवाजि,—इत्येतया ऋचा ब्राह्मणान् विसृज्य । विसर्जनप्रका
रय चन्द्रोगपरिशिष्टोक्तोपाह्व । यथा,—

“युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठग्रहण सदा ।

कृत्वा धूर्यस्य विप्रस्य प्रणम्यामुन्नजेत्तत ” ॥

इति । अस्माद्वचनादवगच्छाम —सकृन्मन्त्रमुच्चार्य धूर्यस्य
विप्रस्यानङ्गुष्ठ पाणि गृह्णीयात् । तावतैव सर्व्वं ब्राह्मणाविसृष्टा
भवन्ति,—इति । सोय धूर्योविप्र पित्राएव भवति । कि
कारणम् ? पित्रर्धं हि याव देवाय तदङ्गतवेव्यन्ते । तत्रैव
सति, ब्राह्मणेषु य द्युतादिभिरन्यानत्येति, सोय धूर्यं पित्राएव
नियोक्तव्योभवति, न खल्वपि देवे । न हि प्रधानमतिक्रम्य
तच्छेपे विग्रीपस्याभिनिवेश प्रधाने तु सामान्यस्येति साध्वी
कल्पना भवति । देवे च ब्राह्मणपरीचैव नास्तीत्यपि स्मर्त्तारो
भवन्ति । तस्मात् पित्राएव विप्रोधूर्यम् ।

तस्य च पाणि गृह्णीत्वोत्थापन करणीयम् । तावता न
केवलमयमेवैक , यावत् सर्व्वेपि आदिब्राह्मणास्तथापिताविसृष्टाव
भवन्ति । तदेव धूर्य ब्राह्मणमनु परपामुत्थानावगतं
पदाटेव देवब्राह्मण समुत्थितोविसृष्टय भवति,—इत्यर्थात्
निहम् । अथात्रापि देवपूर्व्वत्वमित्येत, धूर्यस्यतिवचनमनर्थक
स्यात् । कथम् ? धूर्यस्यतिवचने धूर्यग्यान्यस्य च हमाग्रहण

इति । न च, सर्व्वे तत्रभवन्तः फलमाप्नुवन्ति । फलवतः
सदिधौ च यदफलं श्रूयते, तत् फलवतो भवत्यङ्गमिति । तस्मात्
किञ्चिदेषु प्रधानं न सर्व्वम्,—इति स्थितम् ।

एवं स्थिते चिन्ता । किं ब्राह्मणभोजनं प्रधानम्, आहोस्वित्
पिण्डदानम्, उताहो उभयम् ?—इति । कुतः शङ्क्यः ?
उभयत्रैव फलश्रुतिदर्शनात् । ननु, शेषेण पिण्डदानविधानाद्व्रतं
प्रतिपत्तिरियम् । नैप्रदोषः । पर्य्यकर्म्मणि प्रतिपादनोपपत्तेः ।
बलिहरणवत् । यथा खल्वर्थकर्म्मणि बलिहरणे वैश्वदेवशेषस्य
प्रतिपादनं, तथा पर्य्यकर्म्मणि पिण्डदाने शेषोऽयं प्रतिपाद्यते,—
इति । कथं ज्ञायते ? फलवादोपपत्तेः । पिण्डे फलवादः खल्वेष-
सुपपत्त्यते । अफलायां प्रतिपत्तौ नैतस्योपपत्तिः । तस्मादर्थकर्म्म-
तत् पिण्डदानमिति पश्यामः । इत्येतदेवं पश्यामः । अभावेऽपि
दर्शनात् । शेषस्याभावेऽपि पिण्डदानं दृश्यते । क ? पिण्डपितृ-
यज्ञादौ । ब्राह्मणभोजने तत्र नास्ति । ब्राह्मणभोजनस्य चाभावे
कस्य शेषः प्रतिपादयिष्यते । तस्मादर्थकर्म्मवासौ न प्रतिपत्तिः ।
तत्रैव शेषः प्रतिपाद्यते । ब्राह्मणभोजनात् पुरस्तादपि केपाञ्चित्
पिण्डदानदर्शनाच्चेवमवगच्छामः । प्रतिपत्त्यर्थकर्म्मं वैतत् स्यात्
न प्रतिपत्तिरेव ।

तत्र, उभय प्रधानम्,—इति भट्टनारायणप्रभृतयोमन्यन्ते ।

श्लोकान्मुदाहरन्ति ।

“प्राधान्यं पिण्डदानस्य केचिदाहुर्मनीषिणः ।
मयादौ पिण्डमात्रस्य दीयमानस्य दर्शनात् ॥

चोदकप्राप्तं कर्त्तव्यम् । तत्र, 'योषा तेषाम्'—इति सूत्रेण आह-
शेषभोजनमुक्तम् । तच्चैतत् स्वभोजनकाले स्नात् न पुनरेतस्मिन्नेव
क्रमे,—इति । पिण्डप्रतिपत्तिथान्वष्टव्योक्ता ग्राह्या ।

आहदिने वलिवैश्वदेवौ च आहोत्तरकाले आहशेषेण कर-
णीयौ । कुतः ?

“आहान्नि आहशेषेण वैश्वदेवं समाचरेत्” ।

इति स्मरणात् । अपिच । पितृभ्यो हविर्निरूप्य तंभ्योऽदत्त्वा न
खल्वन्येभ्यस्तस्य दानमुचितम् । तदुक्तं निरुक्ते नैगमकाण्डे ।
“अगस्त्यइन्द्राय हविर्निरूप्य मरुद्भ्यः सम्यदिदत्त्वाश्चकार, स इन्द्रएव
परिदेवयाश्चक्रे”—इति । तस्मात् आहशेषेणैतयोःकरणं न ततः
पूर्वम्,—इति । विस्तरेण चैतदस्माभिर्गृह्यसूत्रभाष्येऽभिहितमित्यु-
पारम्यते ।

अथैतस्मिन् कर्मणि किं प्रधानमित्यस्य निरूपणार्थं संक्षेपतो-
विचारणां करिष्यामः । किं भवति प्रयोजनम् ? यत् प्रधानं
तावन्मात्रे निर्वृत्ते प्रतिपतितेऽप्यन्यस्मिन् कस्याश्चिदवस्थायां
पुरुषो न प्रत्यक्ष्यति,—इति । तत्र, इदं तावत् नः परीक्ष्यम्,—किं
ब्राह्मणनिमन्त्रणादि सर्वं प्रधानम्, उत एषु मध्ये किञ्चित्,—
इति । सर्वं तावन्न भवति प्रधानम् । किं कारणम् ? प्रत्यक्षं
वक्ष्ये कस्यचित् परार्थत्वम् । यथा निमन्त्रणादेर्भोजनाद्यर्थत्वम् ।
शवाकरणादिषु पिण्डदानाद्यर्थत्वम् । वचनमत्रार्थं नास्ति,—इति
चेत् । मासीद्वचनं प्रत्यक्षं तावदेतत् । यच्च परार्थं न तत्
प्रमाणम् । शेषः स्वल्पमी । तथाचोक्तम् । “शेषः परार्थत्वात्”—

पाणिनोक्तम् । तत्र ब्रूम । 'मासमग्निहोत्र जुहति'—इति कौण्डपायिनामयने, अग्निहोत्रवत् जुहति इति वचनव्यक्त्या यथा नैयमिकस्याग्निहोत्रस्य घञोऽतिदिश्यन्ते, प्रधानस्य होमीयदग्ने च प्रजापतये च, इत्यादि, यथा वा 'उद्भिदा यजेत'—इत्येवमादौ प्रत्यययजतौ सौमिकधन्वा इव प्रधानाद्यपि यजतय, प्रदिश्यन्ते, तयोरुपात्तराभावात् । तद्वदत्रापि स्यात् । प्रधानस्यातिदेशे न कथिदर्शः,—इति खल्वसौ न प्रदिश्यते । यथा चावीचाम,— महानर्यस्तस्य भवति,—इति कथमसौ न प्रदिश्येत ।

अथ मन्यसे,—नासौ प्रधानस्यातिदेशः किन्त्वङ्गस्यैव । प्रधानं खल्वत्र जुहोतिना यजतिना च विहितम् । द्रव्यदेवते पुनरङ्गे एव प्रदिश्येते अङ्गान्तरवत्,—इति । एवन्तर्हि प्रकृतेऽपि ग्राहचोद-
नया प्रधानं विहितम्,—इत्यङ्गमेवेति कर्त्तव्यता प्रदेक्षते । कथ-
न्तर्हि नित्यग्राह्यादी पिण्डदानस्य निषेधः ? इतिकर्त्तव्यता-
निषेधाभिप्रायेण,—इति वृत्ताण । इतिकर्त्तव्यतायाय निषेधात्
पिण्डोऽपि न दीयते । उत्तरवेदेर्निषेधात् वैश्वदेवे सुनासौरीये च
यथा न अग्निः प्रणीयते, तद्वत् । न हि विहितमपि इतिकर्त्त-
व्यताभिरनुपकृतमर्थाय कल्पते । यस्य चार्थो नास्ति, सोऽपि
किमिति क्रियेत । अपिच । न चोदकएव प्रापयति, क्षिन्तर्हि
चोदनापि,—इत्यवीचाम । तस्मादुभयोः प्राधान्यपक्षे चोदकेन
पिण्डोऽपि प्रापि । चोदनया तु प्राप्यते । तत्र, चोदनया प्राप्तः
पिण्डः प्रतिपिध्यमानस्तदितरत् चोदनाप्राप्त कर्त्तव्यमनुजानीते ।
सोऽयं पर्युदामोऽन निषेधः ।

श्रुतो च पिण्डदानस्य केवनस्य विधानतः ।
 भीषस्य ददतः पिण्डान् हस्तोत्थानस्मृतेरपि ॥
 भोजनस्य प्रधानत्वं वदन्त्यन्ये महर्षयः ।
 ब्राह्मणस्य परीक्षायां महायज्ञप्रदर्शनात् ॥
 महाफलविधेयैव पक्षिपावनभोजनात् ।
 अपाकभोजनाद्वातुर्महानर्यप्रदर्शनात् ॥
 ग्रामयाहविधानस्य विना पिण्डैः क्रियाविधेः ।
 तदानभ्याप्यनध्यायविधानश्रवणादपि ॥
 विद्वन्मतमुपादाय मम त्वेतत् हृदि स्थितम् ।
 प्राधान्यमुभयोर्यथास्तस्मादेव ससुचयः” ॥

इति । तस्मै श्लोका. अन्द्दोगपरिशिष्टस्यान्तिमे खण्डे पठ्यन्ते ।
 कवित् द्वितीयचतुर्थो विहाय । गृह्यसूत्रभाष्ये भट्टनारायणेन च
 पठिता । परिशिष्टप्रकाशकता तु नारायणीपाध्यायेन अन्द्दोग
 परिशिष्टस्य द्वितीयप्रपाठकस्यान्तिमाः कतितित् खण्डा न पठिताः
 न च व्याख्याताः । तदत्र भगवन्तोभूमिदेवाः प्रमाणम् । अत्रच,
 निमित्ततीव्राह्मणभोजनस्य पिण्डदानस्य चानुष्ठानेऽप्युभयो.
 प्राधान्यं नातुपपन्नम् । असौमर्याजिपत्रे दधिपयोयागवत् ।
 फलश्रुतिश्चोभयत्राप्यस्ति । तदेव न्यायोऽप्यनुष्ठहीतो भवति ।

यच्च,—‘नित्ययाहादौ पिण्डनिषेधात् ब्राह्मणभोजनमात्रं
 प्रधानम् । निषेधोहि प्राप्तस्य, प्राप्तियातिदेशात्, स चाद्गामा
 मेव,—इति । अद्वे च पिण्डदाने फलश्रुतिरर्थवादएव । पिण्ड
 दानमात्रविधिस्त्वहभूतपिण्डदानात् कश्चान्तरम्—इति शूल

विरोधः । विभिन्नविषयत्वाद्वचनानाम् । यज्ञ,—पिण्डनिर्व्वपणं
पित्रे दानमिति वर्णितम् । तदसङ्गतम् । यथान्युतार्थपरित्यागे
हेत्वभावात् । पितृद्देश्यकदानमात्रस्यैव तदितिकर्त्तव्यतापत्तेः ।
'अस्य',—इति करणाच्चैवमवगच्छाम ।

“एवं निर्व्वपणं कृत्वा पिण्डास्तास्तदनन्तरम्” ।
इति तस्यैव वचनान्तरदर्शनाच्चैव गम्यते । 'न निर्व्वपति य
पिण्डम्'—इति चैवमादौ तथैव निर्दिश्यते । प्रतिविशैवमनु-
षङ्गीक्यते । तस्मादपवर्णितं तत् । तदेव कस्यचित् पिण्डदानस्य
कस्यचित् ब्राह्मणभोजनस्य प्राधान्ये स्वरम्,—इत्यतः कारणात्
मनुजयपक्षः प्रादुर्भवति । अतः एकतरप्राधान्यावेदकानि
वचनानि न खल्वेतत्पक्षे चोदयितव्यानि भवन्ति । सोयमनङ्गारो
न दोषः । परेषा पुनरयं पर्य्युयोमोऽवर्जनीयः स्यात् । तथाचो-
भयया दर्शनम् । अन्वष्टकादौ तत्रभवान् सृष्टकारः पिण्डदान
महता प्रवृत्तेनोपदिदेश, न ब्राह्मणभोजनम् । “अप्येकमाशये
दिप्रम्”—इति च नित्यश्राद्धे कात्यायनप्राह । तस्मात्, उभय
प्रधानम् । क्वचिद्विशेषवचनादेकैकम् । यथा पिण्डपितृयज्ञादौ,
नित्यश्राद्धादौ च । सपिण्डीकरणादो बृभयोः प्राधान्यं स्थितमेव ।
इत्यमुं किं विस्तरेण ॥ ०, ॥ ४० ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिदान्तवागीशभट्टाचार्या-
भजग्रीवचन्द्रकान्ततर्कानन्दारभट्टाचार्यस्य कृती श्राद्धकल्पभाष्ये
द्वितीया खण्डिका ॥

पिण्डदानमात्रविधिस्त्वद्भूतपिण्डदानात् कर्मांतरम्,—
इति यदुक्तम् । तत्र पृच्छाम । तस्य आहत्वमस्ति न वा ?
अस्ति चेत्, विफलं प्रयाम । कर्मान्तरश्चेतदेव न स्यात् । सति
ब्राह्मणभोजने पिण्डदानमङ्गम्, असति तस्मिन् प्रधानमिति
चेत् । न । रूपभेदाभावात् । यदेव त्वत्त्वस्य रूपमङ्गस्य तदेव
प्रधानस्यापि । तथैव सति, सति ब्राह्मणभोजने तदङ्गं विपरीत
मन्यथा,—इत्यत्र न खलु कारणमस्ति । अपिच । एवमपि
पिण्डदानस्य आहत्वमभ्युपगतं भवति । तथा चासतीव ब्राह्मण
भोजने सत्यपि तस्मिन् प्रधानमेवेतत् स्यात् ।

अनु तर्हि पिण्डदानस्य आहत्वमस्ति —इति । तदपि
नास्ति । यत तत्रभवान् गृह्यकार 'तत् आहम्'—इति
सूत्रयनं पिण्डपितृयज्ञस्य आहत्वमाह । पिण्डप्रधानस्तु न ।
पिण्डैरेव तत्र पितरश्च्यवन्ते । तस्मात्, पिण्डमन्तरेणैव ब्राह्मण
भोजनाद्वर्तेति आहनिष्पत्तिदर्शनात् नैतदेकतरस्मिन्नेव पक्षे
चोदयितव्यं भवति । इया समानत्वात् । समुच्चयपक्षे खल्वेव
सुपीड्यक्षितो भवति । अथ, अनयोरिकतरस्यैव प्राधान्यमिति
निर्वन्धः, पिण्डदानमात्रं तर्हि प्रधानमुच्यताम् । पिण्डदानएव
तत्रभवतो गृह्यकारस्य महायज्ञदर्शनात् । तथा भनुरपि ।

‘सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः ।

अनयैवाहता काय्यं पिण्डनिर्व्वपणं सुते ’ ॥

इति पिण्डदानस्य प्राधान्यमाह । सर्व्ववचनसामञ्जस्यकरणाभि
मानिनात्वेतन्मनुवचनविरोधोदुष्यरिहर् स्वत् । अस्माकन्तु नैव

तदिदमेकोद्दिष्ट द्विविधं भवति, प्रेतैकोद्दिष्ट प्रत्याब्धिकैकोद्दिष्टश्च । तदुभयमिह साधवार्थमेकेन ग्रन्थेनाभिधीयते । अतः प्रेतपदप्रयोगोऽत्र नोपदिष्टः । एव खल्वसौ प्रत्याब्दिकेपि प्रसज्येत । कथं तु स मा प्रसज्जि,—इति यदुभयसाधारणं तदेवोपादिष्टम् । प्रेतैकोद्दिष्टे तु शास्त्रान्तरात् प्रेतपदप्रयोगः स्यात् । तेन, प्रत्याब्दिकमप्यैकोद्दिष्टमेव । न पुनरेतन् तद्विक्रियते । तस्मात्, तस्याप्यैकोद्दिष्टतयैवोपेक्षेन त्वैकोद्दिष्टविधिकतया,—इति द्रष्टव्यम् । “अप्यैकोद्दिष्टं तत् त्रेधा भवति नव मिथं पुराणम्”—इति शास्त्रान्तरेपि प्रत्याब्दिकस्यैकोद्दिष्टत्वमुक्तं न त्वैकोद्दिष्टविधिकत्वम्,—इति ।

गौडालु एतत्प्रकरणेपि “एतत् प्रेतयादम्”—इति, एतत् खण्डिकापरिसमाप्ते, “अत ऊर्ध्वं सवस्तरे सवस्तरे प्रेतायान्नं दद्यात् ; यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्”—इति च सूत्रद्वयमधिकं पठन्तः, प्रेतैकोद्दिष्टमेवेतत् प्रत्याब्दिकेऽप्यस्यैव धर्मप्रदेगः,—इति मन्यमानाः प्रत्याब्दिकमेकोद्दिष्टविधिकतयोक्तिवन्ति । पाश्चात्य-सूत्रप्रत्ये तु नैतत् सूत्रद्वयं पठ्यते । भाष्यकारैरपि चिरन्तनैर्न पठितं न खल्वपि व्याख्यातम् । च्छन्दोगापरसूत्रेऽपि न तादृशं किञ्चित् पठ्यते । पारश्वरूपेपि नैव किञ्चित् सूत्रयाचकार । कात्यायनएव सपिण्डीकरणात् परम्,—“अत ऊर्ध्वं प्रेतायान्नं दद्यात् ; यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्”—इति सूत्रयाम्भूत । परम-मावपि, “एतत् प्रेतयादम्”—इति नोवाच । यदापि तत् पठ्यते, तदापि प्रेतयादमिति प्रेतपदस्य, ‘प्रेतायान्नं दद्यात्’—इतिवत्

श्राद्धकल्प ।

द्वितीया खण्डिका ।

एवसावत पार्व्वणश्राद्धप्रयोगोऽभिहित । अथेदानीं तद्विहितभूत
मेकोद्दिष्ट वक्तुं प्रतिजानीते,—

अथैकोद्दिष्टम् ॥ १ ॥

वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रेण । अथ पार्व्वणश्राद्धानन्तरम् । एक
उद्दिष्टो यत्र, तदेकोद्दिष्टम्,—इति कर्मणोनामधेयम् । तदेतदा
दिक श्राद्धजात पार्व्वणेन विक्रियते । कथं ज्ञायते ? शृणु यथा
ज्ञायते । सपरिकरमभिहिता प्रकृतिर्विकृतिरन्या,—इति ताव
श्रीमासकसमय । पार्व्वणश्राद्ध सपरिकरमभिहित न त्वेकोद्दिष्टा
दिकम्,—इति । अपिच । आवाहनादिक तावदत्र निषेक्ष्यते ।
न चाप्राप्तस्य निषेधः । न चात्र वचनात् प्राप्तिः । तस्मात् चोदक
प्राप्तमावाहनादिक निषिध्यते,—इति गम्यते । एतस्मात् कारणात्
पश्याम,—पार्व्वणस्य धर्माश्च न प्रदिश्यन्त,—इति । दीक्षणीया
दिषु ‘अप्रयाजास्ता’—इति निषेधस्यान्यथानुपपत्त्या तासु दर्श
धीर्णमामधर्मप्रदेशोयथा । ‘उपतिष्ठतामित्यव्ययस्थाने’—इति
सूत्रणाश्वैवमवगच्छाम । पार्व्वण खल्वव्ययोदकं विहितं तस्य
स्थाने चात्रोपतिष्ठतामिति विदधत् पार्व्वणस्य धर्माणां प्रदेशमत्र
बोधयति ।

“पार्व्वणेषु ॥ सर्व्वेषु पवित्रं हिदलं स्मृतम् ।

नैकोद्दिष्टे तु तत् प्रोक्तं पवित्रं हिदलं नृप ।” ॥

इति । तदस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयम् । अस्माच्छास्त्रे, “यत् कुत-
चित्”—इति व्याख्ययगतेस्तद्विरोधेनैतस्यादरणासम्भवात् । स्वशास्त्र-
विषयं स्वस्वपरशास्त्रं नादत्तव्यमिति परोक्तसमन्वयवादिनोपि
मन्यन्ते । तस्मात्,—पार्व्वणवदेव हिदलरूपमत्र पवित्रमिति
वाचस्पतिमिश्राद्युक्तमादरणीयम् ॥ २ ॥

एकोऽर्घ्यः ॥ ३ ॥

पूर्व्ववदग्राह्यान् । पवित्रस्यैकत्वविधानेऽपि तद्रहितमेवान्य
दर्श्यात्,—इतीमामधिकाशङ्कां निरमितुमिदं सूत्रं प्रय-
ते । तदत्रैकोऽर्घ्यइत्यनेन प्राकृतयोर्द्वितीयद्वितीयार्घ्ययोर्बुद्धानं
कृत्वा प्रथममवस्थापयति । तथाच, ‘वैष्णव्यककपातः’—
इत्यत्र प्रथमोपस्थितत्वात् प्रथमकपालधर्मागुष्ठानयत् अत्रापि
प्रथमपातधर्मागुष्ठानमिति । तस्मात्, चीटकपातं न्युल्लक्षण-
मत्रापि कर्त्तव्यं भवति ।

यच्च,—संस्त्रवसमवनयनाभावात् प्रथमपात्राभावाच्च नात्रार्घ्य-
पात्रन्युल्लता,—इति वर्णितम् । तदसङ्गतम् । चीटकपातस्य
विना वचनं वारयितुमशक्यत्वात् । संस्त्रवसमवनयनञ्च प्रति-
पत्तिः,—इति तदभावोऽकिञ्चिद्विचारः । संस्त्रवाः खन्वेयं प्रति-
पादन्ते । जेयं प्रतिपत्तिः प्रतिपाद्याभावात् सा भवतु, कथं
तु न्युल्लतापि न कर्त्तव्या । प्रकृती खन्वेतत् न्युल्लक्षणमुप-

वर्हिष, प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते'—इति गृह्यसूत्रे, “पवित्रे स्यो वैष्णव्यौ” इत्युपपत्त्यर्था दललक्षणा तु,—

“आन्यस्योत्पन्नार्थं यत्तदप्येतावदेव तु” ।

इति कात्यायनेनैव स्पष्टीकृता । अत्र तु तत्परिग्रहे न किञ्चित् कारणमस्ति । इतरथा पार्श्वेण्येकदल पवित्रं स्यात् । न चैवमिष्यते । द्विवचनात्सः शब्दो पवित्रशब्दोदसं लक्षयति, न त्वेकवचनात्तोऽपि । कथं प्रायते ? “पवित्रे स्यावैष्णव्यौ”—इति, “पवित्रे कुरुते”—इति चैवमादिषु तथा दर्शनात् । “अच्छिद्रेण पवित्रेण”—इति, “पवित्रमन्तरा हारवा”—इति चैवमादिषु तथाऽदर्शनाच्च । तदेवं द्विवचनमेवास्मै लक्षणाया तात्पर्यमाहकमित्यवधार्यते । तस्मात्, प्रमाणाभावाज्जात्र दल लक्षणा । प्रमाणान्तरविज्ञेयस्यास्तस्याः । तथा चोक्तम् ।

“गौणे मदपि सामर्थ्यं न प्रमाणान्तरं विना ।

आविर्भवति मुख्ये तु शब्दादेवाविरस्ति तत् ॥

तात्पर्यञ्च स्वतोमुख्ये गौणार्थपरता पुनः ।

प्रमाणान्तरविज्ञेया तदभावाच्च सिध्यति” ॥

इति । तस्मात्,—एक पवित्रमिति पुनरभिधानसाधेकत्वात्,—इति रिक्तं वचः । एकोऽर्थः,—इति एकः पिण्डः,—इति चेतयोरनर्थकत्वापत्तिर्यैवमवर्जनीया स्यात् । तदनयोर्न्यायमूलात् विज्ञेयविधित्वं वा अकामेनापि वाच्यम् । तस्मात्तान्दात् प्रत्यापि तथात्वमेवोच्यताम् । कृतमर्द्धजरतोयेन । यच्च भार्गवनाम्ना वचनं पठन्ति,—

त्वेपि पाचसंस्कारद्वारा षट्पट्यर्थमेवैतदिति न किञ्चिदमु-
चितम् ॥ ३ ॥

एकः पिण्डः ॥ ४ ॥

पूर्ववद्वर्णनीयम् । तदत्र, पिण्डस्यैकत्वविधानादत्रप्रकरणस्य न
निषेधः । न ह्यसौ पिण्डः,—इत्यवोचाम । यत्तु पठन्ति,—

“एकोद्दिष्टे पिण्डमेकं विकिरन्तु न कारयेत्” ।

इति । तदन्वययोगव्यतिरिक्तविषयम् । अतिदेशागतस्य विकिरस्य
वारयितुमशक्यत्वात् । समुच्चयरसिकान्तात्त्वकारादयस्तु, वचन-
मेतदज्ञानान्तएवात्र विकिरमभ्युपगच्छन्तीति श्रियते ॥ ४ ॥

नावाहनम् ॥ ५ ॥

तत्र पितृनामावाहनं यद्विहितं तदत्र न कर्त्तव्यम् । तत्रैव
सांमयिकोऽर्थः । किं आहसंबन्ध्यावाहनमनेन निषिध्यते, पिण्ड-
दानमवन्धि वा ?—इति । तत्र, “नावाहनं नाग्नौकरणम्” इति
निषेधयोः पीठ्यापठ्यादग्नौकरणपूर्वकालीनं प्रधानसंबन्धि आह
अत्रोद्दिष्टं आहार्यावाहनमेव निषिध्यते न त्वप्रधानसंबन्धि पिण्ड-
पितृयज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तं, पिण्डार्यावाहनम्—इति तत्त्वकृतः ।
तदसङ्गतम् । ‘एकः पिण्डः’—इत्यभिधाय, आवाहननिषेधात्
पिण्डार्यावाहनसौवाय निषेधो न प्रधानार्थस्य,—इति पैपरीत्य
स्यापि वक्तुं शक्यत्वात् ।

प्रधानार्थस्यैव निषेधो न त्वङ्गार्थस्य,—इत्यस्यामपि कल्प-

स्थितत्वात् प्रथमपात्रपर्यवसित भवति । इह तु पात्रान्तरा
भावात् सशयोनास्ति । अतो यदेवात्र पात्रं तदेव न्युज्य
कर्त्तव्यम् । चोदको हि न पात्रं प्रापयति, किन्तु तस्य
न्युज्यकरणमात्रम् । तत् कथं न क्रियेत । तदेव वैकृतविशेषो
पदेशपरत्वेऽप्यस्य, न्युज्यकरणं कर्त्तव्यम्,—इत्युक्तं भवति । प्राकृतस्य
प्रथमपात्रस्यावस्थानमनेनोच्यते,—इत्येतस्मिन् पक्षे न किमपि
चोदयितव्यं भवति ।

ननु पात्रं न्युज्य करोति—इति वचनात् न्युज्यकरणं पात्रार्थं
गम्यते । वैकृतविशेषोपदेशपरत्वे तु सूत्रस्यैतच्चिन्तितम् । नैपदोषः ।
वैकृतस्यापि पात्रविशेषस्य प्राकृतवत् मस्कारोपपत्तेः । चोदको
हि तत् प्रापयति । अपिच । नेतत् न्युज्यकरणं पात्रार्थं किञ्च
पूर्वार्थम् । कृतप्रयोजनं खन्निवदानीं पात्रम् । न तेन मस्कृतेन
किञ्चित् प्रयोजनम् । तदर्थं चेत् न्युज्यकरणं तदप्यनर्थकं भवति ।
न चार्थवत् शास्तामनर्थकं कर्त्तव्यम् । तस्मादपूर्वार्थं न्युज्यकरणं
न पात्रार्थम् ।

ननु पात्रार्थेऽपि न्युज्यकरणे भवत्यमदृष्टं कल्पयितव्यम् ।
मयि कल्पयितव्यम् । पात्रमस्कारद्वारा तत् । तेन च प्रयोजनं
नाप्नोत्युक्तम् । तथाच, 'उत्तमानं पात्रं कृत्वा'—इति श्राद्धार्था
मस्य प्रापयति । तस्मात् 'मस्कृन्' 'जुहोति'—इत्यादिवदिदं
मप्यदृष्टाय न द्रव्यार्थम् । तस्मात्,—नेन विज्ञायते,—न्युज्य
करणेन पात्रं मस्कृत्यात्—इति । कथं तर्हि ? पात्रस्य
न्युज्यकरणेनादृष्टं प्रापयेत् इति । न्युज्यकरणस्य पात्रमस्कारक

यथा महापितृयज्ञे विहितासु धानासु यदि चोदकप्राप्तो
 ऽवहन्तिः क्रियते, धानात्वं विहन्येत ;—सक्तवोहि तदा भवेयुः ।
 यदि वा न क्रियेत, चोदकप्राप्तोगुणोऽस्य लुप्येत, शक्यते हि स
 कर्तुम् । तस्मात्, यथा धानात्वस्य न विघातः यथा च
 चोदकप्राप्तस्य न स्रोपः तथा क्रियते,—पूर्वं हन्ति कृत्वा
 पाकः क्रियते, ततोहि धानाभवन्ति । एवं धानात्वं न विहनियते
 चोदकयानुपदीयत,—इति । विपर्यासे हि कसमात्रं न हतं
 भवति, पदार्थस्तु न निवर्तते,—इति दशमाध्याये सिद्धान्तितम् ।
 तदद्वैताध्यवगन्तव्यम् । तथा चोक्तम् । “अर्थेन च विपर्यासे
 तादर्थात्तत्त्वमेव स्यात्”—इति ।

अपिच । ज्ञा हि पूर्वकालतामाचष्टे, ॥ त्वानन्तर्यम्,—
 इति शास्त्रतात्पर्यविदा समयः । तत्रैव मति, हुतशेषदाने पात्रा-
 नभनपूर्वकालतां ज्ञापत्ययोबोधयति, न पात्रालम्बे हुतशेष
 दानानन्तर्यम् । तदेव हुतशेषदानएव पात्रालम्बनपूर्वकालता
 गुणोभवति, न तु पात्रालम्बेपि हुतशेषदानानन्तर्यम् । प्रमाणा-
 भावात् । इतरथा, उत्तानं पात्रं कृत्वा दक्षिणा दातव्येति स्मर्यं
 वर्णितत्वात् संस्मरवसमवनयनाभावेन श्रुतकरणाभावस्य बाधुपग-
 मात् दक्षिणाप्यत्र न देया स्यात् । दीयते च । ‘आर्द्रारहिते बोधने
 मन्त्रान्तरस्यानुपदेशात् तदयुक्तमन्त्रः प्रणययुक्तत्वेन प्रयुज्यते’—
 इति भवानेवाह । तत् किमिति मन्त्रनिङ्गविरोधात् बाधं
 वक्ष्येति,—इति न खन्वधिगच्छामि ।

परमार्थतः पुनरत्र मन्त्रनिङ्गविरोधोनास्ति । अन्नमंस्कारार्थः

नाया प्रमाणं न पश्याम । उपदेशातिदेशकतोऽपि विशेषो नास्ति । चोटक खल्वत्र सर्वं प्रापयति । चोटकप्राप्तस्यैव निषेधो न तूपदिष्टस्य,—इति वा किं न वर्त्यते । तस्मात् न किञ्चिदेतत् । अङ्गसवन्धिनश्चावाहनस्य वाधेनोपपत्तौ न भवत्या न पुन प्रधानसवन्धिनोऽपि बाध — इत्यपि शक्यं कल्पयितुम् । असु तर्हि पिण्डार्थावाहनस्यैवाय निषेधो न प्रधानार्थस्य,—इति । न,—इत्युच्यते । चोटकप्राप्तस्य खल्वय निषेधो न वचनप्राप्तस्य । वचनश्चेतत् निषेधति । न च निषेधतोवचनस्य कश्चिदतिमारोऽस्ति । तस्मात् विनिगमनाविरहात् अग्नीकारणपूर्वकानीनस्यैव पिण्डायावाहनस्याप्यय निषेध,—इत्याख्येयम् ॥ ५ ॥

नाम्नौकरणम् ॥ ६ ॥

ऋशुरक्षरार्थं । अत्रान्नौकरणनिषेधेन हुतमेपदानाभावात् हुत शेषं ब्राह्मणाय दत्त्वा पानमालभ्य जपेत् पृथिवीत्यादिचतुष्टयप्राप्तं पात्रान्नभनस्यापि बाध, चानन्तर्याभावादभृतत्वाभावादभृत मितिमन्त्रनिद्रविरोधाच्च,—इति, रघुनन्दन । नैतदेवम् । कस्मात् ? 'गुणलोपे च मुख्यस्य'—इति सिद्धान्तविरोधात् । क्रमादि पात्रान्नस्य गुणभावेनोपकरोति । न च गुणानुरोधात् पदार्थस्य न कर्त्तव्योभवति । गुणोहि नाम न भवति, य पदार्थस्योपकारं वर्त्तते नापकार । न खल्वय क्रमोगुणभूतोन पदार्थं निवर्त्तयितुमुक्तं । चोटकोहि पदार्थं प्रापयति । नामो गुणस्यानुरोधादस्त्वद्व्यति ।

यथा महापितृयज्ञे विहितासु धानासु यदि चोदकप्राप्तो
 ऽवहन्तिः क्रियते, धानात्वं विहन्येत,—सक्तवोहि तदा भवेयुः ।
 यदि वा न क्रियेत, चोदकप्राप्तोऽगुणोऽस्य लुप्येत, शक्यते हि स
 कर्तुम् । तस्मान्, यथा धानात्वस्य न विघ्नात्. यथा च
 चोदकप्राप्तस्य न लोपः तथा क्रियते,—पूर्वं हन्ति कृत्वा
 पाकः क्रियते, ततोहि धानाभवन्ति । एव धानात्वं न विहनियते
 चोदकयानुपहीयते,—इति । विपर्याये हि क्लमसात्र न कृत
 भवति, पदार्थसु न निवर्तते,—इति दशमाध्याये सिद्धान्तितम् ।
 तद्वद्व्याप्यवगन्तव्यम् । तथा चोक्तम् । “अर्थेन च विपर्याये
 तादर्थ्यात्तत्त्वमेव स्यात्”—इति ।

अपिच । क्ता हि पूर्वकालतामाचष्टे, न त्वानन्तर्यम्,—
 इति शास्त्रतात्पर्यविदा ममयः । तत्रैव मति, हुतशेषदाने पात्रा
 नन्वनपूर्वकालता क्ताप्रत्ययोबोधयति, न पात्रानन्त्रे हुतशेष
 दानानन्तर्यम् । तदेव हुतशेषदानएव पात्रानन्त्रेपूर्वकालता
 गुणोभवति, न तु पात्रानन्त्रेपि हुतशेषदानानन्तर्यम् । प्रमाणा-
 भावात् । इतरथा, उक्तान् पात्रं कृत्वा दक्षिणा दातव्येति स्वयं
 यर्णितत्वात् मंस्रवसमवनयनाभावेन न्युल्लङ्घनाभावस्य चाभ्युपग
 मात् दक्षिणाप्यत्र न देया स्यात् । क्षीयते च । ‘आर्द्ररहिते बोधने
 मन्वान्तरस्यानुपदेशात् तदयुक्तमन्त्रं प्रणवयुक्तत्वेन प्रयुज्यते’—
 इति भवानेवाह । तत् किमिति मन्त्रनिष्ठविरोधात् बाह्य
 वक्ष्येति,—इति न खन्वधिगच्छामि ।

परमार्थतः पुनरत्र मन्त्रनिष्ठविरोधोनास्ति । अत्रमस्तारार्थः

खल्वयं जपोऽत्रे चेयममृतबुद्धिः संस्कारार्था,—इति श्रुत्वोचाम ।
एव खलु तत् स्तूयते,—इति नेप दृष्टमर्थं वदति । तस्माद
किञ्चिदेतत् । यत्तु प्रचेतोनाम्ना वचनं पठ्यते,—“भावाहन
नागनौकरणं न पात्रमालम्ब्य जपति”—इति । तत् तदुक्तप्रयोग
विषयमस्मादयोगव्यतिरिक्तविषयं वा ॥ ६ ॥

नात्र विश्वेदेवाः ॥ ७ ॥

ऋजुरचरार्थः ।

“यस्मिन्नवे पुराणे वा विश्वेदेवा न लेभिरे ।

आसुर तद्ववेत् आर्द्धं दृष्ट्वन्तं मन्त्रवर्जितम्” ॥

इति वचनं बद्धविविषयम् । तत्परिशिष्टोक्तत्वात् । महायशासु,—
“सप्तपिण्डीकृतैकोद्दिष्टविषयमितत् सप्तपिण्डीकृतानां विश्वेदेवा-
भावात्”—इत्याह । तदसङ्गतम् । इदं हि पूर्वमुक्तम् ।

“नवग्रहा दशाहानि नवमिश्रन्तु पट्टन् ।

अतः परं पुराणं स्यात् त्रिविधं परिकीर्तितम्” ॥

इति । तस्मात् बद्धवानामपि नपमश्रुते दशाहपर्यन्तक्रियमाणे
पुराणसंग्रहे च सप्तपिण्डीकृतोत्तर क्रियमाणे एकोद्दिष्टएव विश्वेदेवा-
भवन्ति, न नवमिश्रसंग्रहेषु मासिकेषु,—इति । अस्माकन्तु न
शुवाप्येकोद्दिष्टे विश्वेदेवाः सन्तीति ॥ ७ ॥

स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः ॥ ८ ॥

प्राथम्ये, यथाः श्व,—इति यत्तिप्रश्नः । सोऽयं न भवति ।

कित्त्वव, स्वदितम्,—इति वृत्तिप्रत्ययः कर्त्तव्यः । योग्यत्वात्
सुखदितमित्युत्तरम् ॥ ८ ॥

उपतिष्ठतामित्यक्षयस्थाने ॥ ९ ॥

प्रक्षयमस्तु,—इत्यक्षयशब्दस्थाने, उपतिष्ठताम्,—इति वक्तव्यम् ।
अनुपपदमप्यर्थान्निवर्त्तते । “प्रेतायाक्षयमस्तु”—इति ब्रह्मपुराण
वचनम्,—

“ततोवदेत् पुनर्धीमानक्षयमुपतिष्ठताम्” ।

इति मार्कण्डेयपुराणवचनञ्च तत्तत्प्रयोगविषयम् । तदप्राक्षय-
स्थानमात्रे, उपतिष्ठतामिति विधानात् “सर्वत्रार्थादौ उप-
तिष्ठतामित्यनेनोत्तमः”—इत्यसङ्गतैषा कल्पना । यच्च,—

‘प्रेतान्तनामगोत्राभ्यामुत्सृजेदुपतिष्ठताम्’ ।

इति श्रातातपवचनम् । तत् तदुक्तप्रयोगविषयम् । ब्रह्मचर्यानां
प्रेतश्राद्धे चोपतिष्ठतामित्यनेनोत्तमस्तत्परिमिते लिखितः । एत-
दज्ञानानएव शूलपादिराश्वलायनीयानामपि हविस्त्यागवाक्ये
स्वधापदमिच्छति ।

“प्रेतश्राद्धेषु सर्वेषु”न स्वधा नाभिरम्यताम्” ।

इत्याम्बलायनगृह्यपरिमितान्तरेपि प्रेतश्राद्धेषु स्वधाप्रयोगोनिषिद्धः ।
अस्माकन्तु प्रेतश्राद्धे स्वधापदस्य निषेधाभावात् तैनेनोत्तमः ।
“स्वधाकारः पितृणाम्”—इत्यत्र पितृपद प्रसीतमात्रपरम् ।
इतरथा प्रेतश्राद्धे त्यागप्रकारस्यानुपदेशादनध्यवसायः प्रसज्येत ।
कृष्यशृङ्गोऽपि ।

खल्वयं जपोऽवे चेयममृतबुद्धिः संस्कारार्था,—इति ह्यवीचाम ।
 एव खलु तत् स्तूयते,—इति नैष दृष्टमर्थं वदति । तस्मात्
 किञ्चिदेतत् । यत्तु प्रचेतोनाम्ना वचनं पठ्यते,—‘नावाहन
 नागनौकरणं न पाचमालभ्य जपति’—इति । तत् तदुक्तप्रयोग
 विषयमस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयं वा ॥ ६ ॥

नात्र विश्वेदेवाः ॥ ७ ॥

ऋजुरक्षराक्षः ।

“यस्मिन्मये पुराणि वा विश्वेदेवा न लेभिरे ।

आसुर तद्भवेत् आहं हृषलं मन्त्रवर्जितम्” ॥

इति वचनं बद्धविविषयम् । तत्परिशिष्टोक्तत्वात् । महायशासु,—
 “असपिण्डीकृतैकोद्दिष्टविषयमेतत् सपिण्डीकृतानां विश्वेदेवा-
 भावात्”—इत्याह । तदमङ्गलम् । इदं हि पूर्वमङ्गलम् ।

“नवग्राह दशाहानि नवमियन्तु यदुतून् ।

अतः परं पुराणं स्यात् त्रिविधं परिकीर्तितम्” ॥

इति । तस्मात् बद्धचानामपि नवमशक्ते दशाहपर्यन्तक्रियमाणे
 पुराणसशक्ते च सपिण्डीकृतोत्तर क्रियमाणे एकोद्दिष्टएव विश्वेदेवा
 भवन्ति, न नवमियसंश्लेषेण भासिकेषु,—इति । अस्माकन्तु न
 कुत्राप्येकोद्दिष्टे विश्वेदेवाः सन्तीति ॥ ७ ॥

सुदितमिति दृष्टिप्रश्नः ॥ ८ ॥

पार्ष्णे, दृष्टाः स्य,—इति दृष्टिप्रश्नः । सोऽस्य न भवति ।

भवति । चोदकोहि तत् प्रापयति । यच्च प्रचेतोनाग्रा वचन
पठन्ति । “नाग्रिणः प्रतिगृह्णीयात्”—इति । तदपि तदुक्त
प्रयोगविषयम् । इतरथा प्रत्याब्धिकोकोहिष्टेयतत्र स्वात् । इत्येते
च । तस्माद् यथोक्तमेवास्ति । “स्वधोच्यतामिति वाच विष्ट
जेत्”—इत्याश्रयनायनवचनमपि बहुवचनविषयम् । तदनेकोहिष्टे
मन्त्रस्योच्चापोहेषु अभिसापवाक्ये च बहु वक्तव्यमस्ति । अन्यगौरव
भयादुपास्म्यते ॥ १० ॥

अथ सपिण्डीकरणम् ॥ ११ ॥

वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः । समानः पिण्डोयस्य, असी सपिण्डः
प्राप्तपिण्डलोकोभण्यते । तस्य हि पिण्डः समानः साधारणीभवति ।
कथम् ? सपिण्डीकरणात् परतः खल्वयं पार्वण्यभागभवति ।
तत्र च पितामहादिभिः सममस्य पिण्डदानं भवति । तदानीञ्च
यदस्य दास्यते मात्रादीनामपि तत्र भाग इति । सीयं पिण्डो न
परमस्यैव । समानोहि स मात्रादीना भवति । तेषामपि तत्र
भोगस्याविशेषात् । पूर्वञ्च सपिण्डकरणात् न पितामहादिभिः
समानोऽस्य पिण्डोभवति, न वा तत्रान्यस्य भोगइति । तस्मादस्य
पिण्डस्य सपिण्डस्य कारणं सपिण्डीकरणमिति कर्मणीनाम
धेयम् ।

पार्वण्यमेकोहिष्टाभिधायैतस्याभिधानात् पार्वण्येकोहिष्टा
भ्यामेतद्विक्रियते,—इत्यवगच्छामः । स्मरन्ति च ।

“न स्वधाश्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके” ।

इत्यत्र दशाह्निकग्रहणं कुर्वन्व्यत्र स्वधाप्रयोगमनुजानाति ।
समुच्चयरसिकोरघुनन्दनसु, शातातपवचनोक्त ‘उपतिष्ठताम्’—
इत्यनेनोक्तर्गप्रसङ्गादिभ्यत् एकोद्दिष्टप्रकरणे तद्वचनस्य ‘उपतिष्ठ
ताम्’—इति प्रतीकमपङ्गवानः, प्रेतग्राहे संबन्धोक्तेखाभाव-
साधकरूपेण, ‘प्रेतान्तनामगोत्राभ्यामुत्तृजेत्’—इति पूर्वप्रतीक-
मात्रं लिलेख । भोयमेकस्यैव वचनस्य स्वाभिमतमंश प्रमाणयति,
स्नानभिमतश्चांगमपङ्गवे,—इति किमत्र ब्रूमः ॥ ८ ॥

अभिरम्यतामिति विसर्गः ॥ १० ॥

वाजे वाजे,—इति भग्वेण पार्व्वेणे विमर्जनमुक्तम् । अत्र तु,
‘अभिरम्यताम्’—इत्यनेन तत् कर्त्तव्यम् । योग्यत्वात् ‘अभि-
रतोक्ति’—इति, ‘अभिरताः स्म’—इति वा प्रतिवचनं द्रष्टव्यम् ।
यश्च,—

“प्रेतग्राहेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ।

स्वस्यसु विसृजेदेवं सक्तत् प्रणववर्जितम्” ॥

इत्याश्वनायनगृह्यपरिगिटवचनात् ‘अभिरम्यताम्’—इति विसर्गः
प्रत्यादिक्कोद्दिष्टविषयः । प्रेतैकोद्दिष्टे तु ‘स्वस्यसु’—इत्यने-
नैव विसर्गः,—इति योदत्तादिभिर्वर्षितम् । तदमङ्गतम् ।
आश्वनायनगृह्यपरिगिटस्य बहुवचपरतयाऽस्मन्प्रयोगपरत्वाभावात् ।
अस्मत्कारेण विशेषस्यानुपदेगाच्च ।

तदेवं श्रुतिविशेषप्यतिरेकेणान्यत् सर्वं पार्व्वेणवदेव कर्त्तव्यं

पण्मासे,—इत्यपरः कालः । एकवचनसंयोगादेकएवायं कालः । पुरुषप्रत्ययश्चात्र तुप्तवत् द्रष्टव्यः । तेन पष्ठमासे इत्यर्थः निहोभवति । अत्रापि मृततिथिरेव कालो बोद्धव्यः । त्रिपक्षे,— इत्यन्यः कालः । अयमपि कालो मृततिथिरेवावधार्यते । किं कारणम् ? पूर्णसंवत्सरादिसाहचर्यादयमपि चान्द्रण्यावगम्यते । गणना चास्य तद्वदेव प्रायणतिथिमवधि कृत्वा तत्परवर्त्तिनी तिथिमारभ्य,—इति । वाग्यन्दोषिकत्वात् । अत्रच,—

“हृदिग्राहविहीनस्तु प्रेतयात्रानि यथैरत् ।

स ग्राही नरके घोरं पिष्टमि सह मञ्जति” ॥

इत्युभयोवचनात् संवत्सरमध्ये हृदिसंभावनायामेव पण्मासत्रिपक्ष कल्पाविति केचित् । नैतदस्माकं भवति । कस्मात् ? यस्मादत्र भवान् सूत्रकारः ‘पूर्णं संवत्सरे पण्मासे त्रिपक्षे वा’—इति सूत्रयित्वा, ‘यदहर्वा हृदिरापद्येत’—इति विकल्पेन पृथगेव सूत्रयति, ततोऽवगच्छामः—विनापि हृदिसंभावनामैतो कल्पो भवतः,—इति ।—सोऽयं तुल्यवहिकल्पः,—पूर्वं संवत्सरे पण्मासे त्रिपक्षे वा कुर्यात्, यदहर्वा हृदिरापद्येत तदहर्वा कुर्यादिति । कृतः । उभयत्रैव वाग्यन्दोपादानात् ॥ १२ ॥

यदहर्वा हृदिरापद्येत ॥ १३ ॥

हृदिभ्युदयो मङ्गलमित्यनर्थान्तरम् । तच्च पूर्वोक्तव्यदभिधीयते । कथं ज्ञायते ? “हृदिपूर्त्तेषु शुम्भानागयेत्”—इति गृह्यसूत्रे

‘आह्वयमुपक्रम्य कुर्वीत सहपिण्डताम् ।

तथो पार्व्वणवत् पूर्व्वमेकोद्दिष्टमथापरम्’ ॥

इति ॥ ११ ॥

अथास्य कालमाह,—

पूर्णे सवत्सरे पशमासे त्रिपक्षे वा ॥ १२ ॥

पूण सवत्सरे ऋततिथावैव । कथं ज्ञायते ?

‘पितु सपिण्डीकरण वार्षिके ऋतवासरे ।

इत्युच्यते । यच्च,—

‘तत सपिण्डीकरण वत्सरात् परत स्थितम्’ ।

इति भविष्यपुराणवचनम् । तत्, यस्या तियो ऋतस्ता तियिमा
दाय वर्षगणनया बोध्यम् । आचार्य्येण प्रायणतिथिसवधि हत्वा
तत्परवर्त्तिनी तिथिमादाय वर्षगणनामभिप्रायन ‘पूर्णे सवत्सर—
इत्याह । एतदभिप्रायेणैव —

‘पितु पितृत्वप्राप्त्यथ पूर्णे सवत्सरे सुत ।

ऋताहात् परत कुर्यात् सपिण्डीकरणं बुध ॥

इति वचनमुपपद्यते । कथं नाम ? ऋताहात् मरणदिनात् परत
परा तिथिमादाय वर्षगणनया सवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणम्—
इति । शूलपानिम्बमुमर्षमप्यर्वाञ्जोष्य विरोधमिवा वचनमेतदना
करमाह ।

सन्निहितेत्यर्थो न स्यात् तदा हृदावित्यनेनैव कृतार्थता स्यात्,
अतः सन्निहितं तद्दिनाव्यवहितपूर्वदिनमेव ग्राह्यमित्याचार्य-
ब्रूहामणिप्रभृतयः । यत्तु पुलस्त्यः—

“निरग्निः सपिण्डत्वं पितुर्मातुष धर्मेतः ।

पूर्णे सवस्तरे अर्घ्याद् वृद्धिर्वा यदहर्भवेत्” ॥

इति यदहर्भवेत् तदहं सपिण्डीकरणमभिधत्ते । तदा
कस्मिन्कस्यजन्मादिरूपवृद्धिविषयमित्यदोषः । अतएव वृद्धिदिने
तत्पूर्वदिने वा अग्रकर्णं इति श्रीदत्तः । वृद्धिदिन एवेति
वाच्यमिति । अन्तरा वृद्धिनिधये पूर्वदिने आकस्मिकवृद्धौ वृद्धि
दिने इति तु युक्तमुत्पत्त्यामः । एवञ्च क्षत्रे सपिण्डीकरणे देवात्
परदिने हृद्देरभावे तस्यायथाकालकृतत्वात् विहितकाले पुनः
सपिण्डीकरणमावर्त्तनीयम् ।

“मेतसंस्कारकर्मणि यानि श्राद्धाणि योजय ।

यथाकालम् कार्याणि नान्यथा मुच्यते ततः” ॥

इति लघुहारीतवचनात् ।

“अकाले चेत् कृत कर्म काले तस्य पुनः क्रिया” ।

इति विशाखरुद्रताश्च । न च वृद्धिनिधयेन कृतत्वात् पुनरावृत्ति-
रिति वाच्यम् । वृद्धिनिधयस्यानिमित्तत्वात् निमित्तस्य वा-
सम्पत्तेः । स्मृतिभागे हृदस्यति ।

“प्रत्यवायोभवेद् यस्मिन्काले वृद्धिकर्मणि ।

तच्चिमित्त समाकृत्य पित्रोः कुर्यात् सपिण्डनम्” ॥

तत्रैव हृदिपदप्रयोगात् । हृदिः पुरुषसंस्कारः,—इति भट्ट-
नारायणः । हृदिराग्राह्यमानं पुंसवनादिकं कर्म इत्यपरे ।

अतिगाम्नास्यनिबन्धे तु, तरुतडागसेत्वादिप्रतिष्ठायामभ्य-
पकर्षां यत्र देगजात्यात्मव्यापत्तिग्रहा स्वादित्युक्तम् । तथा
पेठोनसिः ।

‘त्रिपत्तोऽग्निमतः कालोऽहोष्टापूर्त्तकर्मभु ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्ये सवत्सरेऽपि च” ॥

इतीष्टापूर्त्तकर्मस्वपकर्षमभिधत्ते । यदहर्गस्मिन्नहनि हृदिरत्त-
नक्षणा आपद्येत आगच्छेत् तदहः सपिण्डीकरणमिति गतेन
तदहयत्वार्युदकपात्राणि इत्यनागतेन वा सम्बन्धः । अत्र च
हृदिरागमनिमित्तेनापकर्षविधानात् हृदिकालबाधोनानुमत इत्या-
चार्यस्याभिप्रायो लक्ष्यते । तथा शाय्यायनिः ।

“भेतत्राहानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा ।

अपकृत्य प्रकुर्वीति कुर्यान्नान्दीमुखं ततः” ॥

इति । एवञ्च हृदिपूर्वदिने सपिण्डीकरणापकर्षोऽर्थात् सिध्यति ।

अतएवौशना

“पितुः सपिण्डीकरणं वार्यिकेभृतवासरे ।

आधानाद्युपसमाप्तावेतत् प्रागपि वक्षरात्” ॥

इत्याधानाद्युपसमाप्तावितिसमीपार्थमुपशब्द प्रयुक्तवान् । अतएव
सैषा यस्मिन् दिने हृदिरापद्येत ततः प्रागेवापकृत्य सपिण्डीकरणं
सत्त्वा तदहभूतं नान्दीमुखमंशितं आह कुर्यादिति हेमाद्रिः ।
आपद्येत सन्निहिता भवतीति आहपिवेकः । यदि आपद्येतैत्यस्य

इति तद्वृत्तलघुहारीतयचनविरोधोऽपि तयोरपरिहार्थः स्यात् ।
तद्वचनस्य ह्ययमर्थः । सहपिण्डक्रियां कृत्वा अभ्युदयं काम्यं च
कर्मे कुर्यात् । प्रथमं वत्सरं विना । कृतेऽपि सपिण्डीकरणे
प्रथमवत्सरे अभ्युदयं काम्यं कर्मे न कुर्यात् । काम्यसाह-
चर्यादभ्युदयपदं सावकाशाभ्युदयपरम् । पूर्वोक्तहृदयस्यतिवचनेन
सपिण्डनामन्तरं सावकाशानामेवोद्गाहादीनां वर्षमध्ये करण-
निषेधात् । अतएव संवत्सरे पूर्वं सपिण्डीकरणं कृत्वाऽभ्युदयं
कन्यापुत्रविवाहादिलक्षणं, तथा काम्यं त्रिवर्गसम्पादकञ्च यत्कर्मे,
तदपि कुर्यात् । तत्रापवादमाह प्रथमाहत्सरादृते इति ।
प्रेतवर्षमध्ये पुनराकृत्य सहपिण्डक्रिया कृत्वाऽपि सावकाशिकमा-
भ्युदयिकं काम्यञ्च यज्ञदानव्रतादिलक्षणं न कुर्यादिति स्मृति-
सागरः ।

मृतमातृकस्य पुत्रस्य चूडान्तसंस्कारं कुर्वता च पित्रा तदर्थं
पुत्रमातुः सपिण्डहर्त्तुं नापकर्तव्यम् । तथा च स्मृतिसागरे हृद-
यश्रिष्टः ।

“मृतमातृकपुत्रस्य पित्रा संस्कारमाचरेत् ।
अपकर्तव्यं न कर्त्तव्यं पुत्रमातुः सपिण्डहर्त्तुम्” ॥

इति ।

“जातकर्मादि चूडान्तं किन्तु कुर्वीत नाधिकम् ।
महायुर्निपाते तु यस्मात्तत्र सुतोऽशुचिः” ॥

इति च तत्रैव वचनान्तरम् । न च जातकर्मादिचूडान्तसंस्कार-

पत्न्यायायया हृदि पुनय निपतेद् यदि ।

प्रेताश्च भापि कर्त्तव्या नान्यत् कर्म कटाचम् ॥

व्रतोद्वाहप्रतिष्ठादियज्ञदानव्रतानि च ।

न कुर्व्यात् सावकाशानि पाकृष्टेऽपि मणिङ्गने” ॥

प्रथम व्रतपदमुपनयनपरम् । विवाहमाह्व्यात् । द्वितीयमन
न्तादिव्रतपरम् । यज्ञदानमाह्व्यात् ।

तदत्र निरयकाशव्रताद्यर्धमपकर्षे कृतेऽपि तद्वदे सावकाश
व्रतादिकरणनिषेधात् तेषामपकर्षनिमित्तता नास्तीति सुव्यक्त
मयमस्यते । न च—

“मणिङ्गीकरणं यत्र समाकृष्टं समासिकम् ।

तत्राप्येव न कुर्वीत यज्ञोद्वाहव्रतानि च” ॥

इति धरणात् व्रतोद्वाहयोर्निरयकाशयोरप्यपकर्षनिमित्तता
नास्त्येवेति वाच्यम् । पूर्ववचनेकवाक्यतयैतस्य सावकाशव्रतोद्वाह
विषयत्वात् । अन्यथा तत्र सावकाशानौत्थस्यानर्थकत्वापत्तेः ।
अतएव व्रतविवाहचूडादिव्यपकर्षीयुक्तं अन्यथा कालातिक्रमा
दिति वर्षमुखौग्रभूतम् । यस्तु अनावश्यकस्येष्टापूर्त्तादेरपकर्ष
निमित्तता नास्ति आवश्यकनिमित्तेन त्वपकर्षे कृते अनावश्यक
मिष्टापूर्त्तादिक्रमति वक्षरमध्ये कर्त्तुमर्हतीति शूलपानिरष्ट
नन्दनाभ्यामुक्तम् । तदुक्तवचनानवलोकनेन ।

“सहपिण्डक्रिया कृत्वा कर्थादभ्युदयं ततः ।

तद्येव काम्यं यत्कर्म प्रथमाहवरादृते” ॥

“तस्यैवाकृत्य कुर्वीत मासिकञ्च सपिण्डनम्” ।

इति । तथा चतुर्वर्गचिन्तामणौ शाखायनिः ।

“भेतयादानि शिष्टानि सपिण्डीकरणं तथा ।

अपक्वप्यापि कुर्वीत कर्तुं नान्दीमुष्टं द्विजम्” ॥

इति मासिकानां सपिण्डीकरणस्य चापकर्षमुपदिशति । विज्ञाने
शरस्वेतद्विज्ञाय, मासिकानि सपिण्डनादूहे स्वज्ञानपय
कार्याणि, अपकर्षस्वनुकल्पः,—इत्याह । निषेधमप्याह गोभिल-
परिशिष्टम् ।

“आदानि षोडशादत्त्वा नैव कुर्यात् सपिण्डनम्” ।

इति । गोभिलस्यैतदिति मदनपारिजात । तथा लोमाक्षि ।

“आदानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डनम्” ।

इति । आभ्यां यत् षोडशयादेभ्यः परतः सपिण्डीकरणमुक्तं,
तत्—

“द्वादशाहे त्रिपक्षे च पश्याने मासिकाष्टिके ।

आदानि षोडशैतानि संमृतानि मनोविभिः” ॥

इति व्यासाद्युक्तकल्पे बोद्धव्यम् ।, तत्रैव कल्पे सपिण्डीकरणस्य
तत्रान्तर्भावान् ।

“द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं पाश्चात्तिके तथा ।

सपिण्डीकरणस्यैव इत्येतत् आहषोडशम्” ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्ते तु कल्पे षोडशयादेवेव सपिण्डीकरण-
मन्तर्भवति । पूर्वकल्पे, द्वादशाहे क्रियमाणमूनमाधिकमिति
दृश्यम् । तथा च गोभिलपरिशिष्टम् ।

कलापोऽपि कथं कर्त्तव्यः, तत्रापि सुतस्याशुचित्वाविशेषादिति-
वाच्यम् ।

“गिगीः पञ्चाब्दपर्यन्तं नाशीच नैव पातकम् ।

न चास्य राजदण्डोऽस्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते” ॥

इति वृद्धमनुष्यचनेन तदानीं तस्याशौचाभावात् । यच्च स्मरन्ति,—

‘जाते पुत्रे तु पुत्रस्य माता यदि विनश्यति ।

तन्मातरमसंस्कृत्य न संस्मर्य्यात् पिता सुतम् ॥

न स्यात् यद्यपि तन्मातुर्बुद्ध्याहे प्रवेशनम् ।

तथाप्यवश्यं संस्कार्या महाशुर्वी हि सा गिगीः” ॥

इति । तच्च भोजदेवादिभिर्महानिबन्धकावैरलिखितत्वात् निर्मूल-
मिति स्मृतिभागरः । तस्य समूलत्वे तु विधिप्रतिषेधसंनिपाता-
दिकल्पएव सन्तव्यः ।

तदेवमध्माकं चत्वारः सपिण्डीकरणकालाः—पूर्णः संवत्सरः,
पण्मासस्त्रिपक्षोष्ठद्वयेति । ते खन्विने कालाः सान्निनिरग्नि
साधारणा भवन्ति । वायवादिशेषानवगमात् ।

यत्र च, सपिण्डीकरणस्यापकर्षविधानादेव तत्पूर्वमात्मिका-
नामप्यपकर्षः सिध्यति । अग्निषोमीये षष्ठी प्रयाजस्यापकर्ष-
विधानात् प्रयाजान्तकर्मकस्यापस्यापकर्षः,—इति यथा । तथा-
चोक्तम् । “तदादि वाऽभिसम्पन्त्यास्तदन्तमपकर्षे स्यात्”—इति ।
तथा च,—

“सपिण्डीकरणं यत्र समाकृतं समामिकम्” ।

इति स्मरन्ति । तथा नर्गः ।

इति । पैठिनसिः ।

“सपिण्डीकरणादर्वाक् कुर्वन् आद्यानि षोडश ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात् सर्वाणि तानि तु ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्यब्दं योयथा कुर्यात्तथा कुर्यात् स तान्यपि” ॥

इति । तदेवं व्यासाद्युक्तकल्पेऽपकर्षपक्षे यथासम्भवं षोडशयाद्यानि
द्विरावृत्तिर्नियता । प्रत्याब्दिकवच्चाभीषा पुनः करणम् । कुन्दोग-
परिगिटौक्ते तु कल्पे भासिकानां पुनरनुष्ठानं न नियतम् ।
एकोद्दिष्टविधानेन चैषां पुनरनुष्ठानं भवति न प्रत्याब्दिकवत् ।
तथा च कुन्दोगपरिगिटं कात्यायनः ।

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं न दद्यात् प्रतिभासिकम् ।

एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः” ॥

इति । ‘न दद्यात् प्रतिभासिकमेकोद्दिष्टविधानेनेति संवन्धादद्यादि-
त्याह शौनक इत्यनेनेकोद्दिष्टस्यैवापकृतसपिण्डीकरणादूर्ध्वं विकल्पो-
दर्शितः’—इति शूलपाणिप्रभृतयः । यत्तु, न च विकल्पोऽप्राप्त-
प्रेतभावविषयइति शूलपाणिः ; यच्च,—अप्राप्तप्रेतभावविषयवद्भूत-
पतितमामिहविषयोपीति मन्तव्यमिति रघुनन्दनवाह । तदुभय-
मपि प्रमाणाभावादुपेक्षणीयम् । वृद्धिनिमित्तेन स्वपक्षे दृढे-
रर्वागिव पुनरपकृत्य षोडशयाद्यानां पुनरनुष्ठानम् । यथा कार्शा-
जिनिः ।

“सपिण्डीकरणादर्वागपकृत्य कृतान्यपि ।

पुनरप्यपकृत्यन्ते बहुसंस्मरनिषेधनात्” ॥

“मरणात् हाटगाहे स्थान्वासूने वोनमासिकम्” ।

इति । गोभिलस्यैतदिति मदनपारिजातः । तदस्माकं हावप्येती
कस्यो भवत । द्योरेवास्तत्परिगिष्टानुमतत्वात् ।

यदा त्वपकृत्य षोडशग्राहानि सपिण्डीकरणञ्च करोति, तदा
सपिण्डीकरणात् पर पुनरपि षोडशग्राहानां यथाकालमनुष्ठानं
कर्तव्यं प्रेतशब्दोन्नेषस्तु तत्र न करणीयः । तदाह कात्यायन ।

“हाटगाहेऽथ सर्व्वाणि संज्ञेपेण समापयेत् ।

तान्येव तु पुन कुर्व्यात् प्रेतशब्दं न कारयेत्” ॥

इति । काममाधवीये गोभिलपरिगिष्टम् ।

“यस्य संवत्सरादर्थ्याक् विहिता सुमपिण्डता ।

विधिवत्तानि कुर्वीत पुनः ग्राहानि षोडश” ॥

इति । गोभिलस्यैतदिति माधवाचार्यः । तत्रैव गालवः ।

“अर्ध्याक् संवत्सराद् यस्य सपिण्डीकरणं कृतम् ।

षोडशानां हिरावृत्तिं कुर्व्यादित्याह गौतमः” ॥

इति । षोडशानां हिरावृत्तियैकादशाहमपिण्डनपत्तेः । तत्रोक्तं
मासिकस्य कामानमत्वात् अन्यपत्तेः तु यथामग्नवं द्रष्टव्यम् ।
तथा च कार्याजिनिः ।

“अर्ध्याग्न्यादयत्र यत्र सपिण्डीकरणं भवेत् ।

तदूर्ध्वमासिकानां व्यादययाकानमनुष्ठितिः” ॥

इति । मदनरत्ने चङ्गिराः ।

“यस्य संवत्सरादर्थ्याक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मासिकश्रोतकुम्भश्च देय तस्यापि यत्नरम्” ॥

“कर्पूतमन्वितं त्यक्त्वा तथाऽऽद्य आहपोहशम ।

प्रत्याव्दिकञ्च, शिपेषु पिण्डाः स्युः पडिति स्थितिः” ॥

इति । देवपक्षमववापि भवत्येव । प्रकृतस्य देवपूर्वत्वस्य बाधा-
योगात् । तस्यादत्तभूतत्वाच्च । चतुष्टयस्त्वर्घ्यपात्राणां प्रतपित
पक्षाप्रायेण वक्ष्यति । तथा च शातातपः ।

“मपिण्डीकरणग्राहं देवपूर्वं नियोजयेत् ।

पितृनेवागयेत्तत्र पुनः प्रेतं न निर्दिशेत्” ।

इति ॥ १४ ॥

चत्वारि पात्राणि,—इत्युक्तम् । तद्विदानीं विशेषेणामिधत्ते,—

त्रौणि पितृणामेकं प्रेतस्य ॥ १५ ॥

त्रौणि पात्राणि पितृणां शिष्टमेकं पात्रं प्रेतस्य, ‘पूरयित्वा’—इति
गतिर्न मन्वन्त्यः । तदत्र, पाठकृतात् प्रथमं पितृणां पार्श्वेणमतुष्टेय
ततः प्रेतस्यैकोद्दिष्टम्,—इति । तथाचोक्तम् । “क्रमेण वा नियम्येत
मन्त्रेकत्वे तदगुणत्वात्”—इति ॥ १५ ॥

प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वसिञ्चति,—ये समानाः
समनसः पितरोयमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमो-
यज्ञोदेवेषु कल्पताम् । ये समानाः समनसोजीवा-
जीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके
गतं समाद्वति ॥ १६ ॥

प्रेतपात्रं प्रेतपात्रस्वमुदकं पितृपात्रेषु असिञ्चति—ये समाना इति

इति । निषेधमाह कात्यायनः ।

“निर्वर्त्य ददितन्तु मामिकानि न तन्मयेत् ।

अयातयामं मरणं न भवेत् पुनरप्य तु” ॥

इति ॥ १३ ॥

अपेदानीमितिकर्त्तव्यतायां योविशेषः, सोऽभिधीयते,—

तदहस्यत्वार्युदकपात्राणि सतिलगन्धोदकानि
पूरयित्वा ॥ १४ ॥

तदहस्तस्मिन्नहनि, तिलगन्धोदकमहितानि चत्वार्यर्घ्यपात्राणि
पूरयित्वा । तथाच भविष्यपुराणम् ।

“गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पिष्टपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्” ॥

इति । गन्धोऽत्र वैकृतोविशेषः । तद्विशेषात् प्राक्तनस्य तिलोदकस्य
निवृत्तिं मा प्रगाहीदिति ‘सतिलगन्धोदकानि,’—इत्याह ।
पवित्रन्तु न निवर्त्तते । कथं कृत्वा ? प्राक्तनानि पात्राण्यनूद्य तत्र
चतुर्हं सतिलगन्धोदकत्वञ्च वैकृतोविशेषइहोच्यते । पात्राणि च
तत्र पवित्रान्तर्हितानि भवन्ति । तस्मात् पात्रस्य विशेषः पवित्रा-
न्तर्हितत्वमत्रापि भवत्येव । न चेदेवम्, यन्नियतचक्षमसत्त्वादिक-
मपि तद्विशेषोऽत्र न स्यात् । इष्यते च । तस्मादुपयोक्तमेवासु ।

तदत्र, पात्राणां चतुष्टयविधानात् मातामहपक्षोऽत्र न भवति ।
तथा च च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“कर्पूममन्वितं त्यक्त्वा तवाऽऽद्यं आहपोदृशम् ।

प्रत्यादिकञ्च, श्रेष्ठेषु पिण्डाः स्युः पङ्क्तिं स्थितिः” ॥

इति । देवपक्षस्त्वत्रापि भवत्येव । प्रकृतस्य दैवपूर्वत्वस्य बाधा-
योगात् । तस्मात्तत्त्वभूतत्वाच्च । चतुर्द्वं खल्वर्घ्यपात्राणां प्रेतपिण्ड-
पक्षाप्रायेण वक्ष्यति । तथा च ज्ञातातपः ।

“मपिण्डीकरणय्याहं देवपूर्वं नियोजयेत् ।

पितृनेवाशयेत्तच्च पुनः प्रेतं न निर्दिशेत्” ॥

इति ॥ १४ ॥

चत्वारि पात्राणि,—इत्युक्तम् । तदिदानीं विशेषेणाभिधत्ते,—

त्रौणि पितृणामेकं प्रेतस्य ॥ १५ ॥

त्रौणि पात्राणि पितृणां शिष्टमेकं पात्रं प्रेतस्य, ‘पूरयित्वा’—इति
गतेन सम्बन्धः । तदत्र, पाठक्रमात् प्रथमं पितृणां पार्व्वणमनुष्ठेयं
ततः प्रेतस्यैकोद्दिष्टम्,—इति । तथाचोक्तम् । “क्रमेण वा नियम्येत
क्रत्वैकत्वे तदनुष्ठात्वात्”—इति ॥ १५ ॥

प्रेतपात्रं पिण्डपात्रेष्वसिञ्चति,—ये समानाः
समनसः पितरोयमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमो-
यज्ञोदेवेषु कल्पताम् । ये समानाः समनसीजीवा-
जीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके
शतं समाद्दति ॥ १६ ॥

प्रेतपात्रं प्रेतपात्रस्यमुदकं पिण्डपात्रेषु आसिञ्चति—ये समाना इति

इति । निपद्यमाह कात्यायन ।

‘निर्यस्य दृढितमन्तु मामिकानि न तन्तयेत् ।

अयातयाम मरण न भवेत् पुनरस्य तु” ॥

इति ॥ १३ ॥

अपेदानोमितिकर्त्तव्यताया योविशेष, भौऽभिधीयते,—

तदहश्चत्वार्युदकपात्राणि सतिलगन्धोदकानि
धूरयित्वा ॥ १४ ॥

तदहस्तमिश्रहनि, तिलगन्धोदकमङ्कितानि चत्वार्युदकपात्राणि
धूरयित्वा । तथाच भविष्यपुराणम् ।

‘गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥

इति । गन्धोऽत्र वैकृतोविशेष । तद्विशेषात् प्राकृतस्य तिलोदकस्य
निवृत्तिं मा प्रगाह्णीदिति ‘सतिलगन्धोदकानि,’—इत्याह ।
पवित्रन्तु न निवर्तते । कथं कृत्वा ? प्राकृतानि पात्राण्यनूद्य तत्र
चतुष्टयं सतिलगन्धोदकत्वञ्च वैकृतोविशेषइहोच्यते । पात्राणि च
तत्र पवित्रान्तर्हितानि भवन्ति । तस्मात् पात्रस्य विशेषं पवित्रा
न्तर्हितत्वमत्रापि भवत्येव । न चेदेवम्, यन्नियतचचमसत्वादिकं
मपि तद्विशेषोऽत्र न स्यात् । इत्थं च । तस्मादुच्यतेऽत्रैव ।

तदत्र पात्राणां चतुष्टयविधानात् मातामहपक्षोऽत्र न भवति ।
तथा च च्छन्दागपरिशिष्टम् ।

“कर्पूममन्वितं त्यक्त्वा तथाऽऽद्यं श्राद्धपोद्गमम् ।

प्रत्याद्विद्वच्च, शेषेषु पिण्डाः स्युः पडिति स्थितिः” ॥

इति । देवपक्षस्त्वत्रापि भवत्येव । प्रकृतस्य देवपूर्वत्वस्य बाधा-
योगात् । तस्यारक्षभूतत्वाच्च । चतुष्टयं खल्वर्घ्यपात्राणां प्रेतपितृ-
पक्षाभायेण वक्ष्यति । तथा च शातातपः ।

“मपिण्डीकरणग्राहं देवपूर्वं नियोजयेत् ।

पितृनेषागयेत्तत्र पुनः प्रेतं न निर्दिशेत्” ॥

इति ॥ १४ ॥

चत्वारि पात्राणि,—इत्युक्तम् । तदिदानीं विशेषेणाभिधत्ते,—

त्रौणि पितृणामेकं प्रेतस्य ॥ १५ ॥

त्रौणि पात्राणि पितृणां शिष्टमेकं पात्रं प्रेतस्य, ‘पूरयित्वा’—इति
शतमन्त्रः । तदत्र, पाठक्रमात् प्रथमं पितृणां पार्थ्व्यमनुष्ठेयं
ततः प्रेतस्यैकोद्दिष्टम्,—इति । तथाचोक्तम् । “क्रमेण वा नियम्येत
कत्वेकत्वे तद्गुणत्वात्”—इति ॥ १५ ॥

प्रेतपात्रं पितृपात्रैष्वसिञ्चति,—ये समानाः
ममनसः पितरोयमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमो-
यज्ञोदिवेषु कल्पताम् । ये समानाः समनसोजीवा-
जीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके
शतं समावृत्तिः ॥ १६ ॥

प्रेतपात्रं प्रेतपात्रस्यमुदकं पितृपात्रेषु आसिञ्चति—ये समाना इति

मन्त्रद्वयेन । अत्र किञ्चिदक्तव्यमस्ति । पाठक्रमानुरोधात् पदार्था-
 नुसमयेन पितृणामर्घ्यमुत्तृज्य प्रेतस्यार्घ्यमुत्सृष्टव्यम् । ततः
 पितृणामर्घ्यपात्रस्थानि पवित्राणि पित्राज्ञाज्ञेभ्यः प्रतिपाद्य,
 प्रेतार्घ्यपात्रस्यमपि पवित्रं तद्ब्राह्मणाय प्रतिपादनीयम् । अथ
 पितृर्घ्यपात्रस्यमुदकं पित्राज्ञाज्ञेभ्यः प्रतिपाद्य, प्रेतार्घ्यपात्रस्यमुदकं
 त्रिधा विभज्य तेषामेकैकं भागं ये समाना इत्यादिमन्त्रद्वयेन
 प्रत्येकं पित्रपात्रेषु मिश्रेत् । कुतः ? ‘भागान्तु कानामन्तेऽभि-
 निवेशः’—इति न्यायात् । आसेचनस्योपदेशं प्रेतार्घ्यपात्रस्य
 पवित्रं तद्ब्राह्मणाय प्रतिपाद्य उदकमात्रस्य पित्रपात्रेषु प्रक्षेप-
 न्नापयति । कथं कृत्वा ? उदकमात्रस्यैव खत्वासेचनं सम्भवति
 न पवित्रस्य । ‘एकैकस्मिन्नपञ्चासिञ्चति’—इति पूर्वव्याख्या
 एवासेचनकर्मतया श्रूयन्ते । इदानीमप्यासेचने सूत्रिते आपण्य
 हृदयमागच्छन्ति । तस्मादियमेवावधारणा,—प्रेतार्घ्यपात्राय
 पवित्रमात्रं तद्ब्राह्मणाय प्रतिपाद्य तदुदकं पित्रपात्रेष्वप्यासेक्तव्यम्,
 अथेदानीं ओदकात् सस्त्रवसमवनयनादिकं करणीयम्,—इति ।
 प्रेतपात्रस्य तिलोदकस्य तु न भवति ब्राह्मणाय प्रतिपादनम् ।
 ‘प्रेतपात्रं पित्रपात्रेष्वप्यासिञ्चति’ इति वचनेन तस्यान्यथा
 प्रतिपादनोपदेशात् । सोऽयं वैलक्षण्यविशेषोपदेशोक्तप्राप्ता प्रति-
 पत्तिं बाधते । तदत्र प्रत्यासेचनं मन्त्रावावर्त्तते । तौ हि
 शुणभावेनासेचनमुपकुर्वन्ति । शुणानाञ्च यावत् प्रधानमावृत्ति-
 रित्यविवाद एव ।

आह । प्रेतपात्रपदं खल्वेतत् प्रेतपात्रस्योदकपरमित्यत्र न

विशदः । तस्मान्मान्यात् पिष्टपात्रपदेऽपि भवति तथा प्रतीतिः । भवति चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्सृष्टम् । तस्मात् पिष्ट-पात्राणामुदकस्य प्रतिपादनात् प्रागेव तत्र प्रेतपात्रस्यासिचनमगु । नैतत् शक्यम् । किं कारणम् ? आनुमानिक तावत् पात्रस्य-मुदकं परिचिकल्पयितम् । प्रत्यक्षन्तु पात्रमासिचनाधिकार-णम् । पात्रपदं खल्वेतत् पात्रं वदति, न पात्रस्यमुदकम् । यदि तु तेन प्रयोजनं भवति, शक्नोति पात्रमस्यत्वं तत् लक्षयि-तम् । आसिचनकर्त्तव्यं तावत् पात्रस्य नोपपद्यते-इति तत्-सम्बन्धमुदकं तेन लक्ष्यते । आसिचनाधिकारणत्वन्तु पिष्ट-पात्राणां न खल्वपि नोपपद्यते । येनैतदुदकं लक्ष्येत् । अगतिः खल्वेवा यामौ लक्षणा नाम । तस्मात् यथोक्तमेवाह ।

तदस्य प्रेतपात्रस्योदकस्य पात्रचयेष्वासिचनं विभागमन्तरे-णानुपपद्यमानं त्रिधा विभागमेव तस्याक्षिपति, न पुन्यतुर्धा । त्रिधा विभागस्यासिचनेवानुपपत्तिनिरासिनाधिककल्पनानुपपत्तेः । येषमनुपपत्तिस्तुर्धा विभागमाक्षिपति,—इति मन्त्रवे. आक्षि-पत्यमौ त्रिधापि विभागम् । तत्रैवं मति, त्रिधा विभागमाक्षिप्य चरितार्थं शास्त्रं न पुनरधिकमासेतुमर्हति । तदत्र विभागे, ये समाना इति मन्त्रद्वयं न संभक्ष्यते । कश्चित्तस्य मन्त्र-सम्बन्धानुपपत्तेः । यत्तु ज्ञातातपवचनम्,—

“निरूप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डद. प्रतिनामतः ।

ये समानादिति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेत् त्रिधा ।

एषएव विधिः पूर्वमर्घ्यपात्रचतुष्टये” ।

इति । तत्र विभजनेर्विभागपूर्वकं मिश्रणमर्थः । कथं ज्ञायते ?
यदयं विभजेदित्वभिधाय तमेव विधिमर्षपात्रेष्वतिदिशति, ततः
प्रतिपद्यामहे,—विभागपूर्वकमिश्रणं तस्यार्थः,—इति । न हि
विभागमात्रं करणीयं न मिश्रणमिति शक्यं वक्तुम् । तदुक्त-
प्रयोगविषयश्चेदमित्यनुदाहरणम् । एवमसावपि त्रिधा विभाग-
माह न चतुर्धा । यत् पुनर्ब्रह्मपुराणवचनम्,

“चतुर्भ्यश्चार्घ्यपात्रेभ्य एकं घामेन पाणिना ।

गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना सतिलोदकम् ॥

संमृजतु त्वा पृथिवी ये समाना इति करन् ।

प्रेतविप्रस्य हस्तो तु चतुर्भगं जलं क्षिपेत् ॥

ततः पितामहादिभ्यस्तत्त्वैश्च पृथक् पृथक् ।

ये समाना इति हास्यां तज्जलन्तु ममर्षयेत् ॥

अर्घ्योक्तेनैव विधिना प्रेतपाशाश्च पूर्व्ववत् ।

तेभ्यश्चार्घ्यं निषेदौव पयाश्च स्वयमाचरेत्” ॥

इति । तदपि तदुक्तप्रयोगविषयम् । न हि ‘संमृजतु त्वा
पृथिवी’—इत्ययमपि सन्तोऽप्याकं भवति । तस्मात् नैतदक्षत्र-
योगविषयमित्यतिरोहितमेतत् । केचित् पुनः स्वशास्त्रमात्रात्
कर्मक्रमं निर्णेतुमशक्यमिति सन्वभार्गाः अर्द्धजरतीयकुशलाः
प्रयोगान्तरविषयस्य वचनस्यैकमंगमुपादत्ते, परस्वांगं आग्न्यन्तरीयं
वदन्ति । तदयमेवम् ॥ १६ ॥

एतेनैव पिण्डो व्याख्यातो व्याख्यातः ॥ १७ ॥

तेनार्थमिश्रणप्रकारेणैव पिण्डमिश्रणप्रकारोऽपि व्याख्यातो-
 रित्यर्थः । एतदनेनोक्तं भवति । प्रेतपिण्डं त्रिधा विभज्य
 ये समाना इति सन्वाभ्या पिण्डपिण्डेषु मिश्रयेत्,—इति ।
 सन्वावृत्तिरुक्ता । दिव्यचनं प्रकरणसमाप्तिप्रज्ञापनार्थमादरार्थञ्च ।
 तदत्र सपिण्डीकरणे बहु वक्तव्यमस्ति । तत्सर्वं कन्दोगपरि-
 गिटादी ज्ञेयम् । अन्यगौरवभयादुपास्म्यतेऽस्माभिः । एतत्पूर्वा-
 न्तरम्,—“यतर्क्षं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायात्रं दद्यात् यस्मिन्
 इति प्रेतः स्यात्”—इति सूत्रं रघुनन्दनः पठति । तदनाकर-
 मित्युक्तम् ॥ १७ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
 तजयौचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यस्य कृतौ याज्ञकल्पभाष्ये
 तृतीया खण्डिका समाप्ता ।

ग्राहकल्पः ।

चतुर्थी खण्डिका ।

अथाभ्युदयिके ग्राहे ॥ १ ॥

अथेदानीमाभ्युदयिके ग्राहे योविशेषः सोऽभिधीयते । अभ्युदयो-
मङ्गलं विवाहादिकमित्येतत् । तत्र यत् क्रियते ग्राहं तदिदमाभ्यु-
दयिकं ग्राहमितिकर्मणोनामधेयमेतत् । तेनाभिन्नापे आभ्यु-
दयिकग्राहमित्युल्लेख्यम् । तदिदं ग्राहं मातृपूजा-वसोर्धाराऽऽयुष्य-
मन्त्रजपं कृत्वा करणीयम् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः ।

“कर्मणादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु ।

अपिवाऽक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ।

कुक्ष्यनम्रां यमोर्धारां ममवारान् हृतेन तु ॥

कारयेत् पञ्चवारान् वा नातिनीचं न चोच्छ्रिताम् ।

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ॥

पङ्क्त्यः पितृभ्यस्तदनु ग्राहदातृमुपकमेत्’ ।

इति । तदिदं ग्राहं यत्र यत्र न भवति, तदपि तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥१॥

युग्मानागयेत् ॥ २ ॥

पितृनामप्यत्र युग्मान् ग्राह्यमानागयेत् । ग्राह्यमानाश्चापि

कर्म्मणि देवे प्राप्नुयुःखत्वं पित्रो चोदयुःखत्वं पार्वण्यदेव भवति ।
नद्रापवादकवचनाभावात् । तथा च कात्यायनः ।

“प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।

उपवेश्य, कुशान् दद्याद्वज्रैव हि पाणिना” ॥

इति तथा—पार्वण्यदेवोपवेशन ब्राह्मणानामाह । कर्त्ता पुनरत्र
प्राप्नुयुः स्थात् । कथं ज्ञायते ? तत्र पितरौ कर्म्मणि दक्षिणा
सुखत्वं दक्षिणायादिशः पितृत्वादुपपन्नतमम् । इह तु,—

“सदा परिचरेद्भक्त्या पितृनप्यत्र देववत्” ।

इति कात्यायनेन पितृणां देववत् परिचरणस्योपदेशात् अमात्र-
निकं दक्षिणामुखत्वं न युक्तं वर्णयितुम्—इति । तथा च, पिण्ड
दाने प्राप्नुयुःखत्वस्य तेनाभिधानात् सर्वत्र तथात्वमवगच्छामः ॥२॥

प्रदक्षिणमुपचारः ॥ ३ ॥

प्रदक्षिणं यथा भवति, तथोपचारः कर्त्तव्यः । अग्राच्च विप्रानि-
धानात् तत्राप्रादक्षिण्यमुपचारस्यावगम्यते । अन्तेऽपि विप्रैः,—

“निपातो न हि सख्यस्य जानुनोविध्यते क्वचित् ।

सदा परिचरेद्भक्त्या पितृनप्यत्र देववत्” ॥

इत्येवमाद्याः कात्यायनोक्ताः, ऋग्वेदोपरिगृह्यादुपन्यस्याः ॥ ३ ॥

ऋजवीदर्भाः ॥ ४ ॥

दर्भा अत्र ऋजवोभवन्ति, न द्विगुणमुग्माः ॥ ४ ॥

यवैस्तिलार्घ्यः ॥ ५ ॥

तत्र तिलैर्योऽर्थः प्रयोजनं कियते, सोऽत्र यवैः कर्त्तव्यः । तत्र
'तिलोमि,'—इति मन्त्रे, 'यवोमि,'—इत्यूहितव्यं भवति ॥ ५ ॥

सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः ॥ ६ ॥

'तृप्ताः स्य,'—इति तृप्तिप्रश्नस्थाने 'सम्पन्नम्'—इति वक्तव्यम् ।

ते च, 'सुसम्पन्नम्'—इति ऋयुः । तथा च कात्यायनः ।

"सम्पन्नमिति 'तृप्ताः स्य' प्रश्नस्थाने विधीयते ।

सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते जेपमन्नं निवेदयेत्" ॥

इति । केचिदत्र,—

"मधु—मध्विति यस्तत्र त्रिजंषोऽगितुमिच्छताम् ।

गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः" ॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे मधुमन्त्रजपनिषेधात् मधुनो वर्जनमाहुः ।
तदसङ्गतम् । कस्मात् ?

"वगिष्ठोक्तोविधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिषः" ।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे आमिषस्युदासेन वगिष्ठोक्तस्य कृत्स्नस्य विधे-
रतिदेशात् मधुनः प्राप्तेः । मधुमन्त्रजपनिषेधात् मधुनो निषेध,—
इत्यमङ्गतेया कम्पना । प्रमाणाभावात् । मधुमन्त्रजपनिषेधात् मधु-
नोऽस्मिन्त्वावगतिः । इतरथा मधुनोऽभ्यवादेव मन्त्रोपि तत्कालागमो-
निवर्त्यति किमित्यमो निषिध्यते । ननु गुणस्य मन्त्रस्य वर्जनी
पदेगादेव द्रव्यस्य वर्जनमिति नायमनर्थकोनिषेधः । नेतदस्ति ।
कुतः ? 'गुणमोषे च मुख्यम्'—इति मिहान्तविरोधात् । यय,
ग। तापात् मन्त्रवर्जनोपदेशात् द्रव्यस्य वर्जनं वेधि, किन्तु मन्त्र-

वर्जनोपदेशात् द्रव्यवर्जनमनुमास्यामहे । एवं खल्वभी निषेधो-
न्यायमूलोभविष्यति,—इति । तदपि नास्ति । मन्त्रवर्जनस्य
न्यायमूलत्वोपपिपादयिषया तावत् द्रव्यवर्जनमनुमिरुति
भवान् । तच्चैवं सति क्व ते साधवम् ? तद्वरं सति द्रव्ये मन्त्रवर्जनं
वाचनिकमित्यताम् । अतः द्रव्यस्य वर्जनानुमानेन । यतोऽवश्य-
मेकस्य वाचनिकत्वं भवताऽप्यभ्युपगम्यम् । एवं खलु सिद्धान्तो-
ऽप्यनुयचीयते । अनेकान्तिकश्चेत् लिङ्गं न खल्वपि द्रव्यस्य
वर्जनं शक्नोत्यनुमापयितुम् । 'मधु'—इत्येतस्य त्रिवर्जोपदेशोऽप्येवं
सति भवन्मते न स्यात् । यद्यप्येवं, तथापि क्लीं तावन्मधु न
देयमित्युक्तमादावेव ॥ ६ ॥

दधिवदराक्षतमिश्राः पिण्डाः ॥ ७ ॥

दधिवदरे प्रसिद्धे । अक्षतीयवः । कुतः ? "अक्षताशु यवाः
प्रोक्ताः"—इति स्मरणात् । तैर्मिश्राः पिण्डाभवन्ति । तथा च
कात्यायनः ।

"मर्चस्मादसुसृष्ट्यं, अश्वनैरुपसिञ्च्य च ।
रुयोज्य यवकर्कशूदधिभिः प्राप्नुस्मृतः ।
श्वनेजनवत् पिण्डान् दत्त्वा बिल्वप्रमाणकान् ।
तस्यात्रघालनेनाथ पुनरप्यश्वनेजयेत्" ।

इति । तदनेन शेषद्रव्यघटितपिण्डानां दधिवदराक्षतमित्यत्र
रूपगुणमात्रविधानात् नात्र ब्राह्मणभोजने दध्यादिकमवश्यं
माप्नोति । फलवसमन्यायवैषम्यात् । राजन्यवैश्वकर्तृकज्योतिषोमे

हि संस्कारस्य तदर्थत्वात् होमविशेषवचनात् चममैस्तुल्यकाल-
त्वात् निवृद्धदर्शनाच्च फलचमसस्येव्याविकारत्वम्, इह तु न तद्वत्
किञ्चित्कारणमस्ति दध्यग्दीना ब्राह्मणभोजनेऽप्यवश्यं प्राप्नोति ।
राजस्यवैश्यकर्तृकज्योतिष्टोमे भक्षणं प्रतिपत्तिः, तच्च फलचमस
विधानात् यागावशिष्टस्य च ऋत्विजां भक्षणत्वात् यागीऽपि
फलचमसप्राप्तिरिति तु न समीचीनम् । हविःसंस्कारार्थं
खल्वेतद्भक्षणमित्यध्वरमोमांसायास्तृतीयेऽध्याये द्रष्टव्यम् । पिण्ड
दानम्,—

“प्रागग्रेष्वप्य दर्भेषु आद्यमामन्त्रा पूर्व्ववत् ।

अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्षेपेति निस्तिग्नाः ।

द्वितीयश्च तृतीयश्च मध्यदेशाग्रदेशयोः ।

मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः” ।

इति कात्यायनोक्तप्रकारेणायनेनित्यं करणीयम् । ‘एतेषामेव
वामतः’—इत्यभिधानादावाहितानां पित्रादीनामेव वामतो न
कर्तुंरिति । तदनेन पित्रपक्षास्तृतदर्भाणां दक्षिणतोमातामह
पञ्चदर्भास्तरणं कर्तव्यं भवति । एवं किञ्च प्रदक्षिणोपचारत्वमुप
पश्यते,—इति ॥ ७ ॥

नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने ॥ = ॥

“उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने”—इति वद्वर्णनीयम् । तथा चन्द्रोद-
परिगिटम् ।

‘अच्छोदकदानश्च अर्घ्यदानवदित्यते ।

पष्ठैव नित्यं तत्कार्यं न चतुर्थी कदाचन” ।

इति ।

‘नान्दीमुखा पितर’—इत्यत्र, पित्रपदस्य प्राप्तपितृलोक परतया न तत्र पितामहादिपदप्रयोगः । ये तु ‘अच्छयमशु’— इत्यन्त वाक्यमुच्चार्य ‘नान्दीमुखा पितर’ प्रीयन्ताम्—इति वदन्ति । ते खल्वेकोद्दिष्टेऽपि तथैव वाक्यमुक्तिं ‘उपतिष्ठताम्’—इति किमिति न वदन्तीति प्रष्टव्या । तुल्यं खल्वनयो सूत्रणम्—‘उपतिष्ठतामित्यच्छयस्थाने’—इति, नान्दीमुखा पितर प्रीयन्तामित्यच्छयस्थाने—इति च । तच्चैतद्वाक्यं यैकस्मिन् मन्त्रेण । कुत ? ‘अच्छोदकदानश्च’—इति अन्द्गपरि शिष्टवचनादमेव कर्मणि ‘अच्छयमशु’—इत्यस्यापि प्राप्ते ।

अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । तत्र तावत् नान्दीमुखा पितर, —इति वचनान् नान्दीमुखानां पितृणामत्र देवतात्वं गम्यते । तदेव वैष्णवादिधेरनुमानात् प्राकृतानां वैष्णवपितृणादीनां देवतात्वं न निरर्थात् । यथा चातुर्मास्येषु साकमेधे तृतीये पर्वणि “अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकंपानीमरुद्धां सान्तापनेभ्योमध्यन्दिने चरुं मरुद्धो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे मायमोदनम्”—इति प्रातर्मध्यन्दिने सायमित्यङ्गं कालेषु इष्टीनां समाधानात्—यथा देवदत्तं प्रातरूपान् भक्षयति मध्यन्दिने विविधमन्नम् आति अपराह्णे मोदकान् खादति,—इत्येकस्मिन्नहनि,—इति गम्यते, तथाऽत्रापि गम्यते,—इत्येकस्मिन्नहनि इष्टीनामवगमात्

सद्यस्कालता विक्षतीनाममूषामिष्टीनामिति चोदकप्राप्तं द्वैयह
कालं बाध्यते,—इति पञ्चमेऽध्याये सिद्धान्तितम्, तद्वदत्रापि
बोद्धव्यम् । तथाचोक्तम् । “अपि वा क्रमकालसंयुक्ताः सद्यः
क्रियेत तत्र विधेरनुमानात् प्राक्ततर्धस्योपः स्यात्”—इति ।

तस्मात् नान्दीमुखविशेषविशिष्टानां पित्रादीनामत्र
देवतात्वावगमात् चोदकप्राप्तं केवलानां पित्रादीनां देवतात्वं
निवर्तते । तेनाभिलाषे नान्दीमुख पितरित्यादिकं प्रयोज्यम् ।
मन्त्रेष्वपि, ‘भावह नान्दीमुखान् पितॄन्’—इति ‘एत नान्दी-
मुखाः पितरः’—इति चैवमादिकं प्रयुज्यते । न चागन्तुकाना-
मन्तेऽभिनिवेशः,—इति न्यायात् पित्रादिनाम्नः परतीनान्दी
मुखपदमुल्लेखनीयमिति बाध्यम् । प्राक्ततदेवतात्वाधेनाधामीषां
देवतात्वेनागन्तुकत्वाभावात् । नान्दीमुखाः पितरः,—इति सूत्रो
पात्तक्रमस्यान्यथाकरणस्यानुचितत्वाच्च ।

ननु, अत्रय्योदकदाने स्वधावाचने च विशिष्य नान्दी-
मुखपदोपादानादितरत्र नान्दीमुखपदोलेखो नास्ति—इति
गम्यते । अन्यथा द्वयोर्विशिष्योपादानमनर्थाकं स्यात् । नैष
दोषः । तस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः । कथम् ? वैकृतः खल्वसौ
विशिष्योपदेशोऽस्यस्यस्थाने,—इति अत्र तावदेतत् वक्तव्यमेव ।
उच्यते तर्ह्येव, स्वधावाचने च ‘नान्दीमुखेभ्यः’—इत्यनर्थक
वचनम् ; नन्वस्यादेव वचनात् नान्दीमुखानां पितॄणां देवता-
त्वमनुमास्यते । उच्यते । स्वधावाचने यद्येतत् न पुन-
रुच्येत, -न तत्र नान्दीमुखपदस्योलेखोभवेत् । किं कारणम् ?

नान्दीमुखपदस्य खल्ववचने, “पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपिता-
महेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो बृहप्रमापामहेभ्यश्च स्वाहो-
यताम्”—इत्येतावन्मात्रं ततोच्येत । सोऽयं वैकृतोविशेषोपदेशः
स्यात् । तत्कथं नान्दीमुखपदमधिकं तत्र प्रयोच्यते । आनुमानिकं
खल्वेतत् प्रयुयुचितम् । प्रत्यक्षोपदेशः । एतस्मात् कारणात्
इयोर्विशेषोपदेशोऽर्जवानेव भवति, न त्वनर्थकः ।

अथापि स्यात्,—‘आवह पितृन्’—इति, ‘एत पितरः’—
इति चैवमादिकमपि प्रत्यक्षमुपदिश्यते । कथं तद्वानुमानिकस्य
नान्दीमुखपदस्य प्रयोगः ? नायं दोषः । पार्वत्ये हि तत्
प्रत्यक्षमुपदिश्यते, न स्वाभ्युदयिके । चोदकः खल्वत्र तत्
प्रापयति । तस्मात् तदप्यानुमानिकमेव,—इति न किञ्चि-
दनुचितम् ।

सूत्रद्वयं येतत्,—‘नान्दीमुखः पितरः’,—इति, ‘प्रौढान्ता-
मित्यक्षयस्यानि’—इति च । तत्रापि, ‘नान्दीमुखः पितरः’—
इति इयौ गतिः स्यात् ;—नान्दीमुखानां वा पितृत्वम्, पितृणां
वा नान्दीमुखत्वमनेन सूत्रेणोच्यते,—इति । तत्र, प्रथमस्तावत्
पक्षो न सम्भवति । कुतः ? यतो नो खल्वपि ज्ञायते,—
कस्मिं नान्दीमुखानाम् ? इति । यदि नैव ज्ञायते, कथं
तदनूय विशेषस्य विधिर्भविष्यति । अथ, तदपि विधास्यमि,
भेदस्य तर्हि वाक्यम् । अन्यत् खलु रूपस्य विधीयमानस्य,
अन्यधानूयमानस्य स्यात् । अथ मन्त्रे,—तन्वान्तरमिद्वान्
नान्दीमुखाननूय पितृत्वमसीया विधास्यते,—इति । तदपि

नास्ति । कस्मात् ? अन्यशास्त्रसङ्घेत्तस्यान्यत्रानुपयोगात् ।
स्वशास्त्रविरोधश्चैवमापत्स्यते । तच्च वक्ष्याम ।

विधिविहितं पितृत्वमपि किमिहामिमेयते, तदपि वक्तव्यम् ।
तच्च यदि प्राप्तपितृत्वोक्तत्वं, यदि वा परम्परया जनकत्वम्,
सम्ययापि प्रज्ञातमेव तदिति न पुनर्विधातव्यं भवति ।
पितृणामिव आहोद्देश्यत्वं विधीयते,—इति चेत्, नैया साध्वी
कल्पना भवति । लक्षणाशब्दं स्वन्वेवमसौ स्यात् । श्रुति
लक्षणाविषये च श्रुतिर्व्यायसीत्याशङ्कते । विधी च न पर
शब्दार्थस्तान्त्रिकानामनुमतः । तस्मात् पारिशेष्यात् चोदक
प्राप्तान् पितृननुद्य तेषां विशेषीनान्दीमुखत्वमनेन विधीयते,—
इति वक्तव्यं भवति । तदेव नान्दीमुखविशेषणवत्स्य पितरश्च
देवताभवन्ति,—इति न किमपि विरोक्ष्यते । कथं पराचीन
सुद्दिग्धं प्राचीनस्य विधिरिति चेत् । किं क्रियता, यत्र
प्राचीनसुद्दिग्धं पराचीनस्य विधिर्न सम्भवति । न चैवमत्रैव
किञ्चन भवति । ‘मधुरं सुधावदधरं’—इत्यादौ बहुत्र
तदुपलभ्यात् । किं भवति प्रयोजनं व्यत्यस्योपदेशस्य ? नान्दी
सुखपदस्य पित्रादिपदात् पूर्व प्रयोगप्रज्ञापनमिति ब्रूमः ।
तस्मात् —‘नान्दीमुखः, पितरः’—इत्यनेन हृदप्रपितामहा
दीनामत्र देवतात्वम्, स्वधावचने पित्रादिपदमेव हृदप्रपिता
महादिवोधकम् —इत्यमङ्गतं वचनम् । ‘पितृभ्यः पिता
मह्यभ्यः’—इत्यादिष्यटार्थपराणां वाक्यानामन्वयपरत्वमर्थनस्या
नुचितत्वाच्च । तथा कात्यायनः ।

“स्रपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकथ्येसु ।

पिण्डानोदहनात्तेषां तस्यामात्रे तु तत्क्रमात्” ॥

इति ‘स्रपितृभ्यः’—इति ब्रुवाणः पितादीनामेवात्र देवतात्वं
ज्ञापयति । “स्वपदस्य प्रपितामह पित्रादिव्यावर्त्तकतयैव मार्त्य-
कत्वात्”—इति नारायणोपाध्यायाः । यत्पुनर्ब्रह्मपुराणीयं
वचनम्,—

“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयोह्यनृमुखास्ते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥

तैभ्यः पूर्वतराये च प्रजावन्तः सुखीचिताः ।

ते तु नान्दीमुखाः, नान्दी—ममृत्तिरिति कथ्यते ॥

कर्मण्ययाभ्युदयिके मङ्गल्यवति गोमने ।

जन्मन्ययोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ॥

पितृन् नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम्” ।

इति । यच्च मार्कण्डेयपुराणस्य,—

“ये स्युः पितामहादूर्ध्वे ॥ स्युर्नान्दीमुखाइति” ।

इति । तदुभयमपि तत्तदुक्तप्रयोगविषयम् । अक्षय्याश्रविरोधेनै-
तद्विषयत्वासम्भवात् । अन्योस्तत्तत्प्रयोगविषयत्वादेव,—एकत्र

प्रपितामहादूर्ध्वानाम्, अन्यत्र प्रपितामहमारभ्य नान्दीमुखमंत्रा-
विधानमुपपद्यते । तदनेन,—

“हृदमुख्यासु पितरोद्विद्यादेषु मुञ्जते” ।

इति स्मृतिरपि व्याख्याता । अस्मादचनात्,—पित्रादिव्येव हृद-
गम्यप्रयोगः,—इत्यहदयव्याहृतम् । न ह्यत्र पित्रादीनां हृदसंज्ञा

विधीयते । हृदमुल्यांसु पितृननूद्य भोक्तृत्वं तेषामुच्यते,—इति ।
अनयैव दिशा—

“नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्व्वकम् ।

वाक्यमुच्चारयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्व्वकम्” ॥

इति हृदवशिष्टादिवचनान्यपि व्याख्येयानि । रघुनन्दनस्त्वेतद-
नालोचयन्नाह,—‘नान्दीमुखे पुत्रादिसृष्टीनामादिभूते विवाहे ।
चस्त्यर्थः—अन्यत्रप्राप्तपित्रादिक्रमव्यवच्छेदाय’—इति । तदर्थो-
यम् । हेमाद्रिस्तु,—

देहात् प्राप्त इति चेन्न, उपदेशेनातिदेगवाधात्—इति कल्पतरुः ।
 “युक्तश्चेतत् । पित्रादीनां त्रयाणामपि विद्यमानत्वात् चतुर्थादयः
 प्रजावन्तः, चतुर्थादिसन्निहितत्वेन पित्रादित्रयाणां तद्विषयदुःख-
 भाजनत्वेन सन्निहितमरणधर्मकत्वाच्चायुसुखत्वम्”—इति भट्ट-
 पारिजातः । शूलपाणिस्तु, यदा त्रयः प्रव्रजिताः पतिता वा
 मृतास्तदा ब्रह्मपुरणीयवचनमित्याह । तदपि न सुन्दरम् ।
 तदानीं हृदप्रपितामहादीनां प्रजावत्त्वाभावात् ।

“ब्राह्मणादिहृते ताते पतिते सन्नवर्जिते ।

शुक्लमात्रं मृते देयं येभ्यएव ददात्यमी” ।

इति ऋद्धोगपरिशिष्टवचनेन तस्मिन्नेतेषां पार्ष्वणादिसकलश्राद्धा-
 ईतया आभ्युदयिकमात्रगोचरोवचनारम्भश्च न पुनराश्रयेनोप-
 पद्यते ।

एवमायत्पर्यवसिता पूर्वसूत्रवर्णना । ‘प्रीयन्तामित्यक्षय-
 स्थाने’—इति चोत्तरसूत्रे ‘प्रीयन्तामित्यस्य साक्षाद्व्रतया तत्र
 “नान्दीमुखः पितरः”—इत्ययमेव परिपूरणमसंयोज्योक्त्यो-
 भवति । तस्मात्, तस्मानुपपन्नः कर्त्तव्यः । तथाचोक्तम् । “अनु-
 पपन्नोवाक्यसमाप्तिः सर्वेषु मुख्ययोगित्वात्”—इति । तेन,
 ‘नान्दीमुखः पितरः प्रीयन्ताम्’—इति पूर्वाक्तएवमन्तो-
 भवति ॥ ८ ॥

देवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पिता-

विधीयते । हृदमुत्थासु पितृननूद्य भोक्तृत्वं तेषामुच्यते,—इति ।
अनयैव दिगा—

“नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्व्वकम् ।

वाक्यमुच्चारयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्व्वकम्” ॥

इति हृदयशिष्टादिष्वन्यपि व्याख्येयानि । रघुनन्दनस्तेतद
नानोचयब्राह्म,—‘नान्दीमुखे पुत्रादिमृद्धीनामादिभूते विवाहे ।
चतुर्वर्ध’—अथवाप्राप्तपित्रादिक्रमव्यवच्छेदाय’—इति । तदयमे
यम् । हेमाद्रिस्तु,—

ऋशुरुत्तरार्थः । सोऽथ चोदकप्राप्तस्वधानिषेधः । किं पुनरथ
त्यागवाक्यादौ प्रयोक्तव्यं भवति ? 'स्वाहा'—इति श्रुम् । कथम् ?
स्वाहोच्यतामित्यत्र स्वधापदस्थानि स्वाहापददर्शनात् स्वधानिषेधे
सर्वत्रैव स्वाहेत्येतदागच्छति हृदयम् । आगच्छति चेत्, न तरा-
सुत्स्नदृश्यम् । स्वाहाशब्दः स्वस्वमी स्वधाशब्दस्थाने प्रयुक्तः सर्व-
तत्प्रयोजनमभिनिर्वर्त्तयति । अभिनिर्वर्त्तयति चेत्, नृनमन्य-
भाष्यभिनिर्वर्त्तयिष्यति । न च शब्दान्तरप्रयोगे प्रमाणं
पण्यामः । एतुनन्दनस्येतदनालोच्य, श्राद्धे स्वाहाशब्दप्रयोगे
प्रमाणं नास्ति,—इत्याह । । यदपि,—

‘सदा परिचरिद्भक्त्या पितृनप्यथ देववत्’ ।

इति ऋन्द्ोगपरिशिष्टवचनात् देवपत्नीय नमएवायाति,—इत्यु-
क्तम् । तदप्ययुक्तम् । देववत्परिचरणमात्राभिधानेन मन्त्रस्य तदी-
यस्याप्राप्तेः । इतरथा आवाहनादावप्यत्र देवपत्नीयैव मन्त्रः
स्यात् । न चैवमिष्यते । अतएव,—

“निपातो न हि सव्यस्य आनुगोविद्यते क्वचित्” ।

इति पूर्वार्द्धेन सव्यजानुपातनिषेधाद्दक्षिणजानुपातादिकमुत्तरा-
र्द्धेनाभिधत्ते । अपि च । एवमपि,—

“स्वाहाकारवषट्कारममस्तारादिवीकसाम्” ।

इति ऋन्द्ोगपरिशिष्टेन देवे स्वाहाकारस्योपदेशाभित्यवत्तत्रि-
पेधानुपपत्तिः स्यात् । तस्मात् उक्तयुक्ते स्वाहाशब्दएव प्रयोक्तव्यो-
भवति । उभयमपि स्वस्वेवमनुष्यहीयते । तेन, ये चात्र त्वामनु-
याय त्वमनु तस्मै ते स्वाहा—इति वक्तव्यम् । एव ‘पृक्त-

महेभ्यः प्रपितामहेभ्योमातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्योवृद्ध-
प्रमातामहेभ्यश्च स्वाहोच्यताम् ॥ ९ ॥

अनुराधायः । दैवे वाचयित्वा,—इत्यत्र, किम् ?—इत्या-
काङ्क्षायां पूर्वोक्तमनुपञ्चनीयम् । तेन, इदानीं नान्दीमुखः
पितरं प्रीयन्तामिति दैवे वाचयेत् । प्रीयन्तामित्युत्तरम् । अथ,
'स्वाहा वाचयित्वे'—इति पृच्छति । वाचयतामित्युक्ते, नान्दी-
मुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहोच्यतामित्यादिकं वदेत् । ते च, असु
स्वाहा,—इति प्रत्येकं ब्रूयुः ।

स खल्वयं ग्रन्थएवमेव महायज्ञःप्रभृतिभिः पठितोऽप्याख्या-
तय । अन्ये पुनरन्यथेवं ग्रन्थं पठन्ति,—नान्दीमुखः पितरः,—
इत्यादिम् । “नान्दीमुखः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाच-
यित्वा, नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्योमाता-
महेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्ताम्” इति ।
तेषां नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः प्रीयन्तामित्यादिवत्, प्रीयन्तां वाच-
यित्वे,—इति, असु प्रीयन्ताम्,—इति च, न किमपि समर्थेति,
—इति द्रष्टव्यम् । रघुनन्दनसु 'प्रीयन्तां वाचयित्वे,—इति,
नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः प्रीयन्ताम्—इति चैवमादिकं प्रयोग-
मभ्युपगच्छन्नपि, असु स्वर्धेतिवत् असु प्रीयन्तामिति प्रत्युत्तरं
नाभ्युपगच्छति, किन्तु प्रीयन्तामित्वेतावन्मात्रम् । तदत्र भगवन्तो-
भूमिदेवाः प्रमाणम् ॥ ९ ॥

न स्वधां प्रयुञ्जीत ॥ १० ॥

नास्ति । तस्मात्, तदुक्तमाहपूजावत् तदुक्तपिण्डद्वयमध्यस्माक
न भवति । तथा भविष्ये ।

“पिण्डनिर्व्वपणं कुर्यान्नवा कुर्याद्विचक्षणः ।

वृद्धियाहे महावाही । कुलधर्मायवेत्य तु” ॥

इति । “पिण्डनिर्व्वपणमित्युपलक्षणम्, अतीत्यकुले यावती
इतिकर्तव्यता वृद्धियाहे तावत्वेव कर्त्तव्या नाधिका”—इति
मदनपारिजातः । गोभिलादयः खल्वस्माकं कुलधर्मोपदेग
श्रवः,—इत्यवोचाम । गोडासु प्रत्येकमर्घ्यपात्रादिकं निश्चितं
युग्मं पिण्डादिकञ्च किञ्चिदयुग्ममित्यर्द्धजरतीयं कुर्व्वन्ति ॥ १० ॥

एवमावत् सर्व्वीऽपि श्राद्धविधिरभिहितः । तत्र विशेषाभि-
धिक्षयोत्तरोग्रस्य प्रवर्त्तते,—

श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्व्वीत ॥ ११ ॥

अथा,—

“प्रत्ययो धर्मकार्य्येषु सृदा यत्वेत्युदाह्रता” ।

इत्युक्तलक्षणा । तथा अन्वितोयुक्तः सन् श्राद्धं कुर्व्वीत । न
लोकाचारमात्रबुद्ध्या । न च नास्तिक्यमाश्रित्य न कुर्व्वीत ।
अस्मिन् च ।

“उच्छास्त्रवर्त्तिनो ये च पापोपहतबुद्धयः ।

नास्तिक्यभाष्यमाश्रित्य कर्ममनोपव्यवस्थिताः ॥

न तत्र वीरा जायन्ते नारीणा न शतायुयः ।

न च श्रेयोऽधिगच्छन्ति यत्र श्राद्धं विवर्त्तितम् ॥

स्वधया'—इत्यत्र, 'पुक्तः स्वाहया'—इति, 'स्वधाः स्व'—इत्यत्र, 'स्वाहा स्व'—इति चोक्तनीयम् ।

“स्वधयेति पदस्थाने पुष्पागण्डं वदेदिह” ।

इति बभ्रुचकारिका तु तस्मात्परम् । तेषामेव गृह्यपरिग्रहे 'पुक्तः पुष्पा'—इति पठितत्वात् ।

तदत्र, ब्राह्मणानामेव युग्मत्वोपदेशात् अर्घ्यपिण्डादीनां न युग्मत्वम् । प्रकृतौ ब्राह्मणबहुत्वैक्येकस्यार्घ्यस्य दर्शनात् । यत्तु,—

‘एक नाम्ना पर तूष्णीं दद्यात् पिण्डान् पृथक् पृथक्’ ।

इति चतुर्विंशतिमतवचनम् । तदस्ययोग्यतिरिक्तविषयम् । न चेदेवम्,—

“तिस्रः पूज्याः पितुः पत्ने तिस्रोमातामहे तथा ।

इत्येतामातरः प्रोक्ताः पित्रमातृवसाऽष्टमी ॥

ब्राह्मण्याद्यास्तथा सप्त दुर्गाचैत्रगणाधिपान्” ।

इति तदुक्तमातरोपस्थाक भवेयुः । न त्वेवमित्यती । अस्माकन्तु,—

“गौरो यन्ना गची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरोनीकमातरः ॥

धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

गणेशनाधिकास्तेता हरी पूज्याश्चतुर्दश” ॥

इति कात्यायनोक्ताएव मातरः पूजितव्याभवन्ति । एतद्विदामेष्वमृतचण्डपरिग्रहोक्तानां मातृणां पूजनं वदन्ति । तदेतद्वचनं परिग्रहप्रत्ययेषु दृश्यते । मदनपारिजातादामपि कात्यायनोक्तमिति शब्देभ्यैतन्निश्चितम् । परन्तु, ‘गणेशनाधिकाः’—इत्यहं तत्र

गतं सम्बन्धः । 'इति श्रुतेरिति श्रुतेः'—इति द्विवचनमादरा-
र्थम् । 'इति' करणं प्रकरणसमाप्त्यर्थम् । केचित् द्विवचनमिति-
कारश्च न पठन्ति ।

आभ्यां सूत्राभ्यां कृष्णपत्तनिमित्तं श्राद्धमयश्च कर्त्तव्यम्,—
इत्युक्तं भवति ॥ १३ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तमिश्रान्तर्वागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यस्य कृते श्राद्धकल्पभाष्ये
चतुर्थी खण्डिका समाप्ता ॥

न सन्ति पितर्येति कृत्वा मनसि योनर ।
 आह न कुर्वते तत्र तस्य रक्त पिबन्ति ते ॥
 कर्णलोपात् स भूढात्मा नरके पण्ये चिरम् ।
 लोकगर्हा भवेत्तस्य नास्ति कथपथसययात् ॥
 तस्मादिधेरवष्टम्भात् कर्तव्यस्वीर्द्धदेहिकम् ।
 प्रेतानामुपकारार्थमात्मनोऽभ्युदयाय च' ॥

इति । एव वा —

अहा भाकाहेत्यनर्यान्तरम् । यदैव आह कर्तुमाकाहेदिति,
 तदैव आह कुर्वीति । तथा च याज्ञवल्का ।

‘अमावस्याऽष्टका वृषि कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।
 द्रव्य ब्राह्मणमन्यत्तिर्विपुवक्षूर्यमक्रम ॥
 व्यतीपातो गजच्छाया यज्ञे चन्द्रसूर्ययो ।
 आह प्रतिवृत्तिश्चैव आहकाला प्रकीर्तिता ’ ॥

इति ॥ ११ ॥

शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेत् ॥ १२ ॥

शाकेनापि आह कुर्वीति । अपिकारात् जघन्योऽयं कल्प ।
 तदैवमपि कुर्वीति, न पुनरपरपक्ष कृष्णपक्षमतिक्रामेत् ॥ १२ ॥

कृतएतत् १

मामि मासि वोऽग्नमिति श्रुतेरिति श्रुतेरिति ॥ १३ ॥

हे पितर । मामि मासि वोयुष्माकमग्नम्—इति पितॄन् प्रति
 प्रशान्तकामिरियम् । इति श्रुते नापरपक्षमतिक्रामेत्—इति

गतेन सम्बन्धः । 'इति श्रुतेरिति श्रुते,'—इति द्विर्वचनमादरा-
यम् । 'इति' करणं प्रकरणसमाप्त्यर्थम् । केचित् द्विर्वचनमिति-
कारश्च न पठन्ति ।

आभ्यां सूत्राभ्यां लृणपक्षनिमित्तं श्रावमवश्यं कर्त्तव्यम्,—
इत्युक्तं भवति ॥ १३ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
क्षजयौचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यस्य कृतौ श्रावकल्पभाष्ये
चतुर्थी खण्डिका समाप्ता ॥

श्राद्धकल्पः ।

पञ्चमी खण्डिका ।

अथ धर्माः ॥ १ ॥

अथेदानीमस्मिन् कर्मणि यजमानस्य भोक्तुश्च यथासम्भव धर्मा-
नियमाः, वर्तयन्ते,—इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

तदहस्तत्परः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्य-
वादी स्यात् ॥ २ ॥

यस्मिन्नहनि आह भवति, तदहस्तास्मिन्नहनि । तत्परः तदाचरण
चतुर । शुचि वाह्याभ्यन्तरशौचवान् । वाह्य शौच स्नानादि,
आभ्यन्तर मनःप्रसादादि । अक्रोधन—यः क्रोधं करोति, स
क्रोधनः, स न भवतीत्यक्रोधनः । अत्वरितः,—त्वं सज्जाता यस्य
सोऽयं त्वरितः, स न भवतीत्यत्वरितः । अप्रमत्तः प्रमादरहितः ।
प्रमादोऽनवधानतत्त्वनयान्तरम् । सत्यवादी,—सत्यं वदितुं शीलं
यस्य, स भवति । 'स्यात्,—इति सर्व्वत्र सबन्धनीयम् ॥ २ ॥

अध्वमैथुनश्रमस्वाध्यायान् वर्ज्जयेत् ॥ ३ ॥

तदहस्तित्वेव । अध्वनोवर्जनमध्वगमनाभावः । स्वाध्यायोवेदाध्यय-
नम् ॥ ३ ॥

आवाहनादिवर्जं वाग्यतः ॥ ४ ॥

आवाहनादिप्रश्रयत्तुत्तरादीन् विहाय, वाग्यतो नियुमितवचनः ।
'स्यात्'—इति पूर्वस्मादनुवर्तते ॥ ४ ॥

ओपस्पर्शनात् ॥ ५ ॥

आठपस्पर्शनात् ओपस्पर्शनात् । उपस्पर्शेन आचमनमित्यनर्थान्तरम् । आठपस्पर्शनात् आचमनपर्यन्तम्,—“आचास्तेषूदकम्”—इत्यादिसूत्रोपात्तब्राह्मणाचमनपर्यन्तमित्येतत् । ‘वाग्यतोपस्पर्शनात्’—इति सूत्रपाठे विसर्गलोपे सन्धिरारोपद्रष्टव्यः ।

ते खल्वमी नियमाभोक्तुरपि भवन्ति । अविशेषेषामिधानात् । कात्यायनोऽप्येतत् सर्वमुपदिश्य, “आमन्विताद्यैवम्”—इति सूत्रयन्नेतदेवाह ॥ ५ ॥

अपिचात्रोदाहरन्ति ॥ ६ ॥

अपिचात्रैतस्मिन् कस्मैश्चि ब्राह्मणप्रसङ्गासुखेन कतिचिन्नोक्तृधर्माशुदाहरत्याचार्याः ॥ ६ ॥

यश्च व्याकुरुते शब्दान्, यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ।

सामस्वरविधिज्ञश्च पंक्तिपावनपावनाः,—इति ॥७॥

यः शब्दान् व्याकुरुते स वैयकरणः, यदाध्वर यज्ञं मीमांसते सोऽयं मीमांसकः, मास्रः स्तराणां—कृष्टादीनां विधिं योजयामासि स सामस्वरविधिज्ञः । मास्रा विधिज्ञः, स्तराणां च वैदिकानां भाषिकादीनां विधिज्ञ इति वा व्याख्येयम् । सामानि स्तरान्

विधीय यो जानाति स वा भण्यते । ते खल्विमे पङ्क्ति
पावनपावनाः । ये खल्वपात्रोपहृतां पङ्क्तिं पुनन्ति तदमे
पङ्क्तिपावनाभण्यन्ते । स्मरन्ति च ।

“अपात्रोपहृता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्हिजोत्तमैः ।

तान् निबोधत कार्त्स्न्येन ब्राह्मणान् पङ्क्तिपावनान्” ॥
इति । ये पुनस्तानपि पङ्क्तिपावनान् पुनन्ति, ते खल्विमे पङ्क्ति
पावनपावनाच्यन्ते । ‘इति’ उदाहरणीतिगतेन सबन्धः ॥ ७ ॥

वागीश्वरोयाज्ञिकश्च पङ्क्तिपावनपावनः,—इति
च ॥ ८ ॥

वाचामीश्वरः—संस्कृता वाच यः प्रयुङ्क्ते सङ्ग्रहामिमेयते । तस्याः
प्रयोगे ह्यभ्युदयमामनन्ति । “एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यक्ज्ञात
स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति”—इति । ‘यश्च व्याकुर्वते शब्दान्’—
इत्यत्र ज्ञानमात्रं विवक्षितम् । तदपि खल्वभ्युदयहेतुरितिदशो-
रुपादानम् । एतद्वा वचने ज्ञानमात्रमभिप्रेत्य, प्रयोगश्चाभि-
प्रेत्यान्यद्वर्णनीयम् । अथवा । ‘यश्च’ व्याकुर्वते शब्दान्,—इति
वैयाकरणपरं वचनम् । यस्त्ववैयाकरणोऽपि संस्कृतां वाच
जानाति प्रयुङ्क्ते वा, सोऽयं वागीश्वरः । प्रवक्तृमेवादा मात्रं
पुनरुक्तिगद्वा करणीया । याज्ञिकोर्यज्ञानुष्ठाता । नमस्य
पङ्क्तिपावनपावन इति पूर्वपदर्थः । ‘इति च’ उदाहरणीति
गतेनाभिसंबन्धः । केचिदेतत् सूत्रं न पठन्ति । महायज्ञप्रभृति
भिर्न पठितं व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

नियोज्यानामभावेऽप्येकं वेदविदं षड्क्तिमूर्धनि
नियुञ्ज्यात् काममितरान् ॥ ९ ॥

ये ब्राह्मणा आह्वे नियोज्यतयाऽभिहित्वा, यावद्विर्वाह्यः
प्रयोजनं यदि तावन्तस्तथाविधानं प्राप्यन्ते, तदाऽपि वेदविदमेक
ब्राह्मणं षड्क्तेर्मूर्धनि प्रधानस्थाने नियुञ्ज्यात् । इच्छया
पुनरवेदविदोऽपि तस्यामेव षड्क्तो नियुञ्ज्यात् । सोऽयं आह
कर्तुं धर्मः ॥ ९ ॥

कस्मात्पुनः कारणादेकं वेदविदं नियुज्यादवेदविदोऽपि
नियुञ्ज्यादित्युच्यते ?

“यावतोऽसते प्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।

तावतोऽसते प्रेत्य दीपशूलर्चयोऽङ्गान्” ॥

इति तत्रभवन्तो मन्वाद्यस्वमीषा भोजने दीपमुदाहरन्ति ।
उच्यते,—

अवेदविद्विराक्रान्ताः पंक्तिं योजनमायताम् ।
पुनरिति वेदविदोऽकोनियुक्तः पंक्तिमूर्धनि नियुक्तः
पंक्तिमूर्धनि ॥ १० ॥

वेदविदोऽन भवन्तीत्यवेदविदः । हि यस्मात् अवेदविद्विराक्रान्ता
योजनविस्तृतामपि षड्क्तिं, षड्क्तिमूर्धनि नियुक्त एको वेदवित्-
पुनरिति । एतस्मात् कारणात् एकं वेदविदं षड्क्तिमूर्धनि
नियुज्य काममितरान् नियुञ्ज्यात् । मन्वादीनान्तु दीपपचन

वेदविद' सभवे बोद्धव्यम् । मतमेदो वा । वस्तुतस्तु मन्वादिभि
 भोक्तुर्दोषोऽभिहितो न दातु, दातुस्त्वय धर्म आचार्येणानुशिष्ट
 इत्यदोष । द्विचन प्रकरणसमाख्यमादरार्थञ्च ॥ १० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्याम्बज
 श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यस्य कृतौ आहकल्पभाष्ये पद्ममी
 खण्डिका समाप्ता ।

श्राद्धकल्पः ।

—••—

षष्ठी खण्डिका ।

—••—

अथ तृप्तिः ॥ १ ॥

वक्ष्यामः,—इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

तत्र हविर्विशेषात् तृप्तिविशेषमाह,—

ग्राम्याभिरोपधीभिर्मांसं तृप्तिः ॥ २ ॥

ग्राम्याभिर्ग्रामि भवाभिः । ओपधीभिः,—

“व्रीहयः शालयोमुद्गागोधूमा. सर्पपास्तिलाः ।

यवाद्यौषधयः सप्त विषदोघ्नन्ति धारिताः” ॥

इत्युक्तलक्षणाभिः, फलपाकान्ताभिर्वा, मांस व्याप्य पितृणा तृप्ति-
र्भवति । तन्त्रान्तरे ग्राम्यतिलनिषेधोऽस्मद्व्यतिरिक्तविषयः ॥ २ ॥

तदलाभे आरण्याभिः ॥ ३ ॥

तासां ग्राम्याणामोपधीनामनाभि, आरण्याभिरोपधीभि, ‘मांसं
तृप्ति’,—इत्यनुपपद्यते । अनुकल्पोऽयम् ॥ ३ ॥

मूलफलैरङ्घ्रिवा ॥ ४ ॥

मांस तृप्ति,—इत्यनुवर्तते । मूलै,—

“कशेरुः कोविदारश्च तालकन्दं तथा विसम् ।

तुमानं शतकन्दश्च कल्लारं शीतकन्दकम्” ॥

इत्यादिभिर्बहुलं तन्वान्तरेषूपदिष्टैः । फलैः,—

“विष्णामलकसृङ्गीकापनसाम्नातदाङ्गिमम् ।

भक्ष्यं यानेरताक्षोटं खर्जूरान्नफलानि च” ॥

इत्येवमादिभिस्तन्वान्तरोक्तैरेव । अङ्गिर्जलेन वा । अयमप्यनुकूलः
एव । तथा च ब्राह्मणपुराणि ।

“पयोमूलफलैः शाकैः कृष्णपत्रे च सर्व्वदा ।

पराधीनः प्रवासी च निर्धनोवाऽपि मानवः ।

मनसा भावशुद्धेन शब्दे दद्यात्तिलोदकम्” ॥

इति । अपरे पुनरेतदपि हास्यवक्ष्यमाणेनोत्तरशब्देन मूलादीनां
ग्रहणं वर्णयन्तीभाष्यन्ते,—‘मूलादयोऽपि पदार्थाः सङ्घिवावेन
तर्पयन्ति,—इति ॥ ४ ॥

सङ्घाम्नेनोत्तरास्तर्पयन्ति ॥ ५ ॥

उत्तराः—वक्ष्यमाणान्धागादयः पदार्थाः, अन्नेन सहिताः मत्त-
सृप्तिं जनयन्ति, न केवलाः ॥ ५ ॥

तस्मिन् उत्तराः पदार्था अभिधीयन्ते,—आखण्डिकापरि-
ममाप्तेः,—

छागोस्त्रमेया आलभ्याः ॥ ६ ॥

उत्तरोष्ठपोषणीयवर्तुल्यनयान्तरम् । प्रमिदावन्वी । ते चस्त्रिमे

आगोस्रमेपापालभ्याः सन्तस्तर्पयन्ति, न त्वन्यथा । आलभया
मीपा गृह्योक्तविधिना करणीयः ॥ ६ ॥

शेषाणि क्रीत्वा लब्ध्वा वा स्वयंमृतानां वा ऽऽहृत्य
पचेत् ॥ ७ ॥

शेषाणि छागादिभ्योऽन्यानि वक्ष्यमाणानि सामानीत्यर्थः । “शेषा
पीतरेषाम्”—इति पाठे, शेषाणि छागादिभ्योऽन्यानि, इतरेषा
मत्स्यादीनां मांसानि,—इति पूर्वोक्तएवार्थः । इतरेषा क्रीत्वा
लब्ध्वा वा,—इति वा वर्णनीयम् । यदा कृत्यनाभाभ्यां मन्त्रं,
तदा ‘इतरेषाम्’—इति संबन्धलक्षणा पट्टी । तानि शुश्रूषितानि
मांसानि कुतश्चित् क्रीत्वा वा, लब्ध्वा वा, अथ वा स्वयंमृतानामा
हृत्य, पचेत्,—गृह्योक्तप्रकारेण चरुपाकविधिना ॥ ७ ॥
अयेदानीं येन पदार्थेन यावन्तं कालं पितरस्तृप्यन्ति, तदुच्यते,—

मांसद्वयं मत्स्यैः ॥ ८ ॥

मत्स्यैः पाठीनादिभिर्मांसद्वयं पितॄणां हृतिर्भवति ॥ ८ ॥

मांसत्रयं हरिणेन मृगमांसेन ॥ ९ ॥

मृगः पशुरित्यनयोर्नान्तरम् । मृगस्य पशोर्मांसेन मांसत्रयं हृतिः ।
तदेव माम् विगिनष्टि । हरिणेन हरिणसबन्धिना पशुमांसेन ।
‘हरिणमृगमांसेन’,—इति पाठेऽपि, मामान्यवचनोऽमृगशब्दो-
विशेषवाचिना हरिणशब्देन विगिष्यते,—इति मएवार्थोभवति ॥ ९ ॥

चतुरः शाकुनेन ॥ १० ॥

चतुरोमासान् ढत्तिः शाकुनेन भासेन । शकुनः पक्षीत्यनर्थान्ति
रम् । स च कपिञ्जललावकादिः ॥ १० ॥

पञ्च रौरवेण ॥ ११ ॥

रौरवेण भासेन पञ्च मासान् ढत्तिः । एवमुत्तरत्रापि । शर्मन्मृग-
विशेषः ॥ ११ ॥

षट् छागेन ॥ १२ ॥

ढत्तिः । सोऽयं छाग आलभ्यः ॥ १२ ॥

सप्त कौर्मेण ॥ १३ ॥

ढत्तिरित्येव ॥ १३ ॥

अष्टौ वाराहिण ॥ १४ ॥

ढत्तिः ॥ १४ ॥

नव मेषमांसेन ॥ १५ ॥

स षड्वयं मेषपालभ्योदीदव्यः ॥ १५ ॥

दश माहिषेण ॥ १६ ॥

मामेन,—इत्येव ॥ १६ ॥

एकादश पार्षतेन ॥ १७ ॥

पुपतीमृगविशेषः ॥ १७ ॥

संवत्सरन्तु गव्येन पयसा ॥ १८ ॥

ढत्तिः ॥ १८ ॥

पायसेन वा ॥ १६ ॥

संवत्सरं तृप्तिः । वाशब्दयशब्दार्थः समुच्चये ॥ १८ ॥

वार्द्धीणसस्य मांसिन द्वादशवर्षाणि ॥ २० ॥

तृप्तिरित्येव । वार्द्धीणसस्य,—

“त्रिपिबन्निन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।

वार्द्धीणसन्तु तं प्राङ्गुर्यान्निष्काः पितृकर्मणि ॥

सप्तश्रीवीरक्तशिराः श्वेतपक्षोविचङ्गमः ।

स वै वार्द्धीणसः प्रोक्तइत्येषा नैगमी श्रुतिः” ॥

इत्युक्तसप्तमः । जरतृच्छागइति मेधातिथिः ॥ २० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशमहाचार्यात्मज-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारमहाचार्यस्य सप्तौ थादकल्पभाष्ये षष्ठी
खण्डिका समाप्ता ॥

श्रावकल्पः ।

—*—

सप्तमी खण्डिका ।

अथाक्षय्यदशमीः ॥ १ ॥

वक्ष्यामः ॥ १ ॥

खड्गः ॥ २ ॥

खड्गप्रारब्धः पशुविशेषः । सोयमक्षय्यदशमिहेतुः पितृणाम् ।
एवमप्येऽपि ॥ २ ॥

कालशाकम् ॥ ३ ॥

प्रसिद्धमेतत् । कालशाकः,—इति पाठेऽपि भार्योभिद्यते ॥ ३ ॥

लोहितच्छागः ॥ ४ ॥

रक्तवर्णच्छागः । “च्छागोवा सर्व्वलोहितः”—इति च स्मृत्यन्त-
रम् ॥ ४ ॥

मधु ॥ ५ ॥

मधु क्षौद्रं माध्वोकमित्यनर्थान्तरम् ॥ ५ ॥

महागल्कः ॥ ६ ॥

महागल्कोमत्स्यविशेषः । स च रोहितादिरिति वाचस्पतिमित्रः ।
रोहितमत्स्यः,—इत्यपरे । तथा च वाद्यो पुराणे ।

“रोहितामिषमुत्पन्नं दत्त्वा तु स्वकुलोद्भवाः ।
अनन्तां विप्र ! यच्छन्ति त्वमिं गौरीसुतस्तथा” ॥

इति ।

“एकशल्कोऽर्धचन्द्रश्च ललाटे खड्गसंयुतः ।
शुक्लवर्णश्च योमस्योमहाशल्कः सञ्चयते” ॥

इति पुस्तक्यवचनोक्तासु युक्तः ॥ ६ ॥

वर्षासु मघाश्राद्धम् ॥ ७ ॥

ऋतुरक्षरार्थः । ‘वर्षासु श्राद्धम्’—इति पाठे, वर्षासु सर्व्वतैव
श्राद्धमक्षयत्वमिहेतुरिति मन्तव्यम् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

“उत्तराक्षयनात् श्राद्धे श्रेष्ठं स्यादक्षिणायनम् ।

चातुर्मासश्च तत्रापि प्रसूते केशवे हितम्” ॥

इति ॥ ७ ॥

हस्तिच्छायायाञ्च ॥ ८ ॥

थावमित्यनुपज्यते । हस्तिच्छाया च कुञ्जरस्य च्छाया, बहुप्रकार-
पारिभाषिक्यपि स्मृतिपूर्वदिष्टा । कुञ्जरस्य च्छाया तावत्,—

“हस्तिच्छायासु विधिवत् कर्षव्यजनबीजितम्” ।

इति भारते । पारिभाषिकी खल्वपि । प्रचेताः ।

“सूर्ये हस्तस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी ।

तिथिर्वियावणी या तु सा च्छाया कुञ्जरस्य च” ॥

इति । यमः ।

“हंसे करस्त्रिते या तु अमावस्या करान्विता ।

सा ज्ञेया कुञ्जरच्छाया इति बौधायनी श्रुतिः” ॥

इति । वायुपुराणे ।

“वनस्पतिगते सोमे या च्छाया प्रादुर्बुध्नी भवेत् ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां आहं प्रकल्पयेत्” ।

इति । ब्रह्मपुराणे ।

“मैत्रिकेयोयदा भानुं असति पर्व्वसन्धियु ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां आहं प्रकल्पयेत्” ।

इति । एवमादिकमनुसन्धेयम् ॥ ८ ॥

अपेदानीं ब्राह्मणविशेषाच्चभिधीयन्तेऽक्षयत्तिष्ठेत्तवः,—

मन्त्राध्यायिनः ॥ ९ ॥

मन्त्रब्राह्मणत्मकस्य वेदस्य मध्यात् मन्त्रभागमात्रं ये अधीयन्ते ते
मन्त्राध्यायिनः ॥ ९ ॥

पूताः ॥ १० ॥

पूताः पविताः श्रुत्युक्ताचारादिभिरित्युर्यः । अथवा । मन्त्राणा-
मध्ययनमकुर्व्वाणापि वेदप्रतापुष्ठान् ये हतवन्तः, तस्मै
पूताः ॥ १० ॥

शाखाध्यायी ॥ ११ ॥

श्रीषां शाखा मन्त्रवाचस्पतिकी योऽधीत, स शाखध्यायी-
ध्यायी ॥ ११ ॥

पङ्कवित् ॥ १२ ॥

पङ्कवानि योवेत्ति सोऽयं पङ्कवित् । तेषां मध्यादेकमपि योवेत्ति,
सोऽपि,—इति महायया । अङ्गानि च,—

‘शिक्षाकल्पोप्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषाश्चित्ति ।

छन्दसा विचित्तैश्चैव पङ्कवो वेददृश्यते’ ।

इत्युक्तान्तस्थानि ॥ १२ ॥

ज्येष्ठसामगः ॥ १३ ॥

ज्येष्ठसामान्यारण्यके गीयन्ते । तानि योगायति, सोऽयं ज्येष्ठ-
सामगः । ज्येष्ठसामग्रतः येन चीर्णं सोऽपि,—इति महा-
यया ॥ १३ ॥

अपि गायत्रीसारमात्र ॥ १४ ॥

अपिभिर्वक्रमे । गायत्रीसारमात्र,—इति व्यत्यासेन प्रयुङ्क्ते ।
गायत्रीमात्रसारोऽपि,—इत्यर्थः । स्मरन्ति च ।

“गायत्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रं सुयन्त्रितः ।

नायन्त्रितयतुर्व्वेदं सर्व्वांगी सर्व्वविक्रयी’ ।

इति । गायत्रीव्रतमात्रं सहस्रवचनापरनामधेयं येन चीर्णं, स
चैवमुच्यते ॥ १४ ॥

त्रिणाचिकेत ॥ १५ ॥

त्रिणाचिकेतोऽध्वर्युर्ग्राखाया प्रमिदः । एतद्व्रतमपि, तदयोगात्
पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेतः ॥ १५ ॥

त्रिमधुः ॥ १६ ॥

त्रिमधु अघ्न्युर्वेदभागस्तद्व्रतञ्च । तदयोगात् पुरुषोऽपि त्रि-
मधुः ॥ १६ ॥

त्रिसुपर्णः ॥ १७ ॥

सुपर्णमन्त्रास्तैत्तिरीयके प्रसिद्धाः । बहुधा वेदभागैवमुच्यते ।
तद्व्रतञ्च । तदयोगात् पुरुषोऽपि ॥ १७ ॥

पञ्चाग्निः ॥ १८ ॥

पञ्च—पवनपावनदक्षिणगार्हपत्याहवनीयाअग्नयोयस्य, अग्नौ
पञ्चाग्निः । तथा च द्दारीतः ।

“पवनः पावनमग्नेता यस्य पञ्चाग्नयोऽगृहे ।

आयं प्रातः प्रदोष्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः” ।

इति । केचिदेतत्पूर्वम्,—‘त्रिणाचिकेतः’—इत्यतः पूर्वं पठन्ति ॥ १८ ॥

ज्ञातकः ॥ १९ ॥

विद्याज्ञातकोव्रतज्ञातकोविद्याव्रतज्ञातकयेति त्रिव्रकातोऽग्न-
ध्वजोक्तः ॥ १९ ॥

मन्त्रब्राह्मणवित् ॥ २० ॥

मन्त्रब्राह्मणविक्रममपवेदवेत्ता । केचिदेतत् पूर्वम् इत्यर्थं न
पठन्ति ॥ २० ॥

धर्मज्ञः ॥ २१ ॥

धर्मज्ञाध्यायो धर्मवेत्ता वा । “धर्मज्ञोऽवशाठकः,”—इति पाठे,

‘मनुवशिष्टयाज्ञवल्क्यगीतमशास्त्राणि चर्मद्रोणशब्देनोच्यन्ते, तेषां मध्ये एकस्यापि पाठकः’—इति महायशा ॥ २१ ॥

ब्राह्मोढापुत्रश्च ॥ २२ ॥

ब्राह्मेण विवाहेन या विवाहिता स्त्री, तस्या पुत्र । अशब्दात् ब्राह्मदेयाप्रदाचादयः समुच्यन्ते । तथा च मात्स्ये पुराणि ।

“ब्राह्मदेयाऽऽत्ममन्तानो ब्राह्मदेवाप्रदायकः ।

ब्रह्मदेयापत्तिश्चैव ब्राह्मण पङ्क्तिपावनः” ।

इति । ते श्रद्धावान् बहुस्तन्तान्तरैश्चभिहितास्ततएवोप-
सम्बन्धाः ॥ २२ ॥

इति पङ्क्तिपावना ॥ २३ ॥

इत्येते मन्त्राध्यायिप्रभृतयो ब्राह्मणा पङ्क्तिपावना पङ्क्ति-
पावनपावना’—इति केचित् पठन्ति ॥ २३ ॥

श्रुतः पुनरसीया पङ्क्तिपावनत्वम् ?

आसहस्रात् पङ्क्तिं पुनातीति वचनादासहस्रात्

पङ्क्तिं पुनातीति वचनात् ॥ २४ ॥

अश्वत्थार्यः । द्विर्भवनमादरार्थं प्रकरणसमाख्यार्थश्च । “वागी-
श्वररोयाग्निश्चआसहस्रात् पङ्क्तिं पुनातीति वचनादामहस्रात्
पङ्क्तिं पुनातीति वचनात्”—इति केचित् पठन्ति ॥ २४ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशमहाचार्योक्तज-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारमहाचार्यस्य कृतौ आदिकल्पभाष्ये सप्तमी
एष्टिका समाप्ता ॥

श्राद्धकल्पः ।

—•••—

अष्टमी खण्डिका ।

—•••—

अथ काम्यानां तिथयः ॥ १ ॥

अथेदानीं काम्याना फलाना आह्वाना वा तिथयोवक्ष्यन्ते इति
सूत्रशेषः ॥ १ ॥

पुत्रोऽभिरूपः प्रतिपदि ॥ २ ॥

प्रतिपदि आहकर्तुरभिरूपोविद्वान् रमणीयोवा,—

“यत्र विद्या च वित्तञ्च सत्य धर्मः शमोदमः ।

अभिरूपः स विज्ञेयः स्वाश्रमे योष्यवस्थितः” ।

इत्युक्तमक्षणो वा, पुत्रोभवति ॥ २ ॥

द्वितीयायां स्त्रीजन्मा ॥ ३ ॥

द्वितीयाया आहं कुर्वन् पुरुषः स्त्रीजन्मा भवति । स्त्रीणा जन्म
यस्मात् सोऽयं स्त्रीजन्मा । स्यपत्यजनकइत्यर्थः ॥ ३ ॥

अश्वास्तृतीयायाम् ॥ ४ ॥

तृतीयाया आहकर्तुरश्वोभवति । केचिदग्नाइति न पठन्ति ।
तृतीयायामपि सुद्रपगवः फलमिति वदन्ति च ॥ ४ ॥

चतुर्थ्यां जुद्रपशवः ॥ ५ ॥

जुद्रपशवोऽजादयः ॥ ५ ॥

पञ्चम्यां पुत्रभागी ॥ ६ ॥

पुत्रभागी पुत्रवान् । “पुत्राः पञ्चम्याम्”—इति पाठे,
अतोऽर्थः ॥ ६ ॥

द्यूतर्द्धिः षष्ठ्याम् ॥ ७ ॥

द्यूतेन,—

“अप्राणिभिर्यत् क्रियते तत्तोके द्यूतमुच्यते” ।

इत्युत्तलनशेन, ऋद्धिर्धनोपचयः ॥ ७ ॥

कृषिः सप्तम्याम् ॥ ८ ॥

कृषिः कृष्या धनोपचयः । तथाचापस्तम्बः । “सप्तमे कृषिकृषिः”
—इति ॥ ८ ॥

अष्टम्यां वाणिज्यम् ॥ ९ ॥

पूर्ववदर्थः ॥ ९ ॥

आरोग्यं नवम्याम् ॥ १० ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम् ॥ १० ॥

दशम्यां गावः ॥ ११ ॥

इदमपि ऋज्वर्थम् ॥ ११ ॥

परिचारकाएकादश्याम् ॥ १२ ॥

चतुर्थमेव ॥ १२ ॥

द्वादश्यां धनधान्यं कुप्यं हिरण्यञ्च ॥ १३ ॥

धनपदं धान्यादिभिश्चधनपरम् । कुप्यं सुवर्णरजताभ्यामप्यत् ।
'कुप्यं रौप्यं हिरण्यञ्च'—इति केचित् पठन्ति ॥ १३ ॥

त्रातिथ्यैष्ट्याञ्च त्रयोदश्याम् ॥ १४ ॥

चतुर्दश्यां धनधान्यादिकञ्च ॥ १४ ॥

युवानस्तत्र म्रियन्ते ॥ १५ ॥

तत्र त्रयोदश्या आह कुर्वाणस्य युवानोम्रियन्ते,—इत्ययमेको-
दोषः । तदेतद्दोषसहित्युत्त्रातिथ्यैष्ट्यादिफलमर्थयमानस्तत्राधिक्रि-
यते,—इति श्लिष्यते । महायशास्वाह,—‘एतद्दोषपरिहारार्थं
पिण्डरहितमत्र आह कर्त्तव्यम्’—इति ॥ १५ ॥

शस्त्रहतस्य चतुर्दश्याम् ॥ १६ ॥

शस्त्रेण हतस्य आह चतुर्दश्या कर्त्तव्यम् । स्मरन्ति च ।

“गन्ते तु हताये वै तेषां दद्यात्तुर्दशीम्” ।

इति । फलश्चात्र शस्त्रहतस्य छत्तिरेवेति सन्तव्यम् ।

“पक्षिदगम्यताये च दंष्ट्रिष्टुङ्गिनरेहताः ।

पतनानगनप्रायेरुदन्धागनिधन्यनैः ।

मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः” ।

इत्युक्तमक्षणी वा शस्त्रहतोद्घट्यः । तथाच मरीचिः ।

“विषगस्तस्मापदाहितिर्द्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।
चतुर्दश्या क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता” ।

इति । न च,—

“गस्तविप्रहतानाञ्च नृङ्गिदद्विसरीरूपैः ।
आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव यादमेवा न कारयेत्” ।

इति आत्मसंयवचनात् गस्तादिहताना यादमेव नास्ति,—इति
वाच्यम् । बुद्धिपूर्वकस्त्यागानामेव तथात्वात् । प्रमादस्त्यागान्तु
यादमस्येव । तथाचाहिरा ।

“अथ कथित् प्रमादेन स्त्रियतेऽन्युदकादिभिः ।
अशौच तस्य कर्तव्य कर्तव्या चोदकक्रिया” ।

इति । तथा गौतम । “प्राचीनाशकमस्त्याग्निविषोदकोद्वन्धन
प्रपतनैश्चेच्छताम्”—इति । आत्मघातिनोऽपि विधेयमाह हव
गार्ग्ये ।

“हव ग्रीवस्मृतेर्लुप्त प्रत्याख्यातमिषकक्रियः ।
आत्मान घातयेदयस्तु जलाग्न्यग्ननादिभिः ।
तस्य तिराजमाशौच द्वितीये त्वस्त्रिषञ्चयः ।
तृतीये नूदक कृत्वा चतुर्थे आबमिष्यते” ।

इति । ननु,—

“ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सन्नवर्जिते ।
व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्यएव ददात्वसौ” ।

इति अश्वमेधपरिणिष्टवचनात् ब्राह्मणादिहतस्य आदानर्हत्वं

सवगम्यते । नैप दीयः । एतस्यापि बुद्धिपूर्वकविषयत्वात् ।
अथ वा । ब्राह्मणादिद्वयानां सामान्यतः श्रावकाभावेऽपि
चतुर्दशां श्रावकं वचनबलाद्भविष्यति,—इति न किञ्चिदनु-
चितम् ॥ १६ ॥

अभावस्यायां सर्व्वमित्यभावस्यायां सर्व्वमिति ॥ १७ ॥

अभावस्यायां श्रावककर्तुः सर्व्वं पूर्व्वोक्तं फलं भवति । कथं पुन-
र्ज्ञायते पूर्व्वोक्तमेव सर्व्वं न त्वन्यदपि,—इति । “सर्व्वत्वमाधि-
कारिकम्”—इति सिद्धान्तादित्यवेहि । तथा मनुः ।

“पक्षत्यादिविनिर्दिष्टान् विपुलान् मनसः प्रियान् ।

श्रावदः पक्षदश्यान् सर्व्वान् कामान् समश्रुते” ।

इति पक्षत्यादिविनिर्दिष्टान् सर्व्वान् कामान् समश्रुते,—इत्याह ।
तदस्य सर्व्वशब्दस्य प्रकृतवाचितया एकैकतिथिफलस्यैव च
कामनाविषयत्वेन प्रकृततया तस्यैव दर्शेऽपि फलत्वं योग-
सिद्ध्यन्यायात् । एवमेके । तत्र, “एकैकस्मै वा कामायान्ये
यप्रकृतवधाज्जिगृह्यते, सर्व्वेभ्योदर्शणीर्यमार्त्तम्”—इति श्रवणेन
एकैकफलस्यैव विशेषतः प्रकृतत्वेनोपस्थितत्वादसु तथा, प्रकृते तु
तथाविधवचनाभावात् “पक्षत्यादिविनिर्दिष्टान्”—इति वचनाद्य
मकम्पतिविषयानां विनाऽपि प्रयोगभेदं दर्शयाम्कम्पत्वं ।
एवमपरं । इतिशब्दः प्रकरणसमाप्तिज्ञापनार्थः । सूत्राभ्यासः
गोप्यपरिमर्शान् व्यातयति ॥ १० ॥

अथैव शिवम् ।

शाण्डिल्यनाम्नोविमलेऽम्बवाये
सुनेरनूचानवरोमुनीनाम् ।
अनूनसखोविनयप्रधान
शाण्डिल्यवद्वक्तिनयप्रवीण ॥

अभूत् द्विजोभूतदयः स राधा-
कान्तो नितान्तश्रुतिमार्गनिष्ठ ।
सिद्धान्तवागीशइति प्रसिद्धि-
र्यं शिष्ये तत्त्वतएव धीरम् ॥

केनापि कस्मिन्नपि वा कथञ्चित्
प्रवर्तिते विश्वपते प्रसङ्गे ।
वाक्यप्रपूरं परितः प्रसर्पन्
वपुर्विभो भ्रावयतेऽस्य यस्य ॥

तस्मादजनि योविप्रचन्द्रकान्तोमहात्मनः ।
वसता कैकयेज्वेतत् तेन माय विनिर्मितम् ॥
व्योमाम्बराक्षचन्द्रे शकवर्षे मिथुनमुपगते सूर्ये ।
परिपूर्णतामगच्छत् कृतिरेषा चन्द्रकान्तस्य ॥

प्रीयतां तदनया हरिः स्वयं
 धर्मकर्मनिवहैर्यद्रज्यते ।
 अथ्यवद्वहुला सरस्वती
 तस्य काममखिलात्मनः स्तुतिः ॥

साधवीऽन्यगुणलेशहर्षिताः
 शोधयन्तु खलु धीचितैरिदम् ।
 जातरूपरसभावित ह्ययो—
 जातरूपमिव नश्यते जनैः ॥

तस्मादहं क्षन्तुमिहाहं एनो—
न किङ्करे कुर्वति भर्तुराज्ञाम् ॥

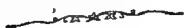
इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यस्य कृतौ आदकल्पभाष्ये षष्ठ्यो
खण्डिका समाप्ता ॥

समाप्तच्छेदं आदकल्पभाष्यम् ॥

शुभमस्तु । श्रीरस्तु ॥

यत्नेन भोजयेत् श्राद्धे बह्वृच वेदपारगम् ।
 शाखान्तगमयाध्वर्युं छन्दोग वा समाप्तिकम् ॥
 यद्येकं भोजयेत् श्राद्धे छन्दोगं तत्र भोजयेत् ।
 ऋचोयजूंषि सामानि त्रैविद्यं तत्र तिष्ठति ॥
 ऋग्भिस्तु पितरः प्रीतायतुर्भिस्तु पितामहाः ।
 सामभिः प्रपितामहास्तस्मात् तत्र भोजयेत् ॥
 एकस्तु ब्राह्मणः श्राद्धे स्वल्पन्तु प्रकृतं भवेत् ।
 त्रयस्तु पितरः प्रोक्ताः कथं चाश्रयन्ति ते त्रयः ? ।
 उरसि पितरोभुङ्क्ते वामपार्श्वे पितामहाः ।
 प्रपितामहादक्षिणतः पृष्ठतः पिण्डतर्जुकाः ॥
 शेषभाजयतुर्याद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
 पिण्डदः सप्तमस्तोषां सा दक्षिः साप्तपौरुषी ॥
 षटेत पृथिवीं कृत्स्नां सगैलवनकामनाम् ।
 लभेत यदि पित्र्ये सास्त्रामक्षरचिन्तकं सास्त्रा-
 मक्षरचिन्तकम् ॥

इति श्राद्धकल्पपरिशिष्टं समाप्तम् ॥ ० ॥

आहकल्पपरिगिटभाष्यम् ।

ईश्वरश्च पितरौ गुरुस्तथा
संप्रणम्य गिरसा मुहुर्मुहुः ।
आहकल्पपरिगिटबोधिका
हृत्तिरल्पकरणा प्रणीयते ॥

कथिदाचार्यः पुत्रं निमित्तीकृत्याधिकारिणं आहभोक्तुः आह-
कर्तुं कतिचिदन्मानुषदिद्विराह, अनधीत्येति ।

हे पुत्रक इत्यनुकम्पायां कन् । पदस्तोभादीननधीत्य आहोपु
कथं भोक्ष्यसे । एताननधीत्य आहोपु भुञ्जानः प्रत्यवैतीत्यभिप्रायः ।
तथाच वक्ष्यति, अन्यथैव हि भुञ्जान इत्यादि । पदस्तोभादयः
सामविशेषाः । न च पदशब्देन पदग्रन्थस्य स्तोभशब्देन च स्तोभ
ग्रन्थस्य ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम् । पदभीदकल्पनायां
प्रमाणाभावात् । नानाऽवयवशक्त्यपेक्षया एकस्याः समुदायगते-
र्लघुत्वात् । साहचर्येण, एवं सामभिराच्छन्न इत्यनुपदमभिधानेन
च, सामपरत्वस्यैव न्याय्यत्वाच्च ।

तत्र पदस्तोभानिति बहुवचनोपादानात् “प्राजापत्यायत्वारः
पदस्तोभाः” इत्याप्येवमप्युक्ताः प्राजापत्यायत्वारः पदस्तोभा इह
रुदन्ते । न तु “रजिरादिरमस्य पदस्तोभा” इति तदुक्तपदस्तो-
भद्वयस्येह ग्रहणमित्यनुसन्धेयम् । न चोभयोरेव ग्रहणं किं

न स्यादिति वाच्यम् । यतः पदस्तोभानिति बहुवचनदर्शनात्
बहुष्वेव पदस्तोमेषु भवत्यपेक्षा । अतः प्राजापत्यैवतुर्भिः पद
स्तोभैश्चरितार्थस्य बहुवचनस्य न पुनरपरत्रापेक्षाऽस्तीति ।

तत्र, चन्द्रस्यार्चिके समान्नातायां धर्त्वा दिवः पवसे
कत्वरीरम इत्यस्यामृचि चत्वारि सामान्यरक्षणगाने गीतानि ।
तत्र च, हाउ । होवा ओ २३४ वा इत्यादि, वा । ईडा ।
इत्यन्तं प्रथमं साम । हाउ । २ । होवा ओ २३४ वा ।
इत्यादि, वा । ईडा । इत्यन्तं द्वितीयम् । ओहोहोवा २ । ओवा
२ । इत्यादि, गुप्ते नदीषु वा १ । इत्यन्तं तृतीयम् । आषी होवा
हायि । इत्यादि, वा । ईडा । इत्यन्तं चतुर्थम् । तान्येतानि
सामानि पदस्तोभाइत्युच्यन्ते ।

अतीपज्ञानिति, “इन्द्रस्य त्रयोऽतीपज्ञाः” इत्याप्येवमिन्द्र-
तृतीयप्रपाठयैकादशखण्डोक्तोनां त्रयाणामतीपज्ञानामिह यद्वचनम् ।
यद्यपि तस्यैव प्राप्तरास्य तत्रैव प्रपाठके उनत्तिंगरखण्डे, सौम्यम-
तीपज्ञत्रयमुक्तं, तथापि एकादशखण्डे आण्वदोहादीनामुक्तत्वात्
तत्तादृशधर्मात् तत्राखण्डोक्तानामेवातीपज्ञानां यद्वचनमुचितम् । तत्र,
पुरोजिती वो अश्वमः इति उच्चाते जातमश्वमः इत्यनयोऽकृन्द-
स्यार्चिके समान्नातयोः परस्परमिन्नितयोरैकं साम, ए पुरोजिती
इत्यादि, इट् ईडा २३४५ । इत्यन्तम् । अमर्जिरथो यथा इति,
अमाव्यएन्तुर्मदाय इति चैतयोस्तत्रैव समान्नातयोर्मियोमि-
तयोरैकं साम, ए आमा । इत्यादि । अन्तः पूर्व्यवत् । अभीनयतो
पदुः इति तरत् अमर्त्याभावति इति चानयोस्तात्रैव समान्नातयो-

ऋदोरन्योन्यमिलितयोरेकं साम, ए आभी । इत्यादि । अतः
पूर्ववदेव । तानि खल्वेताति त्रीणि सामानि इन्द्रस्य त्रयोऽती
पद्मा इत्युच्यन्ते । अतोपद्मी नाम परस्परमिश्रणम् । उभयो
ऋचोर्यतिपन्नं गीयत्वादतोपद्मनामकत्वं बोद्धव्यम् । गीतानि
चैतान्यरण्यगान एव ।

ऋपमानिति, “इन्द्रस्य त्रयं ऋपमा” इत्यार्षेयब्राह्मणद्वितीय-
प्रपाठकीयेकादशखण्डोक्ता ऋपमाइह गृह्यन्ते । आग्न्यदोहादि-
साहचर्यात् । न तु तत्रैव ब्राह्मणे “भारद्वाजानि त्रीण्यार्षभाणि
सैन्धुक्षितानि वा” इति प्रथमप्रपाठकपोष्ठशखण्डोक्तानां, तत्रैवा-
ष्टादशखण्डे “आर्यभाणि त्रीणि सैन्धुक्षितानि वा बाभ्रवज्जानि वा”
इति चोक्तानां आर्यभाषामिह ग्रहणम् । अतएवात्र ऋपमानिति
आर्येयब्राह्मणे च “इन्द्रस्य त्रयं ऋपमा” इत्यत्र चोभयत्रैव पुनः
निर्देशः । अन्यत्र तु आर्यभाषीति नपुंसकनिर्देश इत्यवधेयम् ।
वस्तुतस्तु, ऋपभाषासत्रीपदेशो नार्यभाषाणाम् । तानि तु ऋपभर्यि-
दृष्टत्वेनार्यभाषिण न तु ते ऋपमा । अतस्तद्ग्रहणमद्वैवात्र नात्र
तरति । अतएव “आर्यभाषि, ऋपभीनाम ऋपि तत्सम्भूतानि”
इत्यार्षेयब्राह्मणभाष्यकद्विर्विख्यातम् ।

तत्र, सुरूपकलुमृतये इत्युत्तरार्चिकपरिपठितायास्तुचि गीय-
मानं, सुरूपकलुमृतये १ । इत्यादि, उम् । उम् । उम् ।
इत्यन्तमेकं साम । पित्रा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा इति अन्द्रस्या-
र्चिके समाम्नातायास्तुचि गीयमानं, हाउ १ । आयि । इत्यादि,
वा ३ । ई २३४५ । इत्यन्तमेकं नाम । स्वादोरित्वा विपूवत

इति तत्रैव ममास्मातायां ऋचि गीयमानं, ओ ३१ म् । ३ ।
 स्वादोरे इत्याए विष्णु ए वतश्चा इत्यादि, इट् इडा २३४५ ।
 इत्यन्तमेकं भाम । तान्येतानि त्रीणि सामानि त्रयोरुद्रस्य
 ऋषभा इत्युच्यन्ते । सामानि चैतानि अरख्यगानि गीयन्ते ।

आज्यदोहानिति, “अग्नेर्वैश्वानरस्य त्रीण्याज्यदोहानि”
 इत्याप्येयब्राह्मणोक्तानामिह ग्रहणमित्यत्र न विवादः । लिङ्गभेद-
 ऽहान्दस । तत्र, मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इति ऋग्वेदस्या-
 र्चिके उत्तरार्चिके च समास्मातायामृचि अरख्यगानि गीतं साम-
 त्रयम् । तत्र, हाउ । ३ । आज्यदोहम् । ३ । इत्यादि, आज्य-
 दोहा २३४५ म् । इत्यन्तमेकं भाम । हाउ । ३ । हुम् । चिदो-
 हम् । ३ । इत्यादि, चिदो ३ हाउ । वा ३ । ई २३४५ ।
 इत्यन्तमपरम् । हाउ । ३ । ऋहम् । ३ । मूर्धानं दायि इत्यादिकं,
 ऋ ३ हाउ । वा ३ । ए ३ । ऋतम् । इत्यन्तमन्यत् । तान्येतानि
 त्रीणि सामान्याज्यदोहानीत्युच्यन्ते ॥ १ ॥

भामन्वितइति । आहार्य निमन्वित, आज्यदोहान् जपेत् ।
 नियुक्त आहभोजनार्थमुपविष्टः ऋषभान् जपेत् । तत्रैव भोजनात्
 पूर्वं अतीपन्नान् लक्षा भुञ्जीत ॥ २ ॥

भुक्ताचम्येति । आहभोजनानन्तरमाचम्य तत्रैव स्थितः
 पदस्तीभान् गोपूक्तमाश्वसूक्तञ्च नाम मामहं जपेत् । पदस्तीभा
 व्याख्याताः । गोपूक्तश्चावदसूक्तश्चेति । यदिन्द्राहं यथा त्वमिति-
 ऋग्वेदस्यार्चिके पठितायामृचि सामहय गीयते । तत्र, यदिन्द्राहं
 यथा । होहोवा दायि । तुवाम् । इत्यादिकं, अग्निरा-

हुता २३४५ : । इत्यन्तमाद्यं गोपूतनाम्ना ऋषिणा दृष्टत्वाद-
गोपूतं नाम । आशौ होवा हायि । यदिन्द्राहाम् । इत्यादिक,
शक्र आहुता २३४५ : । इत्यन्त द्वितीयसंख्यकनाम्ना ऋषिणा
दृष्टत्वादाख्यसूक्तमित्वाख्यायते । सामद्वयश्चैतद्वेयमानं गीयते ।

इन्द्रशठे इति, इन्द्रस्य शुद्धाशुदीये 'इन्द्रस्य शुद्धाशुदीये द्वे'
इत्याप्येयब्राह्मणोक्ते सामनी, जपेदिति गर्तनं सम्बन्धः । इन्द्रशठे
इत्यनेनैकदेशेन समुदायप्रतिपत्तेरिन्द्रस्य शुद्धाशुदीययोः साम्नी-
र्पङ्गणम् । भीमोभीमसेन इति आसन्निगतोजपेदीष्टानिति चैव-
मादौ यद्वत । न खल्विन्द्रदेवताके इन्द्रदृष्टे वा शुद्धनामके सामनी
स्तः । अतोऽनावत्वाऽद्वैकदेशेन समुदायप्रतिपत्तिरनुसरणीया
भवति । ताण्ड्यमहाब्राह्मणेऽपि । "इन्द्रोयतींस्त्वान्वाह्वेभ्यः प्रायच्छ
समसीला वागभ्यवदत् नोऽशुद्धोऽभवत्त स एतच्छुद्धाशुदीयम-
पश्यत् तेनाशुध्यत्" इति शुद्धाशुदीयनामतयैवेतत् सामद्वयसूक्तम् ।
प्रत्येकविवक्षयैकवचनमिति आर्षेयब्राह्मणभाष्ये सायणाचार्याः ।

अपिच । शुद्धशब्दवत्यासृचि गीयमानत्वात् साम्नीः शुद्ध-
शब्दवत्त्वाच्च शुद्धशब्देन तन्निर्देशीयानुपपन्नः । भवति हि
तत्त्वमन्वात्ताच्छब्दम् । दण्डयोगात् दण्डः पुरुष इति यथा ।
साम्नीरिन्द्रस्य शुद्धात्पादकत्वादपि इन्द्रशुद्धशब्देन तयोर्निर्देशो-
न खल्वपि नोपपद्यते । अतएव, एतोन्विन्द्र स्त्वाम शुद्धशब्देन
साम्ना इति मन्त्रे शुद्धशब्देन सामनिर्देशः सङ्गच्छते । व्याख्या-
तश्चेतद् भाष्यकृद्भिः, "शुद्धेन शुद्धात्पादकेन साम्ना" इति । प्रत्येक-
विवक्षयैकवचनमिति तु न प्रसक्तव्यम् । शाखायनकब्राह्मणेऽपि ।

“इन्द्रो वा असुरान् हत्वाऽपूतइवामेधो अमन्यत । असावकाम
यत शुद्धमेव मा सन्त शुद्धेन साम्ना सुयुरिति । स ऋषीन्
ब्रवीत् सुत मेति । तच्छपथः सामापश्यन् । तेनामुवन् एतो
न्विन्द्रमिति । ततो वा इन्द्र पूतः शुद्धोमेधोऽभवत्” इति ।
मर्त्येणाऽपि इन्द्रशुद्धे इत्यनेन इन्द्रस्य शुद्धाशुद्धीययोरिह ग्रहणं
निरावाधमेव ।

तत्र, एतोन्विन्द्रमिति च्छन्दस्यार्चिके समान्नायायान्धि
सामद्वयं वेद्यमाने गीयते । एतोन्विन्द्रपुस्तवामा इत्यादिक,
ममा १४ औद्दोवा । तू २३४५ । इत्यन्तमेकं साम । एतो-
न्विन्द्रपुस्तवा ६ मा । इत्यादि, औ २३४५ इ । डा । इत्यन्त-
मपरम् ॥ १ ॥

तरन्तस्येति । तरन्तमन्दीधावति इति च्छन्दस्यार्चिके
समान्नायायान्धि, तरन्तमा । दीधावा १ ता २३ इ । इत्यादि,
तरन्तमन्दीधावतो २३४५ । इत्यन्तमेकं साम वेद्यमाने गीयते ।
तदेतत् तरन्तस्य साम । तथाचार्येयब्राह्मणम् । ‘तरन्तस्य च
वैददशे. साम’ इति । “तरन्तमन्दीधावति इत्यत्रैकं साम तरन्तमा
इति मन्त्रादिकं वैददश्वनामकस्य ऋषेः पुत्रस्य तरन्तस्य स्मभूतं
तेन दृष्टम्” इति तद्भाष्यम् । सोऽयमष्टपिनाम्ना माध्वीव्यपदेशः ।
यदेतत् तरन्तस्य साम तदेकधीरेकायबुद्धिस्तत्र जप्ता, यत्र पूर्वाणि
मामानि जप्तानि, तत्रैतत् । ततः स्थानान्तरं गत्वा शुचीं देवं
धामीन वामदेव्यं नाम माम जपेत् ।

वामदेव्यं नाम सामानिकत्र गीयते । तत्रैकं तावत्, अग्निमि-

मेन गोचिषा इति ऋन्दस्यार्चिके समाम्नातायामृच्युत्पन्नस्य साम
त्रयस्य तृतीयं, अग्निस्त्रिमेन गोचिषा । इहा । इत्यादि, इहा ३
रा २३४ यो ६ हाड । इत्यन्तं, इह शब्दोपेत वामदेवेनर्पिणा दृष्ट
इहवहामदेव्यानामकं वेद्यगानि गीतम् ।

द्वितीयन्तु, कयानयित आभुवदित्यस्यामृच्युत्पन्नस्य साम-
त्रयस्य मध्ये, काऽ५ चेति तृतीयमन्द्रादिकं तृतीयं साम
“महावामदेव्यं वामदेव्यं वा” इति श्रापेयत्राक्षणाभाष्येऽभिहितम् ।
ताण्ड्यत्राक्षणेऽपि, “वामदेव्यं भवत्येतेन वै वामदेवोऽन्नस्य पुरो
धामगच्छत्”—इत्युक्तम् ।

यः सत्ताहाविचर्षणिरिति ऋन्दस्यार्चिके समाम्नातायामृचि,
यः सत्ताहा विचर्षणिरित्यादिकं, इडा २३ भा २४३ । यो २३४५
६ । डा । इत्यन्तं, वेद्यगानि गीतं तृतीयं वामदेव्यम् ।

आ ते अग्न इधौमहि इत्यस्यामृच्युत्पन्नं प्राते अग्नइधौ इति
तृतीयचतुर्थादिकं यत् द्वितीयं साम, तत् हिङ्गारहयोपेतत्वात्
हिङ्गिङ्गारं वामदेव्यमित्याख्यायते । तदेतत् चतुर्थं वामदेव्यम् ।

प्रसोम देववीतये इत्यस्यामृचि पञ्च सामान्युत्पन्नानि । तत्र,
प्रसोमा २३ देवावीतयायि, इत्यादिकं हिङ्गिङ्गारं वामदेव्यं
पञ्चमम् ।

कयानयित आभुवदित्यत्र सामद्वयम् । हाड । त्रिः ।
इत्यादि कयानयितेत्येकम् । इहवहाममित्यादि कयानयितेति
द्वितीयम् । एते सामनी इहच्छब्दयुक्ते वामदेव्ये वामदेवेन दृष्टे ।
तदिदं पञ्च सममञ्च वामदेव्यम् ।

तस्यामेव ऋचि अपरमेकं साम, होवा ३ हा ३ आ
२ यि हिया, २३४५ इत्यादिक पञ्चनिधन वामदेव्य पञ्चभि
निधनैरुपेतत्वात् । तद्विदमष्टमम् ।

एवमूह्यगाने अपर पञ्चनिधनं वामदेव्य त्रिकटुकेषु महिष
इति त्वृचे गीयते । तत्र, त्रिकटुकेषु महिषोयवाग्निरतु विश्व
इति प्रथमा ऋक् । साक जातः क्रतुना साकमोजसा
ववच्चिष, — इति द्वितीया । अध त्विषीमा ए अभ्योजसा षवि
युधा इति तृतीया ।

तत्रैव गाने, रेवतीर्न मधमादे इति त्वृचे महावामदेव्य नाम
साम गीयते । तत्र, रेवतीर्न. मधमादे इति प्रथमा ऋक् । आध त्वा
वाक्मना युक्तः इति द्वितीया । आयहुव. शतक्राती इति तृतीया ।

एव तत्रैव, विराड्यामदेव्य नाम साम, अग्नि नर इति
त्वृचे गीयते । तत्र, अग्निं नरोदीधितिभिररण्यो. इति प्रथमा
ऋक् । तमग्निमस्ते वमवी नृगवन्त इति द्वितीया । प्रेक्षी अग्ने
दीदिहि पुरोऽन इति तृतीया ।

एव तत्रैव, महावामदेव्यं नाम साम कस्तमिन्द्र त्वावसो
इति प्रगाथाकके सूक्ते गीयते । तत्र, कस्तमिन्द्र त्वावसो इति
प्रथमा ऋक् । मघोन स्य ववहत्वेषु इति द्वितीया ।

कयानधिव आभुवदिति त्वृचे ऊह्यगाने गीतं महावामदेव्यं
नाम साम तु प्रमिदमेव । तत्र, कयानधिव आभुवत् इति
प्रथमा ऋक् । कस्तवासत्वोमदाना इति द्वितीया । अभीषुण
सखीना इति तृतीया ।

तदमौषां वामदेव्यानां मध्यात् सम्प्रदायागतमिच्छया वा
किञ्चिद्वामदेव्यं जपेत् । पूर्वोपदर्शितं द्वितीयं तृतीयं वा
वामदेव्यं जप्यमिति तु युक्तं बह्वम् । तयोर्निरूपपदवामदेव्य-
नामकत्वात् इह च वामदेव्यं ततो जपेदिति निरूपपदस्य
वामदेव्यस्य जपविधानात् । वस्तुतस्तु, कथानधिष्ठितं चाभुजदिति
तृचे जहगाने गीतस्य प्रसिद्धस्य महावामदेव्यस्यापि “वामदेव्य-
गान्ध्यान्यर्थम्” इति, “वामदेव्यं गीत्वारोहेत्” इति, “वामदेव्यं
गीत्वा प्रविशेत्” इति चैवमादौ निरूपपदवामदेव्यशब्देन
परामर्शात्, तस्य गान्यर्थत्वात्, कस्याप्येवं गीयत्वेनोपदेगात्,
तत्र तत्र तथैव ग्रिष्टसमाचाराच्च तस्यैवेदानीं जपः साधीयानिति
प्रतिभाति । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् ॥ ४ ॥

साम्नां जपस्य फलवादमाह एवमिति । आच्छन्नोवर्मितः
रक्षित इति यावत् । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ५ ॥

व्यतिरेके निन्दावादमाह अन्यथेति । स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ६ ॥

आदभोक्तुर्धर्मानभिधायावेदानीं आदकर्तुर्धर्मान् बह्वसुप-
क्रमते यत्नेनेति, यावद्व्यसमाप्तिम् । बह्वचसुर्वेदिनं वेदपारगं
भोजयेत् । अर्धसुर्वेदिनं शाखान्तगं भोजयेत् । छन्दोगं
समाप्तिगं भोजयेत् । येन सम्पूर्णं ऋग्वेदोऽधीतः स वेदपारगः,
येन कर्त्तुं स्वशाखाभावमधीतं, स शाखान्तगः । येन सामवेदस्य
समाप्तिपर्यन्तमधीतं, स समाप्तिगः ॥ ७ ॥

यदेकमिति । छन्दोगस्य भोजने हेतुवचनं सार्धः श्लोकः ।
यतस्तत्र छन्दोगे ऋचोयजूंषि सामानीति त्रयोवेदास्तिष्ठन्ति,

तस्मात् छन्दोग भोजयेदिति पूर्वार्द्धेनान्वयः । त्रयोविदा एव
त्रैविद्यम् । स्वार्थे तद्धित । साम्ना तदाश्रयभूतानामृचाश्च
छन्दोगे स्थितिस्तावत् प्रमिद्वैव । पञ्चमानमन्त्रकाण्डे ताण्डा
ब्राह्मणादौ च कोपाश्वित् यजुषा समान्नानात् तेषामपि तत्र
स्थितिरवबोधश्चा ॥ ८ ॥

तत्र त्रैविद्यस्थितौ किं स्यादित्यत्राह ऋग्भिरिति । ऋग्वैद्यं
श्लोकः ॥ ९ ॥

पृच्छति एकस्त्विति । निगदव्याख्यात श्लोकः ॥ १० ॥

उत्तरमाह उरसीति । दक्षिणतो दक्षिणपाखे । पृष्ठतः पृष्ठे ।
पिण्डतर्जुका पिण्डलेपभुजः ॥ ११ ॥

लेपभाज इति । प्रपितामहपित्रादयस्त्रयः पिण्डलेपभाजः ।
पित्रादयस्त्रयः पिण्डभाजः । पिण्डदस्तेषां सप्तमः । पूर्वोक्तान्
सप्तपुरुषानभिव्याप्य तिष्ठतीति साप्तपौरुषी । वचनप्रामाण्यात्
पिण्डदस्याप्यमुत्र तत्तिरवगन्तव्या ॥ १२ ॥

अटेत इति । वनकाननयोरवान्तरमेदो बुभुक्षितव्यः । अति
रोहितार्थमन्यत् । द्विवचनः अन्यसमाप्तिप्रज्ञापनार्थम् ॥ १३ ॥

चन्द्रकान्तस्तति सेयमर्पिता परनेग्ररे ।

छपाकटाचसम्पातम्पण्डितानामुपेक्षते ॥

इति नेरपुरनगरवास्तावन्व्यघटीयमहामहोपाध्यायराधाकान्त

सिद्धान्तवागीशमहाचार्यात्मजब्रह्ममयी मनुज्यौचन्द्रकान्त

तर्कासङ्कारमहाचार्यविरचित आदिकल्पपरिशिष्ट-

भाष्यं सम्पूर्णम् ।